

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૪૫૪૮ કિંમત ૨-૦-૦૦

ગ્રંથનામ ૨૫૦૦૦૦

વર્ષાંક ૨૪૪૪:૨

રણાં ગણ

: અનુવાદક :

ગોવિંદરાવ ભાગવત

ધી મહાગુજરાત પબ્લિશિંગ કં. લિં

સર ફિરોજશા મેહતા રોડ, ક્રાટ,

અંબાઈ

પ્રકાશક :

ભોળીલાલ ચોકસી: મેનેજિંગ ડાયરેક્ટર:
શ્રી મહા ગુજરાત પબ્લિશિંગ કં. લિ.
બોમ્બે કોઓપરેટિવ ઇન્સ્ટિટ્યુશન્સ બિલ્ડિંગ,
સર શિરોજીશા મહેત રોડ, કોટ, મુંબઈ.

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૪૫૪૮

૧૯૪૪

બે રૂપિયા

મુદ્રક
રામદાસ ઇ. પટેલ
૨૪ ની પ્રિન્ટ શી
૧૪૬, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ
મુંબઈ, ૨

નિવેદન

આ કથા પૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર છે. આમાંના બધાં પાત્રો અને ઘટના કાલ્પનિક છે.

આ કથામાંના પાત્રોમાંથી કોઇપણ નામનું અથવા સ્વભાવ ચિત્રનું કોઇ વિદ્યમાન અથવા મૃત વ્યક્તિના નામ સાથે અથવા સ્વભાવ સાથે સામ્ય દેખાઇ આવે તો તે કેવળ કાકતાલીમન્યતા છે એમ સમજવું. લેખકનો એવો બુદ્ધિપૂર્વકનો કોઇ હેતુ જરાએ નથી.

આ કથામાં જિનોઆર્થી મુંબઇ દરમ્યાન પ્રવાસીઓને લાવલઇ કરનારી ઇટાલિયન સ્ટીમરનો ઉલ્લેખ અને વર્ણન છે તે પણ સંપૂર્ણ કાલ્પનિક છે. હાલમાં આમ લાવલઇ કરનારી કોઇ પણ ઇટાલિયન કંપનીનું, સ્ટીમરનું કે તેની ઉપરના અમલદારોની વર્તણૂકનું વર્ણન કરવાનો લેખકનો ઉદ્દેશ નથી.

છઠ્ઠા પ્રકરણમાં રોયલ કમિશન સંબંધે જે ઉલ્લેખ છે તે દિલિપ ગિલ્ડની Ordeal in England એ પુસ્તક ઉપરથી લીધેલો છે. સર દિલિપ તે તે રોયલ કમિશનના સભાસદ હતા.

૩૩ મા પ્રકરણમાં ઘણાં વર્ષો પૂર્વે વાંચેલી એક અંગ્રેજી કવિતાનો ઉપયોગ કર્યો છે.

—લેખક

☆
☆ २ ଭା. ୩ ଭା ☆
☆

ચોતરફ ધાંધલ મચ્યું હતું. બધાંએ રાખી મૂકેલાં કપડાં ચઢાવ્યાં હતાં. ઘર આવ્યું તેથી મોઢાં પ્રયુક્ત હતાં. રસ્તામાં ટેરેરે સામાન આવીને પડતો હતો. સુટ-કેસિઝ, કેબિન-ટ્રંકા, હૅટની પેટીઓ, ટેનિસની બૅગ્ઝ, દરેક ઉપર રંગબેરંગી લેબલો. સ્ટીમરના નામનાં, કસ્ટમ્સના નંબરોનાં, કેબિનોનાં, બૅગેજ રૂમ્સનાં. બધાંમાં સુંદર લેબલો હોસ્ટેલ્સનાં હતાં. જે હોટેલમાં તે સામાન જતો ત્યાંનું લેબલ તેના ઉપર ચડતું બહિર્ન, પ્રાગ, અમુરટરડામ, લોસેન, લંડન. નામ સુંદર અને ચિત્રો સુંદર. રોજ તે હું જોતો હતો. ભારે મજા પડતી. પણ આજે બધી તરફ ઉતાવળ. પેલી બૅગ્ઝ, તેમના ખૂણા, તેમનાં ઢાંકણાં પગે અથડાતાં. પણ કોઇને દરકાર ન હોતી.

હું કેબિનમાં ગયો. મારી બર્થ ઉપરની હતી. હાથ પગ ઢીલા પડી ગયા હતા. જેમ તેમ કરીને ઉપર ચઢ્યો અને મિછાના ઉપર પડ્યો.

ઓશિકાની સામે જ પોર્ટહોલ હતું. બહાર નજર નાખી. આકાશ ઝાંખું પડ્યું હતું. તેને લીધે બધું ખિન્ન લાગતું હતું. દરિયો ડહોળાઇ ગયો હતો. શાંત અને ડહોળો. વચમાં જ જરા તડકો પડ્યો. સામે કેટલાંક હોડકાં હતાં. તેના ઉપર લાલ પોશાકવાળા બલાસ્ટી દેખાતા હતા. મોઝાં જાંચે જાંચે આવતાં હતાં. તેમનાં શિખરે શિખરેથી પેલાં હોડકાં ફૂટતાં હતાં. ઝાડ ઉપરનાં માકડાં જેવાં દેખાતાં હતાં. વચમાં જ ડોલ્ફા કરતી બૅઇઝ દેખાતી. પેલી તરફ એક દીવાદાંડી હતી. દૂર ક્ષિતિજ. તેની રેખા ચળકવા લાગી. તે તરફ જ સ્ટીમર પાછી ફરવાની હતી. મારો પ્રવાસ પૂરો થયો હતો. મારે મુંબાઇ જિતરવું હતું. પણ મારા મનમાં વિચાર આગબોટના આગળના પ્રવાસના

આવતા હતા. બે દિવસમાં કાલંબો, પછી સિંગાપુર, મનિલા, હાંગકોંગ અને આજથી પંદર દિવસે શાંઘાઈ !

મારા શરીર ઉપર એકાએક રૂંવાડાં ખડાં થયાં. હાંટાં શાંઘાઈ જવાની હતી. મારે અહીંજ ઊતરવાનું. ઊતરવાનું ખરું, પણ ઊડવાની ધરજા ન હોતી થતી.

ઊડવાની ધરજા ન હોતી થતી એટલું જ નહિ. મુંબાઈ આવ્યું. બધાને આનંદ થયો. પણ મને ખેદ થયો ! હિંદુસ્તાન મારી જન્મભૂમિ. દૂર દેશથી હું આવ્યો. પહેલે દર્શને આનંદ થવો જોઈએ ને ? પણ મને દુઃખ થયું ! મારી આખી દુનિયાજ બદલાઈ ગઈ હતી. ઊંધી થઈ હતી. એડન ગયું ત્યારે હવે મુંબાઈ જ રહ્યું એવી ધારતી લાગતી હતી તોયે આશા હતી. સમુદ્રમાં તોફાન હતું. ત્યારે વિચાર આવતો કે આ વધે તો સારું. આગબોટ ધીમી ચાલશે. મુંબાઈ મોડું આવશે. સમુદ્ર ઉપરનો પ્રવાસ જમીનના કરતાં જુદો. ચોતરફ કેવળ પાણીજ દેખાવાનું. ત્યાં આ ગયું, પેલું ગયું આવી નિશાનીઓ દેખાતી નથી. તેને લીધે મનનું સમાધાન થતું. હજી મુંબાઈ દૂર છે. પણ નકકી થયેલી વેળા તો આવવાનીજ. તે આવીજ પહોંચી. અમે ડેક-ઉપર ઊભાં હતાં હાંટાં એકદમ પાસે આવી. આંખો પાણીથી ભરાઈ ગઈ હતી. અવાજ કાતર થયો હતો. બોલી. “જોયું પેલું ?” મેં કહ્યું, “શું ?” તેણે રડતાં રડતાં જવાબ આપ્યો; “જોખ, પેલી પાયલેટ બોટ. મુંબાઈ બંદરની. હિંદુસ્તાન આવ્યું રે આખરે. હવે તું જવાનો !” અને અશ્રુ વહેવા લાગ્યાં.

તે જ અશ્રુ. તે દિવસે તેમનું પૂર ઊલટયું. આગબોટ બંદરમાં આઠ કલાકે ઊભી હતી. હિંદી પ્રવાસી બધા થેરથેર

ગયા. હું આગભોટ ઉપરજ હતો. ઊપડતાં પહેલાં અર્ધા કલાક વહેલો ઊતર્યો. તોયે પગ પાછળ જે ચાતા હતા. આગભોટ ઉપરની અવરજવર બંધ પડી. બપોરે નવા પ્રવાસીઓનું ધાંધલ શરૂ થયું. મને તેની બબર ન હોતી. ડોક ઉપર આવ્યો. ડેકની સામે ઊભો રહ્યો. કેન્સ સામાન ચડાવતી હતી. નીચેના મજલા ઉપર બોરાકનો જથ્થો ચડતો હતો. વચલા ડેક ઉપર પ્રવાસીઓનો સામાન ચડતો હતો. ઉપરના ડેક ઉપર પ્રવાસી. બધા હસતા ખેલતા હતા. કાષ્ઠના ગળામાં હાર, કાષ્ઠના હાથ કલગી-ઓથી ભરાઇ ગયેલા. ભલકદાર રંગબેરંગી પોશાક. સિપાઇ, ખલાસી, પોલિસ-અધિકારી, દલાલ. વેપારી. બધી ફરીથી એવીજ લીડ. ગયા અગિયાર દિવસ થયા હું હમેશાં આ બેતો હતો. દરેક બંદર ઉપર તેનું તેજ. નેપલ્સ, મસાવા, પોર્ટ સેઇ, મુએજ, એડન- પણ તે વખતે હું ડેક ઉપર હતો. આજે ડોક ઉપર હતો. તે વખતે હૈટાં નાની છોકરીની જેમ અહીંથી ત્યાં દોડતી. મને ખેંચતી. કહેતી, ‘‘બોબ, પેલું બે. કેટલું મજનું છે, નહિ ?’’ આજે તે સામે હતી. પણ તેનાથી બોલાવું નહોતું. તેનાં અશ્રુ અટકતાં નહોતાં તેની પાસે પ્રવાસી ઊભા હતા. ડોક ખલાસી આવતો. બિભત્સ ચાળા કરતો. પણ તે તરફ તેનું ધ્યાન નહોતું. મને પણ કંઈ સુઝતું નહોતું. પાસેના ફૂલ-વાળા પાસેથી મેં ફૂલનો એક છડો લીધો, મજુરને એક આનો આપ્યો. તેને હૈટાંને તે આપી આવ એમ કહ્યું. તેને આશ્ચર્ય થયું. પણ તે ગયો. મેં મનમાં કહ્યું, ‘‘હૈટાં, છોકરી આ છેલ્લી વિદાય.’’

પણ એજ અર્ધા કલાક પહેલાં કહ્યું હતું. ડેક ઉપર તેના આશ્લેષને મહેનતે છોડાવ્યો અને કહ્યું, ‘‘Goodbye, friend!’’ તે જરા ખિન્ન થઇ અને બોલી, ‘‘બોબ, મને

અંત્રેજ આવડતું નથી. થોડું તેજ શીખવ્યું પણ Goodbye, my dearest એવું તારે કહેવું જોઈએ નહિ કે?” મેં તેનો હાથ હાથમાં લીધો અને કહ્યું “તું શાંધાઈ જઈશ એટલે તને સમજશે, મિત્રતા જ કેવળ રહી છે! આપણી પ્રીતિ હરાઈ. Goodbye dear little friend!” અને હું નીચે આવ્યો!

શબ્દોનો કંઈ ઉપયોગ છે કે? આ લખવાનો કંઈ ઉદ્દેશ હશે કે? હંટો ફરીથી મને દેખાવાની નથી. ભરજીવાની હોય. આખી દુનિયા સામે હોય બધી શક્તિયો આધીન હોય અને બે માનવી જીવન નજીક આવે, હાથમાં હાથ લે અને કહે, “આ મુલાકાતની ક્ષણ આખરની.” આવું જીવનમાં સહેજે કદી બને છે કે? મૃત્યુવેળા સિવાય? પણ અમારું એવું થયું. અવરજવર વધી. ગંગે ઉપર ગયો. કેપ્ટનના બિજ ઉપરથી સીસોટીઓ, આગભોટની વ્હીસલ, ખલાસીઓની બ્રમો, લંગરોનો પ્રચંડ ધરધરાટ! બંદર ઉપરના લોઢાના થાંભલાને બાંધેલાં આગભોટનાં દોરણં છૂટીને ઢીલાં થયાં. પાણીમાં પડ્યાં. તેમનો સપસપ અવાજ થવા લાગ્યો. બિવિધ અવાજોના પ્રચંડ કાલાહલમાં બંદર ફળી ગયું. ઝૂંડો સરવર ધ્વનિ ઊઠ્યો. પ્રવાસીઓની વિદાય, ફરીથી માળાઓનાં તોરણો, ધજાઓ, આગભોટ ઉપરથી ડોક ઉપર ફેંકેલા હારતોરા, તેમનો વરસાદ, આંખમાં અશ્રુ અને હસતાં મોઢાંની વિદાય.....

આગભોટ હલી. મારાથી ઉપર જોઈ શકાતું નહોતું. તે ટ્રાલાહલથી હૃદય ચાંગળાઈ ગયું. બિચારી, ગરીબ બિચારી હંટો!

૩

હું બિજાનામાં પડેલો છું. બિમાર નથી. પણ ઉઠાતું નથી. શક્તિ જ નથી. બારીમાંથી વાંકો વળીને હું જોઉં છું. સાંજ

પડી છે. એમ્બાયર હોટેલનો નીચેનો ચોક. મુંબઈમાં સૌથી મોટો. તે જ ઇમારતો. માણસોની ભીડ. ટ્રામગાડીઓ, બસો, મોટરો. બધા એજ કાલાહલ.

બધાં શહેરો યાદ આવે છે. લંડન, પેરિસ, વેનિસ, નેપલ્સ. મારો એક મિત્ર છે. તેને વિચિત્ર ગાંડપણ હતું. વચમાંજ બોલતાં તે અટકતો. ક્યાંક જોતો. હું કહેતો, “જય, શાનો વિચાર કરે છે ?” તેનો સ્વર આકુલ થતો. તે કહેતો, “તું હસીશ. હમણું ચાર વાગ્યા છે. મારા મનમાં એકદમ કલ્પના આવે છે. હમણું કલકત્તા મેલ નાગપુરમાં હશે, દિલ્લી એકસપ્રેસ ઝાંશીમાં, પંબજ મેલ દિલ્લીના સ્ટેશન ઉપર, ક્રન્ટિયર નાગડા હશે. મદ્રાસ મેલ ટૂંક વખતમાં જ સોલાપુરથી ઊપડશે.” મને હસવું આવતું. પણ તેનું મન સદાએ ભટકવા માંગતું હતું. અમે પતંગો ઉડાડતા. ત્યારે એની કલ્પના દોડતી. ખૂબ ઊંચે પતંગ જાય. તેના ઉપર જઈને નીચે જોઈએ તો કેટલો વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ એકદમ દેખાય. એકી વખતે બધી ગાડીઓમાં આખા હિંદુસ્તાનમાં તેનું મન ભટકતું. કેટલું સ્વાભાવિક છે એ ! આજે મને એ સમજાય છે. સાંજ પડી છે ને ? હમણું લંડનમાં ૧૨ વાગ્યા છે. આ વખતે હું પિક્કડિલીમાં હોતો. બીજા અર્ધા કલાક પછી લંચની વેળા કામ ઉપરથી જતો.—શેફ્ટરબરી એવેન્યુમાંથી પિક્કડિલી. નોર્થ રીજન્ટ સ્ટ્રીટનો વળાંક લઈને વાઇન સ્ટ્રીટમાં જતો. ત્યાં મારું એક પ્રિય ઉપહાર ગૃહ હતું. સાથે મારી જ કોલેજમાંની એક છોકરી. તેના ઉપર મારો પ્રેમ ન હોતો. તેના પણ મારા ઉપર ન હોતો. પણ સંગત સોખત કેટલી સુખાવહ હોય છે ? પિક્કડિલીની વચ્ચેવચ એક કારંજ પુવારો છે. તેના ઉપર મદનનું એક સુંદર પૂતળું છે. અમે રોજ તે કારંજનાં

પગથિયા ઉપર ઊભાં રહેતાં. આટલી રાહદારી વાહનોનાં, પથિ-
કાનાં પૂરનાં પૂર ચોકમાં આવતાં અને ઉપરાછાપરી ઓસરતા
પણુ બધું શિસ્તબધ્ધ. ચિત્ર વિચિત્ર પહેરવેશ, સુંદર મોઢાં,
ઊંચી એડિયોના ચાળા પાડનારી જુટોની, મનોહર Shapely
પગોની ચાળા પાડનારી ચટચટ ! બધી તરફ અન્તરનાં તેલનો,
પાઉડરોનો મધમધાટ ! તડકા પડતો ત્યારે તો આખા સૌન્દર્યમાં
ભારે ભરતી આવતી. એજ અઠવાડિયાં થયાં. તે મારો અત્યંત
મનગમતો દેખાવ. તેમાં હું રોજે જીવતો.

અને પેરિસ ? તે જુલાઈની ૧૪ મી તારીખ હતી. ફ્રેંચ
રાજ્યક્રાન્તિની ૧૫૦ મી જયંતી હતી. ઍસ્ટિલના વિશ્વસની
તે ૧૫૦ મી જયંતી હતી. કોઈ પણ ફ્રેંચ સાણસ આગળ ૧૪
જુલાઈનું નામ લેવું. નાચવું સંગીત ઊમટે છે, અને યુરોપિયન
લોકોનાં શરીર આપમેળેજ નાચવા લયકવા લાગે છે. ૧૪ મી
જુલાઈ એ શબ્દનું જાદુ આ સંગીતના જેવું છે. રસ્તે રસ્તે,
ગલીઓમાં, દુકાનોમાં, કાફેઓમાં, બધે પેરિસ આજો દિવસ
નાચવું હતું; ફ્રેંચ મઘોનું પૂર-હાસ્યનો, આનંદનો, પ્રીતિનો
પ્રચંડ કલ્લોલ-સુંદર ઇમારતો, સુંદર યુવતીઓ, સુંદર પોશાક,
સુંદર રસ્તા, સુંદર દેખાવ-બધુંજ ભારે મનોહર. ગાંડા કરી
મૂકનારાં એ જ અઠવાડિયાં જેમતેમ થયાં હશે. તેજ પ્રમાણે
જિનોઆ. માનવી ઉચલપાથલોની યુરોપમાં દેખાનારી તે પ્રચંડ
ઊંચાઈ મારી નજર સામે આવે છે.

બધાં શહેરો દેખાય છે. પણ બર્લિન મેં જોયું નથી. તો
પણુ તે જ નામ ફરી ફરી આંખ સામે આવે છે. હર્ટા બર્લિનની
હતી. સામેનું મુંબાઈ હું નજર બહાર કરું છું. માથું ઓશિકા

ઉપર મૂકું છું. આ અસીમ વેદનાની કળ કયારે ઊતરશે ?

શાનું આ આટલું દુઃખ ? હૃદાની પ્રીતિનું ? તેના વિયોગનું ? હશે. પણ મારું મન કાચું નથી. વિયોગના, ચિરવિયોગના અપાટા મેં વેઠ્યા છે. તેનાથી પણ ભયંકર મિત્રતાની હ્રંદાળી તાપણીઓ થયેલી મેં જોઈ છે. તેવી જ તે ઓલવાઈને તેની ઉદાસીનતામાં રાખ થયેલી મેં જોઈ છે. પ્રીતિનો જખમ વાધ-જીના બચકા જેવો હોય છે એમ કહે છે. વારંવાર તેનું મોં ખૂલે છે. પણ આ પણ જખમો મારા અંગ ઉપર છે. તોયે હું સામ્નેતાજો છું. પણ આ તાજું દુઃખ અપાર લાગે છે. તેમાંથી મુક્ત થઈશ કે ? હૃદાંએ આત્મહત્યા કરી-હા. તમને મેં કહ્યું કે ? આજે સવારના ટાઇમ્સમાં મેં વાંચ્યું. ખૂણામાં કયાંક હોંગકોંગનો તાર છે. જે આગભાટમાં હું આવ્યો તે આગભાટ ઉપરની એક મુસાફર ફાઉલાઇન હૃદાં વહેને સમુદ્રમાં ફૂટી પડીને આત્મહત્યા કરી. મુંબાઈથી સ્ટીમર ગઈ તેજ દિવસે. કારણ ખબરપત્રીને સમજાયું નથી. મને એકવાર એમ થાય છે કે મને કારણ સમજાયું છે. વળી થાય છે. ના, તે સમજાયું નથી.

મુંબાઈમાં હું એ દીવસથી છું. હજી બહાર ગયો નથી. ટાઇને મલ્યો નથી. ઓરડીમાં મારો સામાન એમને એમ પડેલો છે. શરીર ઉપર પહેરવેશ હતો તેવો જ છે. તેમાં જ હું જીંધું છું. આજે સવારે બહાર જવાનો હતો. હવે તે પણ સ્વઝતું નથી. સામે જ ટાઇમ્સનો અંક છે. એક હોંગકોંગની આત્મહત્યાની ખબર. બીજી બર્લિનમાં હેર નોર્વોર નામના જર્મન ગૃહસ્થની. તેને ત્રણ વરસની શિક્ષા થઈ. ત્રીજી જર્મનીમાંના જ કાર્લ ફ્રાંઝ જર્મન યુવાનની. તેનો મૃતદેહ શહેર બહારની એક વાડીમાં મળી આવ્યો. આ નામો મારી જાણમાંના છે. ફ્રાંઝ, હૃદાંનો પ્રિયતમ

હતો નોંબેર એક જર્મન કંપનીનો મેનેજર હતો. તેમાં જ હોટ
આસિસ્ટન્ટ મેનેજર હતી. અને—

પણ બધું એકદમ યાદ આવે છે. અગિયાર દિવસનાં
અનેકનાં જીવન, તેના ઇતિહાસ, આગળનું ભવિષ્ય અને આજે
હોટની આત્મહત્યા. વેદનાના, ક્રોધના અંગારા ઝરે છે. મગજ
બહુર મારી જાય છે. દુઃખના આ જખમોથી શક્તિ ક્ષીણ થઈ
જાય છે. આવેશ ઊકળી ઊઠે છે ત્યારે થાય છે કે, ઉઠું, બંડ
કરી ઊઠું ! પણ હું એકલો ! એક ઝાડની દિલચાલથી
અંજાવાત જાગે કે ?

આ દુઃખ શોધું હળવું થાય એટલા માટે આ લખવાનો
પ્રયત્ન કરું છું. પણ કેમ લખવું ? આરંભ કયાં ? અંત કયાં ?
ક્રમમાં જે અંતે કહેવાનું તે આરંભમાં જ કહું છું, એમ લાગે
છે. મારી દુનિયા જ જાણે અત્યાર પૂરતી ઊલટી થઈ ગઈ છે.
આરંભ, અંત, દિશાઓનો અનુક્રમ, બધું ઊંધું થઈ ગયા જેવું
લાગે છે. જરા શાંત થઈને કહું છું, હં.

૪

ઓગસ્ટ મહિનો છેડો. આકાશ ઘેરું ભૂરું થયું. તેમાં તાજ
તડકાનું પીળું તેજ ભળ્યું તે મિશ્રણને લીધે બનેલી લીલોતરીની
લીલાશ ફ્રાન્સની ભૂમિ ઉપર બધી બાજુ પ્રસરી હતી. તે દેખાવને
લીધે ચક્રધર ભાન ભૂલ્યો.

પાંચને સુમારે રોમ એક્સપ્રેસ પેરિસથી ઉપડી. બીજા
વર્ગમાં એક બારી પાસે ચક્રધર ઊંડો હતો. પેરિસમાં પસાર
કરેલી જેસુમાર મોજની આઠ રાત્રીઓ. તેને લીધે તેનું મન હજી
તંગ હતું. તેણે પરિચારકને ઓલાઓ. શંપેન મંગાવ્યો.

અર્ધા કલાકમાં જ તેનું મન સ્થિર થયું. તેની અનિમિષ દષ્ટિ બહાર દેખાતા ફ્રાન્સની વિદાય લેતી હતી.

ગાડી ઉપનગરમાંથી બહાર નીકળી. ઘર ઠીંગણું થયાં. પછી છૂટાંબવાયાં દેખાવા લાગ્યાં, થોડા જ વખતમાં તેમનાં સ્મરણો પણ ભૂંસાયાં. વાડો, ખેતરો અને ગાંડા કરી મૂકનારી લીલોતરીની રેલ્વેલ ઊડી વચમાં જ ડાબી બાજુએ નહેર નજીક આવતી. તેના બંધ દેખાતા. નાનકડી હોડીઓમાંથી કાઢએક શોખીન જીવ માછલાં પકડતો નિશ્ચિંત બેઠેલો દેખાતો. તડકાનાં ત્રાંસા કિરણો કાંઠા ઉપરના વનમાં જાંયડા સાથે સંતાકૂકડી રમતાં હતાં. નાનકડી પગથી નહેરના જ માર્ગે જતી હતી. તેના ઉપર આરામથી ટહેલનારાં યુગલો દેખાતાં.

બધું ચિત્રના જેવું દેખાતું હતું. તેની ઉપર કોઈ પણ કૃપ્તજાયા હશે એમ લાગ્યું હોત કે ? પણ એક નાનકડું રેશન ગયું અને પૂઠે ગાડીની સાવ નજીક થઈને પસાર થતું અસંખ્ય કબરોનું સ્મશાન શરૂ થયું !

ચક્રધરે સામેના પ્રવાસીને પૂછ્યું, “આ સિમિટરી બહુ જુની છે કે ?” તેણે ડોકું ધ્રુણાવી જવાબ આપ્યો, “જુની શાની ? આ તો ગયા મહાયુધ્ધમાં ફ્રાન્સને મળેલ બક્ષિસો છે !”

મૃત્યુના શિયાળાને લીધે પ્રસરેલો તે સફેદ શુભ્ર ખરફ હતો !

તેનો વિસ્તાર પૂરોજ થતો ન હતો. સુંદર નકશીદાર સફેદ શુભ્ર પથરા. મૃત્યુએ પચીસ વરસ પહેલાં ઉઠાવેલી મિજબાનીની ખાકી રહેલી એ રંગોળી હતી ! ચક્રધરનું મન થયરી ઊડ્યું. સિમિટરીની નજીકમાં કેટલાંયે સુંદર કાવ્યો તેણે વાચ્યાં હતાં વેસ્ટ મિનિસ્ટરમાં ઇંગ્લાંડના રાષ્ટ્ર પુરુષોની સ્મશાનભૂમિ છે. પૃથ્વીના કોઈ પણ ખેતરમાં આટલી અમૃત્ય વાવણી થઈ નહિ

હોય, એમ અંગ્રેજ કવિઓ અભિમાનથી કહે છે. ક્રાન્સના રક્ષણને ખાતર દટાઈ ગયેલા ફ્રેંચ સૈનિકાની આ બધી કબરો.

આટલી સુંદર લીલોતરીનું ક્ષણમાં રણાંગણ થયું ! સુખો-પલોગના વિલાસમાં ચક્રવૃત્ત થયેલા ક્રાન્સમાં પણ આગામી યુધ્ધની હીલચાલ સંભળાતી હતી !

તેને ફ્રેન્ચ આવડતું નહોતું. પેરિસમાં વર્તમાનપત્રો વાંચી શકતાં નહોતાં. ખાસ અંગ્રેજ વર્તમાન પત્રો મેળવવાની ખટપટ તેણે કરી નહિ. રાષ્ટ્રરાષ્ટ્રમાંથી ફ્રેંચની ચિનગારીઓ ઊડતી હતી. તેની કંઈ પરવા ન હોતી. પણ ક્યાંએ જ્યાંએ તોયે એકાદ બનાવ એવો બનીજ નય. તેને ખાતરી થાય કે આ દેશો કબરમાંથી હમણાંજ ઊઠ્યા છે, ફરીથી કબરોમાં દટાવા કરે છે !

બધે આની પ્રતીતિ થતી. પણ વિલાસની દુનિયામાંથી પણ એ થાય એ નવાઈ નથી કે ?

૫

આગલી રાતની વાત. એકનો સમાર હતો. હુદ્દલાંદેમાંના એક નાચધરની સામે ચક્રધર મોટરમાંથી ઉતર્યો. તે ફૂટપાથ ઉપર આન્યો. તેણે બારણામાંથી ડોકિયું કરી જોયું. પચાસસો યુગલોનું ધાંધલ ચાલતું હતું. ઉત્તેજિત થયેલા મનને શાંત કરવા માટે તેણે સિગારેટની પેટી કાઢી. લાઈટર સળગાવવાની શરૂઆત કરી. કેમે કરી તે સળગે જ નહિ.

રાત્રી ફૂંકાળી હતી. રસ્તો શાંત હતો. એવામાં સાવ નજીકમાંથી ડાઘએ હાંક મારી, “મશ્વર.” તેણે વળીને જોયું. તેની પાસે એક સ્ત્રી ઊભી હતી. રાત્રીના પેટાળમાં સ્ત્રીઓની ઉંમર છુપાવવાનું બદ્ધ હોય છે ! સ્થુલ શરીર, ભૂખી આંખો, રંગીન હોઠ, લાલી

ચડાવેલું મોઢું. એટલું જ તેને દેખાયું. તેણે કહ્યું, “મશ્વર, તમે ક્યાંના” ચક્રધરે જવાબ આપ્યો, “હું ઇન્જિનિયર છું!” તેણે આનંદથી ખભા નચાવ્યા અને કહ્યું, “ઇન્જિનિયર એટલે આખી દુનિયામાંનો જુનો માનવવંશ અને હજી જીવંત છે! હિંદી લોકોના જેવો નામશેષ થયેલો નથી!”

ચક્રધરને આશ્ચર્ય થયું. તેણે સિગારેટ આગળ ધરી, તે લઇને તેણે આગળ કહ્યું, “મને તરસ લાગી છે. આપણે ક્યાંક દારૂ પીશું કે?”

તેને ખાતરી થઇ. તે વેશ્યા હતી. તેણે પૂછ્યું, “મારી સાથે આવે છે?” તેણે આનંદથી કહ્યું, “ઇન્જિનિયરનો વિજય હો! તેણે આગળ કહ્યું, “મારા યુનિયનનો દર છે. મારે અમુક પૈસા જ લેવા જોઇએ! પણ ચાલો ત્યારે પૈસાનું પછી જોઇ લઇશું!”

બંને જણ મોટર તરફ વળ્યાં. વળાંક લાંબે જતાં મોટરના દીવાનો પ્રકાશ તેના મોઢા ઉપર પડ્યો. એકદમ બારણું ઊઘડ્યું. ચક્રધરનો ભોમિયો ડ્રાઇવર બહાર આવ્યો. તેણે ચક્રધરને કહ્યું, “મશ્વર, આ શું? આ ડોશી છે!”

બાઇએ તેને ચૂંટી ખણી અને કહ્યું “મોઢું સંભાળ!” પણ તેને તુછકારી કાઢી તેણે કહ્યું, “ચાલ નીકળ. ડોશીને લઇ જઇને શું બાળવી છે? સાહેબને સુંદર તરણુ છોકરીનો પ્રેમ જોઇએ છે!”

તે મોટેથી હસી અને બોલી, “મૂઆ, આજ કાલમાં લડાઇ થશે! બે મહિના પછી તું કદાચ મરી પણ ગયો હશે! આ દિવસોમાં કદી ક્યાંએ પ્રેમ મળે કે? પ્રેમ સુસ્થિત જીવનમાં જીવે છે, રણાંગણમાં નથી જીવતો!”

ચક્રધરે ધ્યાન દઇને તેના તરફ જોયું. પૂછ્યું, “તું અંગ્રેજી સરસ બોલે છે!” “હું અંગ્રેજ છું મશ્વર. કસેનોવા શું કહે છે તે

ખબર છે ને તમને ? પ્રીતિના બેલમાં પંચેન્દ્રિયોની સહાય નોંધો !”
તે હસી, અંદર બેઠી અને ચક્રધરને અંદર લઇને તેણે ક્રાંધવરને
કહ્યું, “ચલાવ ઓકરા !”

લૅટિન ક્વોર્ટર્માંની એક હોટેલમાં ચક્રધર તેને લઇ ગયો.
તેની ટકટક ચાલુ જ હતી. પણ તેણે મુંગેમોઢે ઓરડીનું બારણું
ઉઘાડ્યું. દીવો સળગાવ્યો. ખુરશી તેની સામે બેંચી. અને અભરાઇ
ઉપરથી દારૂ કાઢીને બે પ્યાલા ભર્યા, તેની સામે પ્યાલો ધરતાં
તેણે પૂછ્યું, “તું કેટલો વખત અહીં રહી શકીશ ?”

તેણે એક ઘુંટડો લીધો અને કહ્યું, “નાયકણને એક રાત્રી
એટલે એક જન્મ હોય છે. આ જન્મ તમને અર્પણ કર્યો છે
એમ સમજો !”

તેણે દારૂ પૂરો કર્યો. પ્યાલો નીચે મૂક્યો. માથા ઉપરની
હટ ઉતારી અને તેના તરફ પૂંઠ કરીને બોલી, “આ પીઠ ઉપરનાં
ખટન કાઢી આપો છો કે ?”

તેણે તેને ખુરશી ઉપર બેસાડી. પછી સામેની બારી ઉઘાડી.
પડદો ખસેડ્યો. ત્યાંજ ઊભો રહીને તેણે તેને કહ્યું, “મારે ફક્ત
તારી હકીકત જ સાંભળવી છે !”

તેને ખૂબ હસવું આવ્યું. તેણે કંટાળીને કહ્યું, “હસવાનું
શું છે ?” તેણે થોભીને જવાબ આપ્યો, “તમે નવા દેખાઓ છો
હજી. વેશ્યાને ત્યાં જવાની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે માણસ
પોતાની સાથેજ ઢોંગ કરવા લાગે છે. મનમાંનો હેતુ સંતાડી
રાખવાનો અને પોતાને એમ કહીને પટાવવાનું. કે મારે તો
નાયકણની ખરેખરી સ્થિતિ શી હોય છે તે જોવું છે, બને તો
એકાદનો ઉઘ્ધાર પણ કરવો છે !”

તે ચિડાય છે એમ જોઇને તેણે કહ્યું, “કંટાળશે નહિ ‘ફકત’ કહ્યું તેનું હસવું આવ્યું. પણ પૈસા લીધા સિવાય હું જવાની નથી હું !”

તેના લાડલયા આવિર્ભાવની તેને ચીતરી ચડી. હવે તેનો ચહેરો તેને સ્પષ્ટ દેખાયો. પુલેલા ગાલને લીધે આંખો સંતાએલી હતી. હડપચી ઉપર એ કરચલી પડેલી હતી. બેસુમાર રંગેલા હોઠ અને વચમાંથીજ બહાર આવતી જીભ ! આવા હોઠને વહેતા જામ મોંની ઉપમા આપેલી એકવાર વાંચ્યાનું તેને યાદ આવ્યું !

તેને ચીડ ચડી. પાટલુનના ખિસ્સામાંથી સો ફેંકની નોટ તેણે બહાર કાઢી. સામેના પલંગ ઉપર તે નાખી અને કહ્યું, “ચાલ નીકળ લે તારા યુનિયનનો દર. તારા બોલથી છેતરાઇ તને હું અહીં લઇ આવ્યો, ઘરડા રૂપથી નહિ.

પછી થોડી વાર રહીને તેણે પોતાની હડકત કહી.

તેણે કહ્યું, “ હું ઇંગ્લિશ છું. ક્રાન્સની ભૂમિ ઉપર વેશ્યા થઇ. અહીંજ હવે રહું છું. કારણ ઇંગ્લાંડમાં કાયદાની કનડગત હોય છે. ત્યાં ધંધો કરવા દેતા નથી.

હું સોળ વર્ષની હતી. ચૌદની સાલમાં યુદ્ધ શરૂ થયું. ક્રાન્સમાંજ ખરી ધૂમ ઊડી. હજારો ને લાખો સૈનિકો ક્રાન્સમાં આવતા. મરાતા, લડાઇમાં દરેક હુમલા પહેલાં સૈનિકોને રમ થાય છે. લડાઇના દિવસોમાં સ્ત્રીને ઉપયોગ પણ મરણપૂર્વે ક્ષણિક મોક્ષનો અનુભવ કરાવનાર ઘેનના સાધન પ્રતોજ હોય છે. બધા પુરોએ પ્રાણની માયા છોડી હતી. બધા તરૂણ હતા

જીવ હાથમાં લેનારા બધા પુરો. બધા યુવાનો. અત્યાચારોએ માઝા મૂકી. બેલજીવમમાં સ્ત્રીઓ ઉપર જર્મનોએ કર્યા નહિ હોય એટલા અનાચાર ક્રાન્સમાં આપણુશીથી થવા લાગ્યા.

એક વર્ષોમાં ફ્રાન્સમાં હજારોની સંખ્યામાં અનોરસ પ્રજાની વૃદ્ધિ થઇ. તેમના પિતાઓનું કામઠોકાણું નહોતું. ચોતરફ આગ સળગેલી. મન ભ્રમિતના જેવાં થયેલા આવું થયું ન હોત તોજ નવાઇ.

છેવટે શ્રીમંતોના ઘરની દિવાલો તોડી પાડવાનો વારો આવ્યો. સરકાર ગભરાઇ ગઇ. અંગ્રેજ સૈનિક-સૈન્યોની ચાલુ ભરતી આવતી હતી. બધે લશ્કરી કાયદો. આવતી કાલે મરવા નીકળેલા તે સૈનિકોને કંઈ શિક્ષાની ખીક લાગવાની હતી ?

હું ઇંગ્લાંડમાં હતી. ઘેર કોઇ નહિ. હોટેલમાં પીરસનારીનું કામ કરતી હતી. મારો પ્રિયતમ લડાઇમાં ગયો હતો. તેના પત્નો, એજ મારા જીવનમાંનું અડધુંઅડધ સુખ હતું.

અમે ફ્રાન્સમાં કેવી રીતે આવ્યાં કાને માલમ ? ખબરો આવવા લોગી ફ્રાન્સમાં સૈનિકો માટે યુવાન છોકરીઓ પૂરી પાડવામાં આવે છે ! ખરું જોડું કાને ખબર ? અમારી હોટેલમાં યુવાન હતી તે બધી તેમાં હતી. આગભોટ અમારા જેવી છોકરીઓથીજ ભરેલી હતી.

ફ્રાન્સમાં આવ્યાં. થોડાજ રોજમાં હું નાયકણ થઇ !

ભીડની જગાએ અંદર પેસવા માટે માણસોની હારો બંધાય છે તેવી અમારી ઓરડીઓની બહાર હારો બંધાતી. મોટાં દિવાનખાનાંહતાં. સાદા આડપડા રહેતા. તેજ ઓરડીઓ. સૈનિકો આવતાં. દારૂ પીધેલા, ચકચર, શું કરીએ છીએ તેના ભાન વિનાના. ખીજે બારણે બહાર નીકળતા. વીશ પચીશ જાણુ આવી બચ એટલે નવી છોકરીઓ આવતી.

હવે તેનું કંઈ લાગતું નથી. તે વખતે વિચિત્ર વિચાર આવતા. કોઇવાર થતું, અમે ઇંગ્લાંડ માટે આ કરીએ છીએ ! યુદ્ધ પૂરું થશે એટલે ઇંગ્લાંડ આનો બદલો આપશે, જુવાન ભેધ છોકરા.

તેમને ઉત્સાહ અદશ્ય હતો. મરવાની તૈયારી દેખાતી. મન ઘણી-વાર ફોક તરફ ખેંચાતું! પણ કશા માટે વખત નહોતો.

કુદ્ધ પૂરું થયું. હું ઇંગ્લાંડ પાછી ગઇ. પણ હવે હું વેશ્યા થઇ હતી. મારે માટે સમાજમાં જગા નહોતી. કામ મળવાનો સંભવ નહોતો. એકજ ધંધો હતો તે કરવા લાગી.

એ વરસે એકવાર હું પકડાઇ ગઇ, ત્યારે મને સમજાયું કે ઇંગ્લાંડમાં વેશ્યાના ધંધાને કાયદાથી મનાઇ છે! હું થોડી શિક્ષામાં છૂટી ગઇ, હવે પાવરધી થઇ હતી, ફરીથી ધંધો શરૂ કર્યો. ફરીથી ધંધો ફરીથી શિક્ષા, આમ ફેટલીયેવાર થયું. જીવાન હતી ત્યારે ગમે તેમ પણ ચાલતું. રૂપ ઓસરી ગયા પછી ફાણુ પુછે? પેટની પંચાત પડવા લાગી લાંડનમાં ધંધો ચાલે નહિ. આડ ગામે જવું એમ કરીને લીવરપુલ તરફ ગઇ.

પરમ દિવસે જ એક ખટલો થયો. તમે વાંચ્યો હશે. શસ્ત્રોનાં કારખાનાંનાં રહસ્યો એક અંગ્રેજ બેકારે જર્મન બસુસોને ત્રીશ પાઉન્ડમાં વેચ્યાં! તે સ્કોચ હતો. ગઈ લડાઇમાં જખમી, નકામો થયો હતો. છેલ્લાં વીશ વર્ષ તેનાં બેકારીમાં ગયાં. છેવટે મોહને વશ થઇને, એકવાર ઇંગ્લાંડને ખાતર જર્મનો વિરૂધ્ધ લડનાર તે માણસે અંગ્રેજ કારખાનાંનાં રહસ્યો જર્મનોને વેચ્યાં!

પણ મને ખીક લાગેલી તે જીતાંજ કારણોથી. વર્તમાન-પત્રોમાં સ્કોચ માણસે દેશદોહ કર્યો એવાં મથાળાં આવ્યાં. લોકો કહેવા લાગ્યા, આ ધરખોળુઓ છે. આજ આખરિશો વિશે ઇંગ્લાંડમાં દ્વેષ છે. ચહુટીઓ વિશે જર્મનીમાં છે. તેવું જ આગળ જતાં સ્કોચનું થવાનું! હું મૂળ સ્કોચ. મારા માર્ગમાં આ જર્મન બસુસીની બળ ઘણીવાર પ્રસરેલી હતી. બધાં પાપ

મ્યાં. તેમાં આ દેશદ્રોહનું નથી જોઈતું. એમ લાગવાથી હું પેરિસમાં આવી. અહીં સુખેથી પેટ ભરું છું. અહીં કાયદાની કનડગત નથી.

૬

અંધારું થયું. જમવાનો વખત થવા આવ્યો. કારિડોરમાંથી નાનકડી ઘાંટડી વગાડતો ભોજન તૈયાર છે એવી જુઓ પાડતો પરિચારક ગયો. ચક્રધરને ભાન આવ્યું. તેના ડખાનું બારણું ઉઘડ્યું. એક હિંદી છોકરી અંદર આવી. તેણે એકદમ ચોંકીને કહ્યું, “માફ કરો હં. હું ડખો ભૂલી.” અને તે પાછી ફરી.

ચક્રધર ઉડ્યો. ફટલી કાળી તે તેને દેખાઈ અને તેમાં તેણે હોઠ રંગેલા હતા ! તે કદરૂપપણાને લીધે તેણે નાનપણમાં સાંભળેલી વાતોમાંથી છોકરાં ખાનારી ડાકણની વાર્તા યાદ આવી ! તેની પૂઠે જ લતીફ અંદર આવ્યો અને બોલ્યો, “હાટો ઊરો. જમવા ચાલો છો ને ?”

ચક્રધરે તેના તરફ જોઈને કહ્યું, “તમે આ કાળી છોકરીની પણ પૂઠે પડ્યા લાગો છો ?” તેણે હસીને જવાબ આપ્યો, “ભાઈ, મારો દલાલનો ધંધો છે ! દલાલી કાલસાની પણ કરું છું ! અને સોનાની પણ કરું છું. ચાલ જમવા ચાલ !”

જાને ભોજનના ડખા તરફ ગયા.

અખદુલ લતીફ એક નંગ હતો. મહેતા એન્ડ કંપનીની લાંડનમાં ઇસ્ટ-સેન્ટ્રલમાંના એક આડરસ્તા ઉપર export import ની દુકાન છે. ત્યાં લતીફને પહેલવહેલો ચક્રધર જોયો. ઈંગ્લાંડ છોડતી વખતે મહેતાની વિદાય લેવા ચક્રધર ગયો. પોળ-માંની ચાલી જેવી ઇમારતમાં તે દાદરો ચડતો હતો. તે વખતે વિચાર ચાલતા હતા, મહેતાને પેરિસ સુધી સાથે લઈ જવો,

તેણે છેવટનું બારણું ઉઘાડ્યું અને એકદમ કહ્યું, “મહેતા તેં કપ્પલ ક્યું હતું એકવાર પેરિસ આવવાનું—” પણ મહેતાને આવિર્ભાવ જોઈને તે એકદમ અટક્યો. તેને એસાડી દબને મહેતાએ નજીકમાં જ આંગળી ચીંધીને હળવે અવાજે કહ્યું, “જરા થોભ. ઍટવર્પ સાથે વાત ચાલે છે. આપણે પછીથી વાત કરીશું”

ટેલિફોન ઉપર ઉતાવળે ઉતાવળે લતીફ જ ફેંચમાં વાત કરતો હતો. તેની ઉંમર કહેવી કઠણ હતી. કાળી આંખો, અસલ ઇન્જિનિયર કાંતિ, શરીર ઉપર ઊંચી જાતનો સૂટ. તેનું બોલવું પૂરું થયા પછી મહેતાએ તેનું ઓળખાણ કરાવ્યું, અને કહ્યું, “તારે સંગાથ જ જોઈએ છે ને? હું અહીંથી હાલી શકતો નથી. પણ આ ભાઈ પેરિસ જવાના છે. ઇચ્છા હોય તો તને જિનોઆ સુધી પણ પહોંચાડશે.”

લતીફે પ્રશ્ન્યું, “તમે પાછા હિંદુસ્તાન જવા ઊપડ્યા?” મહેતાએ હસીને કહ્યું, “હા, લડાઈ થવાની તેથી ગભરાયો છે.” ચક્રધરે જવાબ આપ્યો, “તારે ઠીક છે ભાઈ. ગોરી સ્ત્રી છે. ઘર-બાર અહીં જ છે. તારે લડાઈ થઈ તો થે શું ને ન થઈ તો થે શું?” મહેતાએ લતીફ તરફ જોતાં જોતાં કહ્યું, “જીવ કાને વહાલો નથી હોતો? લડાઈ થવાની જ છે એવું આ સાહેબ નકકી જણાવે એટલે હું પણ અમેરિકા નાસવાનો!”

“આ જર્મનીના પરરાષ્ટ્રમંત્રી થવાના” મહેતાએ મજાકમાં કહ્યું, “તેના કરતાં પણ મોટા. એ શસ્ત્રોના કારખાનાંઓનો માલ વેચનાર દલાલ છે. લડાઈ થતી ન હોય તો પણ ઊભી કરવી એ તેમના હાથમાં છે.”

લતીફે સિગારેટ સળગાવી અને ધમાડો ઉડાડતાં ઉડાડતાં કહ્યું, “મહેતા તો મજાક કરે છે હં. પણ આ વાત ખોટી નથી. માલ ભેગો થાય એટલે ઉઠાવવો જ જોઈએ. જે રાષ્ટ્રો તે વેચાતો

લે છે તેમણે તે ખપાવી નાખવો જ જોઈએ. તોપણ, દારૂગોળા ખપાવવા એટલે લગાઇ થવી જ જોઈએ. વધારે નફો થાય તે માટે લગાઇ ચાલુ રાખવી જોઈએ. ધંધાનું તત્ત્વ જ એ છે. ધંધા જો ચલાવીએ નહિ તો દેશમાંની સમૃદ્ધિ ઓછી થાય. માણસો મરે !”

ચક્રધરે હસીને કહ્યું, “હા, તમારાં કારખાનાં ચાલ્યા કરે એટલે છેવટે જીવતા રહેશે ફક્ત દલાલો અને કારખાનાંના માલીકો.

આ બધી વાતમાં સાર હોય કે ન હોય. શસ્ત્રોનાં કારખાનાંના ચાલકો જ યુધ્ધો ઊભાં કરે છે, એવો લોકોનો ખ્યાલ એટલો પાકો થયો છે કે અમેરિકાએ બધાં કારખાનાંઓના વહેવારની સરકારી તપાસ કરાવી હતી. બ્રિટનમાં એક રોયલ કમિશન પણ નિમાયું હતું. આ કારખાનાં રાષ્ટ્રની માલીકીનાં હોવાં જોઈએ એમ કહેનારા લોકો છે. પણ શસ્ત્રોનાં કારખાનાં સરકારી માલીકીનાં થાય તોપણ શું થવાનું? નફાખોરાની મધલાળ બધે જ વ્યાપેલી હોય છે. યુદ્ધની પર્વાણી સુલભ, શ્રીમંતાઇ માટે બહુ સારી. ગયા યુધ્ધમાં જ્યુ લોકોએ જર્મનીનું ‘જે જે કયું’ તેમાંનું કંઈ પણ ઇંગ્લાંડમાંના, ફ્રાન્સમાંના કરવાનું અથવા બીજાં મિત્રરાજ્યોમાંથી ક્યાંયના નફાખોરાએ ખાકી રાખ્યું નહોતું.

ત્રણે જણ ઉઠ્યા. આ પીવા ગયા. મહેતાએ ચક્રધરને કહ્યું, “તને આટલો સુંદર સંગાથ પેરિસમાં આપ્યો છે તે માટે મારો આભાર માન. આમની બીજી દલાલી તને કહું. પણ તે તદ્દન ખાનગી છે હં ! ગોરી છોકરીઓને આખી દુનિયામાં વેચવાની. કેંબ્રેજ, થિયેટરો, નાચઘરો, વેશ્યાબાડા બધે છોકરીઓ પૂરી પાડવાનો એક વેપાર ચાલે છે. white slave traffic કરીને. તેની સાથે આમનો નજીકનો દુરનો થોડો સંબંધ છે.”

ભોજન પૂરું થયું. કોફીના કપ આપ્યા. લતીફે ચિરૂટ સળગાવતાં કહ્યું, “I am very happy. નાનપણમાં ગરીબ હતો ત્યારે શ્રીમંત થવાની શરત લગાવી હતી. હવે લડાઈ થવાની એ નક્કી. એક લડાઈ થાય તો બેસિલ ઝારાફના કરતાં પણ હું શ્રીમંત થઈ બતાવીશ !”

ચક્રધરે કહ્યું, “ઝારાફનું નામ મેં સાંભળ્યું નથી. કોણ એ ?”

તે હસ્યો. મેં પૂછ્યું, “હસો છો કેમ ?” તેની નજર જરા અંતઃખર્ષ થયા જેવી થઈ. તે બોલ્યો, “શસ્ત્રોનાં કારખાનાંના વહેવાર સંશયારૂપદ હોય છે. તેમની તપાસ કરવા માટે ઇંગ્લાંડમાં રોયલ કમિશન નિમાયું હતું. વાયકર્સ એ દુનિયામાંનું યુધ્ધોપયોગી સામગ્રીનું સૌથી મોટું કારખાનું. તેના મુખ્ય ડાયરેક્ટરોની સાક્ષી હતી. એક સભાસદે પૂછ્યું. ‘સર બેસિલ ઝારાફને ને તમારે કંઈ વહેવાર છે કે ? સાક્ષીદારે જવાબ આપ્યો, “ઝારાફનું નામ મેં સાંભળ્યું નથી. કોણ છે એ ?” તેની મને યાદ આવી.

સર બેસિલ ઝારાફ એ શસ્ત્રસામગ્રી વેચનારો દુનિયામાંનો સૌથી મોટો દલાલ. તેણે અપાર સંપત્તિ મેળવી. કાર્ખાણુ રાષ્ટ્રની સરકારમાં તેને કોઈ ખાસ માણસ હશે. તેન આંટાફેરા શરૂ થાય એટલે થોડાજ દિવસમાં યુધ્ધો શરૂ થશે એવાં ભવિષ્ય ભખાતાં. તે ઘણું કરીને સાચાં ઠરતાં. મંચુક્રિયો, ચીન, અંબિસીનીયા, બધી લડાઈઓની શરૂઆત આવા દલાલોના આંટાફેરાથીજ થઈ હતી.”

ચક્રધરે ચિડાઈને કહ્યું, “I hate this business of war !” લતીફે જવાબ આપ્યો, “Oh ! it is a lovely business ! લડાઈની ચીડ ચડે છે એમ ? યુધ્ધ ક્યાં નથી ? હમણું શાંતિ છે ને ? પણ તોપોના અવાજ સંભળાતા નથી તેથી બધું વ્યવસ્થિત ચાલ્યું છે એમ તમે સમજો છો કે ? My dear fellow, all is war under Mark !

સવારે મોદાન કંટિયર ઉપર ગાડી આવી, આ ક્રાન્સની સરહદ બોલકણા હસમુખા ફેંચ લોકો, તેમનાં નાનકડાં ઘર, પોપ્લર વૃક્ષોની હારો, બધાંનું આ છેલ્લું દર્શન. સ્ટેશનનો પોર્ટલ હોય, મારતર હોય, પોલીસ હોય, બધાની વર્તુલ્યક્રમાં સ્વાભાવિકતા, નિખાલસતા, મોટેથી બોલવું, વારંવાર નાચતા ખભા, ફરી ફરીને ઉઠતા હાસ્યબ્વનિ, Pardieu monseigneur merci mademvisell, મીઠી ફેંચ ભાષાનો કિલબલાટ, અર્ધાં કલાકમાં બધું પાછળ જતું રહ્યું. ગાડી ઇટાલીમાં દાખલ થઇ, ઇટાલી સુંદર છે, પણ ક્રાન્સના કરતાં ગરીબ. સુષ્ટિનો વૈભવ મોટો પણ વસ્તી જૂનવાણી, ગંદી. સ્ટેશન ઉપર ગાડી ઉભી હતી. આજુ-બાજુ આદ્યસની હારો. તેમનાં શિખરો ઉપર બરફ, પાછળની બાજુએ સુંદર વહેળો વહેતો હતો. નાનકડાં પણ જૂના ખંડેર ઘરો. ઠીંગણા લોકો. વનશ્રી ખીલેલી. પણ જગાએ જગાએ બહેરાતનાં પાટિયાં. તે પાટિયાં ઉપર મુસોલોનીની સહીના સંદેશા લખેલા. લોકો મળે એટલે હાથ ઊંચા કરે. ફેસિસ્ટ સલામ કરે.

ક્રાન્સમાં તેને ભાષા સમજતી નહોતી, અને અહીં પણ એજ પ્રશ્ન. ક્રાન્સમાં તેને મોકળાશ લાગતી. અહીં જઠડાયા જેવું લાગવા લાગ્યું. કંટિયરના સ્ટેશન ઉપર જ તેને તેનો અનુભવ થયો. સવારના ૫-૬ વાગ્યા હશે. ચાર કલાક પછી તે જિનોઆ પહોંચવાનો હતો અને છ કલાકની અંદર હિંદુસ્તાનની આગબોટ ઉપર. સામાન ઉપર સ્ટીમરનાં લેખલો હતાં, પણ તેનો સામાન બારીકાઈથી તપાસવામાં આવ્યો. અમલદારોની ભાષા તેને સમજાય નહિ, વર્તુલ્યક્રમાં અસમ્યતા, ઉધ્ધતાઈ નહોતાં પણ નજરમાં શંકા સ્પષ્ટ દેખાતી. તેની પાસે ઇટાલીના મિત્રરાષ્ટ્રોનો પાસપોર્ટ નહોતો. ઇંગ્લાંડનો હતો. જ્યાં જુઓ ત્યાં આજ શંકા, લોકોમાં યુધ્ધની સંભવિતતાની ચર્ચા ચાલુ હતી. બહાર, આડ ઉપર

ઘરે ઉપર, તારના થાંભલા ઉપર, ખેતરોમાં મુસોલીનીની સહીના સંદેશા લટકાવેલા. વચમાં જ ડાહક ખેતરમાં ડાહક ડોસો ઘાસ કાપતો દેખાતો. ઘાસની નાની નાની ઢગલીઓ હારખંધ મૂકેલી દેખાતી. તેટલા પૂરતું આ શંકાનું, insecurity ના વાતાવરણનું વિસ્મરણ થતું. નહિ તો બધે એ જ પુકાર.

યુરોપ આખું ગોરું છે. ઇટાલિયન્સ જ માત્ર શામળા હશે. તેમના વાળ પણ આપણા જેવા જ કાળા. આંખો પણ તેવી જ. સિસિલીમાંની સ્ત્રીઓ તો હિંદી સ્ત્રીઓના જેવી જ દેખાય છે. પણ ફ્રાન્સ અથવા ઇંગ્લાંડના કરતાં ઇટાલીમાં તેને અસ્વસ્થ જેવું લાગતું. ધીરે ધીરે ગાડી આલ્પ્સ ઊતરી. દરિયાની પાસે આવી. જિનોઆ આવી પહોંચી.

તે સ્ટીમર ઉપર પહોંચ્યો ત્યારે બે વાગ્યા હતા. લંચનો સમય વહી ગયો હતો. ત્રણ વાગ્યે આગમોટ ઉપડવાની. ફરીથી બહાર જવાનો, કંઈ ખાઈ આવવાનો વખત નહોતો. તે કેબિનમાં ગયો, કપડાં ઉતાર્યાં, થાકીને બિજાના ઉપર પડ્યો. તેને ઊંઘ આવી. જાગ્યે ત્યારે જિનોઆ જતું રહ્યું હતું. આગમોટ જિનોઆના અખાતમાં હતી. સમુદ્ર શાંત હતો. તેનું મન પણ સ્થિર થયું હતું. તેણે મનમાં કહ્યું, હવે દસ દિવસ આરામ. વિચાર નથી. તોફાન નથી. ખાવાનું, ફરવાનું, રમવાનું અને હસતાં હસતાં મુંબઈ ઉતરવાનું.

૭

ચાની ઘંટડી હમણાં જ વાગી હતી. હું જાગી ગયો. પેટમાં કંઈ નહોતું. ઉતાવળમાં ઊઠ્યો, ઊતર્યો મોટું ધોયું, વાળ ઓળ્યા ટાઇ પહેરી, જેકેટ ચડાવ્યું અને કેબિનની બહાર નીકળ્યો.

ઉકળાટ ખૂબ થતો હતો, પાનગૃહમાં તો ગળજ થયો હતો.

ભીડ, સીગારેટનો ધુમાડો; અને પંખાનું નામ નહિ. હું નીચે ગયો. ભોજનનું દિવાનખાનું ખાલી હતું. એક મોટા ટેબલ આગળ ઘણા હિંદીઓ હતા. ફટલાકની ચા પુરી થતી હતી. ફટલા તરતના જ આવ્યા હતા. ખુરશી ખેંચી. રકાબીમાંના પાતળા કાગળના સર્વિથેટને પગ ઉપર પ્રસાર્યું, અને પરિચાર-કને કહ્યું, ‘ચા, દૂધ અને ખાંડ.’

એટલામાં મારા ખભાને સ્પર્શ થયો. મેં ફરીને જોયું પરચીસની અંદરનો મરાઠા પુવાન હશે. તેણે હસતાં હસતાં હાથ આગળ ધર્યો. અને ઓળખાણ આપતાં આપતાં કહ્યું, “હું શિંદે આપનું નામ શું?”

તેના તરફ જોતાં જ મને સારું લાગ્યું. ફટલાકના મોઢાં જ એવાં હોય છે. જોતાંની સાથે સ્નેહ થશે એવી ખાતરી થાય છે. મેં મારું ઓળખાણ કરાવ્યું. પેલી તરફ એક મુસલમાન છોકરો હતો. તેનું પણ ઓળખાણ થયું. હસ્તાંદોલન ક્યું અને કહ્યું, “મેં મન્નાન હું. આપકી તારીફ?” મેં મારું નામ કહ્યું. તેની સાથે જ તેના કપાળે જરાક કરચલીઓ વળી. તે બોલ્યો, “I am afraid, it is a bit difficult for me. How do you spell it?”

શિંદે ચા પીતા હતા તે એકદમ મોટેથી હસ્યા અને બોલ્યા, “ચાકરો ભાઈ સ્પેલિંગથી. I hope you are not a German also. થોડા વખત ઉપર રોક ઉપર ઊભો હતો. એક જર્મન પાસે હતો. તેને અંગ્રેજી શીખવું છે. જીવ સટોસટની મહેનત કરે છે એ ! તેની સાથે વાત કરવી એટલે મરણ. કંઈ બોલીએ એટલે કહેછે-હું શું કહ્યું ? તેની સ્પેલિંગ શું ? અર્થ શો ?

હું બ્રેડ કાપતો હતો. છરી ઉપર માખણ લીધું અને બ્રેડ

ઉપર ચોપડતાં. ચોપડતાં કહ્યું, I am glad you don't like German. I have a grudge against them too. આજે પાસપોર્ટના વખતે આ જર્મનોને લીધેજ હું અધમૂઆ જેવો થયો.”

શિંદે હસીને બોલ્યા, “તેમની પાસે ઊંઝા રહેવાની જ વાર બોલવા જ માંડે. સ્ટીમર ઉપડી ત્યારે મેં કહ્યું, Beautiful Genoa ! તરતજ તેણે પૂછ્યું Beautiful એટલે શું ? હવે સુંદર એટલે શું કહું, કપાળ ? અને ઉપરથી રેપેલિંગ. અર્ધા કલાકમાં હું એવો તો કંટાળ્યો ! ચિડાચો છેવટે એક બલાસીએ છોકરી તરફ જોષને જરા મસ્કરી કરી, ત્યારે હું સહજ બોલ્યો, Impudent Brute તરતજ તેનાં કાગળ પેન્સિલ આગળ ! Brute એટલે શું ? શું કહેવું ? કહેા ?”

મેં હસીને કહ્યું, “તમે શું કહ્યું ?”

કાગળ વડે મોઢું લૂછતાં શિંદે બોલ્યા,

“મને કંઈ સહે નહિ અને તે તો પૂઠં છોડે નહિ. છેવટે કંટાળીને મેં કહ્યું, “Brute એટલે ઇટાલિયન !” પણ પછી તે પૂછે છે, “શું ઇટાલિયન ?” મેં કહ્યું, “હા, અથવા જર્મન પણ !”

બધા મોટેથી હસ્યા. છરીકાંટાનો ખણખણ અવાજ બંધ પડવા આવ્યો હતો. આ પૂરી કરીને અમે ઊઠ્યા. મારા મનમાં જર્મનોના વિચાર ચાલતા હતા.

પાનગૃહ બધો ઘોંઘાટ. નવાં ઓળખાણુ. ટેબલે ટેબલે ટાળાં. હિંદુ, મુસલમાન, કાળાગોરા, બધા હળીમળીને એડેલા. હસ્તાંદોલન, હસવું, બોલવું, વાદવિવાદ, બધાંનો ઘોંઘાટ ચાલતો હતો. ક્યાંક ખીરનાં ગ્લાસ. ક્યાંક શેતરંજ, દ્રાષ્ટ અથવા પાનાં. અગિયાર દિવસની વસ્તી આગબોટ ઉપર. કલ્પ-

નામાં તે સદાએ સુંદર લાગે છે. પણ સૌન્દર્યને એક મોટો શાપ હોય છે. ઘણું કરીને તેનાથી કંટાળી જવાય છે. આ કંટાળામાંથી બચવું એજ દરેકનો પ્રયાસ.

હું કાઉન્ટર પાસે ગયો. સ્ટયૂઅર્ડ પાસે સિગારેટ માગી. ડબ્બો લીધો. પૈસાને બદલે પાવતી ઉપર મારી સહી કરી આપી. લીડમાંથી માર્ગ કાઢ્યો. ખૂણામાં એક ટેબલ હતું. ત્યાં પવનમાં એસવા માટે ગયો, બેઠો, સિગારેટ ચોતાવી અને ચોતરફ નજર નાખી.

સો સવાસો પ્રવાસીઓ હશે. અર્ધા કાળા અને અર્ધા ગોરા. બધાનો પહેરવેશ એકજ ફાટીનો. યૂટ, પાટલન, શર્ટ, ટાઇઝ, મારી દ્રષ્ટિ હિંદી લોકોને ઓળખીકાઢતી. આ બંગાળી, આ પંજાબી, આ મદ્રાસી. પણ ગોરી ચામડીમાં ભેદ કળાય નહિ. કેટલીક તરૂણ છોકરીઓ, કેટલીક પ્રૌઢાઓ, એક બે વૃદ્ધાઓ. પુરૂષો હતા તે પણ એવાજ પણ તેમની બત કે દેશ ઓળખાય એમ નહોતાં. સામેજ એક છોકરી હતી. સિગારેટ પીતી હતી. મોટી આંખો, પુલેલા ગાલ, ગોરો વાન, ઊંચું કપાળ, છુટ્ટા વિખરાએલા વાળ ! આંખમાં લાલસા દેખાતી. જીભ બહાર કાઢીને દોડનારી વાઘણના જેવી. મનમાં કહ્યું, આ ઘણું કરીને પોલ હશે. અંગ્રેજ નથીજ. તેનું નામ માર્યા એ પાછળથી સાંભળ્યું.

પાસેના એક જુવાને કહ્યું, “માફ કરો. હું અંશટ્રે લઉં કે ?” મેં માફી માગીને અંશટ્રે આગળ ખસેડી. બેતો હતો પેલી છોકરી તરફ. તે હસીને બોલ્યો. “She is a peach isn't she ?” હું શરમાયો નહિ. મુસાફરોને શરમાવા જેવું કંઈ હોતું નથી. મને ખબર હતી. વિલાયત જઈએ એટલે એક વિચિત્ર અનુભવ થાય છે, સગાંવહાલાંના, ઓળખાણીનાં, સમા-

જ સંકેતોનાં બંધનો છૂટી જાય છે. નજીકના મિત્રની સાથે આપણે જે વ્યક્ત ન કરી શકીએ તે વાસનાઓનું, લાલસાઓનું પ્રદર્શન ત્રયસ્થ આગળ આપણે સહજ રીતે કરીએ છીએ. જીવવાની ગતિ પ્રચંડ, ભોગોની તકો અપાર અને વખત થોડો. બોટો સંભાવિતપણાનો દેખાવ કરવો નકામો હોય છે. સિગારેટ કેસ ઉઘાડીને મને સિગારેટ આપતાં તે બોલ્યો “કહિયે, કયા રાય હૈ ?”

મેં સિગારેટ સળગાવી. તેનો આશય મને સમજાયો. તે છોકરીનો શિકાર કરવા સંબંધે મારો મત તેને જોઈતો હતો. મેં કહ્યું, “રાય કિસ કી ? બટતે જામયે. આખિર મામલા હૈ તો દસદિ દિન કા ?”

દસ દિવસનો પ્રવાસ. સુખસગવડની વિપુલતા હતી. ખાવું, રહેવું, પીવું, નાચવું. ઊણપ એકજ વસ્તુની. સ્ત્રીની. તેટલી મળી જાય તો પ્રવાસ પૂરેપૂરો સફળ. બધાનું આમજ માનવું. તે મોટેથી હસ્યો અને બોલ્યો, “લખ આપતો વાકઈ શોકિન હો ! કઈ સકતા હું એ પંજબકી જબાન હૈ !” હું હસ્યો, પણ હું પંજબી નથી એ તેને કહ્યું નહિ. આ પછી થોડી વાતો થઈ. તે સિંધી હતો. મદનાની તેનું નામ. છોકરીઓમાંની ટાઈ એક મને પસંદ પડી છે કે નહિ એવું તેણે પૂછ્યું. ત્યારે મેં કહ્યું, હું થાક્યો છું. એ વરસ યુરોપમાં હતો. આવતાં પંદર દિવસ પેરિસમાં બધા શોખ હમણાં તો પૂરા થયા છે. તેણે ભેરથી ડોક હલાવી કહ્યું, “લખ, એ હો નહિ સકતા. આપ દદી હો. હમારા સાથ કરના હોગા. બસ ઇસીમે એકાદ પસંદ કર લો. ઉસકે પિછે પડેગે.”

મેં આસપાસ નજર કરી. જે તે ચકચર હતો. ૧૦-૧૨ તરણીઓ હશે. કોક હસીને પડોશી સાથે વાત કરતી હતી. એક જણ હવા ખાતી હતી. લાઉડ સ્પીકરમાંથી સંગીત ઊઠતું

હતું. એ ત્રણ જણ જ્યાં ઉભી હતી ત્યાંજ તાલ દેતી હતી, ડાલતી હતી. તેમનો મનોહર લટકો, ડોલનારી ડોકો, વાળ પાછળ કરવા માટે ચાલતી મથામણ, બધું જોયું. એક પણ છોકરી તરફ મારું મન જોવાયું નહિ. મેં મારા મિત્રને કહ્યું. આખર ચે હોતી કૌન હૈ ?' તેણે કહ્યું, “ Oh They are all Germans. But that is neither here nor there !”

મેં તેને કહ્યું : “Excuse me. I have a grudge against Germans, I dont fall for any of these girls.”

ત્યાર પછી અર્ધા કલાકમાં મારી એક જર્મન સાથે દોરતી થઇ. હું પાનગૃહમાં બેઠો હતો. શિદે મને શોધતા આવ્યા. મેં સિગારેટ આગળ ધરી, તેમણે આભારપૂર્વક કહ્યું, “માફ કરો. હું પીતો નથી.” મારી પાસે સોપારી હતી. તેનો તેમણે ઇન્કાર કર્યો. હું ચકિત થયો. જાણીજૂઝીને કહ્યું, “કંટાળો આવ્યો છે, ચાલો, થોડી વિસ્કી મંગાવીએ.” તેમણે હસીને કહ્યું, “હું બિમાર હોઉં તોજ દારૂ પીઉં છું !” હું રતબ્ધ બન્યો. આશ્ચર્યને સંતાડવાનો પ્રયાસ કર્યો અને કહ્યું, “એટલે વિલાયતી છોકરીઓ સિવાય તમે બીજી કશી પંચાતમાં નથી પડતા એમને ?” તે સાંભળીને મોટેથી હસી પડીને તે બોલ્યા, “વિશ્વંસ, હું ડોક્ટર છું. સાદા ભોળા હિંદી મનને થનારું ગોરી ચામડીનું આકર્ષણ મારે માટે રહ્યું નથી.”

બલો માણસ ખોટું બોલતો નહોતો. જૂઠું બોલવાની જરૂર જ નહોતી ત્યાં. મહારાષ્ટ્રીય છોકરીઓની આ ગંભીર મેં ઈશ્વારમાં બહુ જોઇ છે, કાણ જાણે કેમ, તેમને હાથે અનાચાર બહુ ઓછો થાય છે. મારા જેવો કાકજ હશે. મારી પાસે પૈસો

હતો. રસિકતા હતી. રસિકતાનો અંત સ્ત્રીપૂજમાં થાય છે. મારી રસિકતાનો અંત પણ એવો જ આવતો. વળી હું ઇંગ્લાંડ ગયો તે આવી મનોદશામાં—પણ તે હશે.

શિંદે ખુશમિજનમાં હતા. મેં કહ્યું, “આશ્ચર્ય છે. તમને કાંઈ વ્યસન નથી ? ગુણોને રૂંધી નાખનારં અહીંનું વાતાવરણ તે પણ તમને ગાંડા બનાવી શકતું નથી, અને પાછા ખુશમિજનમાં છે ! I envy you !”

ટેબલ ઉપર હાથ મૂકીને તે નમ્યા. બેઠ્યા, ‘વિશ્વંસ I have made a friend. I am very happy તમારો પરિચય કરાવી આપું ? ચાલો.’ મેં પૂછ્યું, “પણ છે કાણ ?” “જર્મન.” મેં બહુ જોઈને ભમ્મરો ચડાવીને કહ્યું, “પણ શિંદે, તમારા ને મારા સ્નેહમાં એક જ વસ્તુ હતી. જર્મનો વિશે તિરસ્કાર અને હવે—” તેમણે મારો હાથ પકડ્યો, ‘જેંવ્યો અને કહ્યું, “અરે. તેને તો અંગ્રેજી શીખવા પ્રયત્ન જ તિરસ્કાર છે. જર્મન સિવાય બીજું કંઈ જોઈએ નહિ. જુઓ તો.”

તેમનો હાથ ઝાલીને હું સ્મોકિંગ રૂમની બહાર નીકળ્યો.

૮

બહાર લખવા માટેનાં ટેબલ રાખ્યાં હતાં. તેમની ઉપર બે ડોકરીઓ પત્રો લખતી હતી. બીંત આગળ આરામ ખુરશીઓ હતી. તેમની ઉપર એક બે જણ ઝોકાં ખાતાં હતા. પેલી તરફ દાંદર હતા. પ્રવાસીઓ ચડ ઊતર કરતા હતા, ડાબે હાથે મોટી બારી હતી. બારી શાની, બારણું જ હતું તે. મજબૂત લોખંડી કમાડ. તે ઉઘાડીને બીંતને અડકાડેલાં હતાં. બહાર ભૂમધ્ય સમુદ્ર. આગબોટથી કપાતું પાણી ઊડતું હતું. તેનું સુંદર ફીણ ઊછળતું હતું. તુષાર શરીર ઉપર ઊડતા હતા. બારણાને આડા સળિયાનો કડોરો હતો. પાસે એક તરુણી બેઠી હતી. કૃશ, મેલો પોશાક, પીંબેલા વાળ. વેશ ગરીબાઈનો. કપડા

ઉપર એક બાળક ચડતું હતું, તેનો નિષેધ કરીને તેને નીચે જોત્તીજોત્તીને તે હેરાન થઇ ગયા જેવી દેખાતી હતી.

શિંદેએ હાંક મારી, 'લુઇ!' પણ પેલા બાળકે ફરીને જોયું નહિ. મોજાં ઉછળીને નીચે પડતાં હતાં. નાનકડી ટેકરીઓ રચાતી, પછી ખાડા. સતત જોયા કરીએ તો હીંચકા ઉપર એઠા હોઇએ એમ લાગે અને છેવટે મોજાં ફૂટતાં ત્યારે તો વાદળી ઘોડાના મોંઢામાંનું ફીણ જ લાગે! તે હીંચકા ઉપર લુઇ તલ્લીન થઇ ગયો હતો. તેની માએ શિંદે તરફ જોયું. હસીને સ્વાગત કયું અને લુઇને જોત્તીને તે બોલી, "લુઇ! લુઇ! ઑકલ!"

પણ શિંદે કાકાની લુઇને પરવા નહોતી. તો પણ ઑકલ શબ્દથી તે વળ્યો. મધુર ચહેરા ઉપર બતાવી શકાય તેટલો નિષેધ બતાવી તેણે કહ્યું, "Nien, Nien, no uncle! Deutseh?"

શિંદેએ મારા તરફ ફરીને કહ્યું, "જોયું, તેને અંગ્રેજી અંકલ નથી જોઇતો. ડૉઇશ (જર્મન) શબ્દ જોઇએ છે 'કાકા' માટે.' પછી તેમણે તેને ઉપાડ્યો,

લુઇને શિંદે ઉપર મમતા થઇ હશે. શિંદેને એ થપાટો લગાવી. ગાલને બચકું ભર્યું અને જર્મનમાં કહ્યું, "કાકા કાકા!"

ત્યારપછી કલાક સુધી હું, શિંદે અને લુઇ ખૂબ રમ્યા. તેની ભાષા અમને સમજાતી ન હોતી અને અમારી તેને. અંગ્રેજીનો તેને તિરસ્કાર અને ડૉઇશ સાથે અમારું વાંકું. કર-પલ્લવી, નેત્રપલ્લવી, પ્રત્યક્ષ પદાર્થપાઠ, હરતરેહના ચાળા કરવાના! અર્થ સમજાય એટલે મજા. ન સમજાય તો તેના કરતાં પણ મજા. સિન્ન દેશોના અમે પ્રવાસી. પણ અમારો સ્નેહ કેવો નિર્મળ હતો! બીજા પ્રવાસીઓની માફક અમારી મિત્ર-

તામાં, બોલવામાં, રમવામાં, હસવામાં અતુચિત અનુભવની ચર્ચા નહોતી, મેલ નહોતો, બૌદ્ધિક વિવાદનો આગ્રહ નહોતો, થાક નહોતો. કેકના ઘોળા ફૂધ જેવા કઠોરા, કૌતકથી ખુરશીઓ ઉપરથી બેનારા પ્રવાસીઓ, તેના બુમબરાડા તરફ જોનારી સ્ત્રીઓની વત્સલ દ્રષ્ટિ, પાણીની ગર્જના, શીણ અને તુષાર, અને તેમાંથી તરી આવતું લુછતું સીટીના જેવું મીઠું, થોડું પ્રકંશ પણ અત્યંત નિખાલસ હાસ્ય ! યાદ આવે છે ત્યારે આજે વેદના થાય છે. માણસને સ્મૃતિ એ શાપ છે વિસ્મૃતિ એ આશીર્વાદ છે એનો ઘડીભર વિચાર થઇ આવે છે.

સાંજ સુધી અમે બંને જણ તેની પાછળ ઘેલા થયા. તે ય દૂર ખસતો નહોતો. જમવાનો વખત થવા આવ્યો. મારે કપડાં પહેરવાનાં હતાં. લુછને ઉપાડ્યો. કેક ઉપરથી ઊતર્યો. રસ્તામાં જે મળે તે અમારી સાથે વાત કરે. સાધારણ રીતે ઓળખાણ સિવાય વાત ન કરનારી સ્ત્રીઓ આંખ ઉપર ડાખલા પહેર્યા હોય તેમ સીધી જોતી, સીધી જતી. કોક ઑગ્લો ઇન્ડિયન બાઇ પણ આવતી. તેને તો હિંદી કાળો વર્ણ કાંટા જેવો લાગતો. પણ તેમાંની પણ એક હસી. માર્થા આવી. તેણે રસ્તામાં અમને બંનેને રોક્યા. લુછને લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો, તેને ચુટી બણી ગલી કરી તાણી જોયો. પણ લાલસામાં ન ઝબોળાએલું તેવું મન ! મિઠાશમાં સુંદરતામાં માર્થાના કરતાં સો ગણી સમૃદ્ધિ તેની પોતાની હતી ! તેણે તેનો નિષેધ કર્યો ! મારી કાટે વળગાડેલા હાથ છોડ્યા નહિ. અને તે છોકરી પણ છોડતી નહોતી. છેવટે શિંદેએ તેને લીધો, અને હું તેના તોફાનને લીધે અસ્તવ્યસ્ત થયેલી ટાઇને સમારવા લાગ્યો. એવામાં મારા બહા ઉપર કોઇકે હાથ મૂક્યો. તે છોકરીની પૂઠે પડેલા પેલો મદનાની, તેણે મારો હાથ દબાવતાં કહ્યું, "That's the

staff you catch the child, the child catches lovelier for you !”

મને વિચિત્ર લાગ્યું. પણ એટલો નહિ. નીચે ગયો. શિંદે લુછની મા સાથે વાત કરતા હતા. બિચારી આનંદમાં હતી. મેં પાછળ જોયું. પાસે મુખ્ય સ્ટુઅર્ડ ઊભો હતો. તેણે ગળામાંનો ‘ઓ’ સમાર્યો. મોઢું ઉઘાડ્યા જેવું ક્યું અને આંખો પટપટાવી. મેં તેના તરફ જોઈને પૂછ્યું, “Yes, steward ?”

તે આગળ આવ્યો, શિંદે વાત કરતા હતા લુછ સાથે. ગલીપચી કરીને તેણે ધીમેથી તેમને કહ્યું, “Goodbye, better mummy, clever you two.”

શિંદે ક્રોધથી લાલ થયા. તેમણે જમણા હાથની મૂઠી વાળી તે ઉંચે ઉગામી અને હળવે સાદે તેને કહ્યું “See this ? do not repeat it again-not to me !”

લુછની મા હસતી હતી. ઘણે ભાગે તેને અર્થ જ સમજાયો નહિ હોય !

૯

આગબોટ નિરાંતે ચાલતી હતી. જિનોઆનો અખાત. અહીં સમુદ્ર ઘણું કરીને વાદળી હોય છે, પણ આજે બધે શાંત હતું. હાલવાનું નહિ, ડોલવાનું નહિ. બધા પ્રવાસીઓ લહેરમાં હતા. રંજન માટે સ્ટીમર ઉપર વિવિધ કાર્યક્રમો હોય છે. પણ આજે પહેલો જ દિવસ. હજી તે શરૂ થયા નહોતા.

ખારમાં નજીકમાં જ ચાર જણ ઓળ રમતા હતા તે તરફ મારું ધ્યાન ગયું. એક બે જણ બાળુએ બેસીને દાવ જોતા હતા. તેમાં જ એક તરુણ છોકરી હતી. ઊનના જેવા વાળ. તે એક વાદળી ફીતથી બાંધેલા. વર્ણુ ગોરો. ઊંચું કપાળ. બહુ મોટી નહિ તોયે પાણીદાર ભૂરી આંખો, નાક ખૂબ ભરાવદાર

હતુ. તેના હોઠની એક મળ હતી. બિડાય એટલે ફક્ત એકજ બારીક રેખા દેખાતી. છુટા પડે એટલે તેમનો સુરેખ વાંક દેખાઇ આવતો. આગલા દાંતમાં એ સોનાના હતા. તે ચળકતા હતા.

આટલું વર્ણન હું કરું છું. પણ તમને તેની કલ્પના આવશે કે નહિ કાણ જાણે! મારી આંખો સામે તે આખું સ્વરૂપ જોવું ને તેવું છે. પણ તેને મેં પ્રથમ જોઇ ત્યારે તેના મોઢાની વિશેષતા મારા મનમાં કાતરાઇ નહિ હોય, એટલું યાદ આવે છે. ચહેરો ઉદાસ, ભારે બિજ એમ વચમાં જ લાગતું. દ્રષ્ટિમાં બુધ્ધિમત્તાની ચમક દેખાતી. મેં તેના તરફ જોયું તેજ વખતે તેની ય દ્રષ્ટિ મારા તરફ હતી. પણ આંખો મળી છતાં પણ મનને તાણ પડી નહિ ઊઠતું તેની દ્રષ્ટિમાં આશ્ચર્ય દેખાયું. તે તાકી જ રહી છેવટે મેં નજર ફેરવી. પાછપ પીતો હતો. તે જુઝાઇ ગયાનું નિમિત્ત કયું. દિવાસળીની પેટી શોધવા લાગ્યો.

ફરીથી ઉપર જોયું. એની મેળે નજર તેના તરફ જડું ગઇ. આશ્ચર્યની વાત એ કે તે ફરીથી મારા તરફ જોતી હતી. એટલામાં મન્નાન તેની પાસે આવ્યો. તેણે તેના ખભા ઉપર હાથ મૂક્યો અને વાંક! વળીને તેના કાનમાં કંઈક કહ્યું. મન્નાને તેની સાથે દોસ્તી બાંધવામાં સફળતા મેળવી હતી. તે સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. પણ તેની સાથે વાત કરતાં કરતાં પણ તે મારા તરફ જ જોતી હતી. મારો સંકોચ પણ ઓસર્યો હતો. તેની મૃષ્ટતાનું આહવાન સ્વીકારી હું તેના તરફ તાકી જ રહ્યો અને જોતો હતો.

તે જોવાનો અર્થ શો હતો તે કહી શકવું કઠણ છે.

આગળ જતાં અમારી મિત્રતા બંધાઇ. મેં હૃદયને પ્રહયું. પણ તે પણ કહી શકતી નહોતી.

તે દષ્ટિમાં ચોરી નહોતી. સંજ્ઞમ નહોતો. કોઈ પણ સૂચના નહોતી. તેને બધું જ્ઞાન જ નહોતું પ્રથમ ખાલી આશ્ચર્ય કુતુહલ હશે ત્યાર પછી એક પ્રકારની ખાલી બેચા કરવાની પ્રયત્ન લખ. નવાઈ એ કે મોઢા ઉપર બીજો કોઈપણ ભાવ ન હોતો. હોઠ ઉપર સ્મીતની છાયા પણ ન હોતી. હેટાના કહેવા ઉપરથી માલમ પડે છે, તે તેની પ્રીતિની પહેલી દ્રષ્ટિ હતી. પણ તે દષ્ટિથી હું ચકિત થયો. જરાક આકર્ષિત થયો, આ સિવાય મને કોઈ પણ ભાવના થઈ નહિ એટલુંજ વિચિત્ર લાગે છે કે ઘણા વખત સુધી તેના તરફ બેચા છતાં તેની પાસે જવાની, વાત કરવાની મારી હિંમત ચાલી નહિ. તે બેચામાં સ્વાગત હતું, આમંત્રણ હતું. નિષેધ હતો કે તિરસ્કાર હતો તે મને જરાએ સમજતું નથી. અને મોઢાના બેજાનપણાને લીધે કોઈ પણ નિર્ણય કરી શકાતો નહોતો. વાસ્તવિક રીતે આવી રમતમાં હું નિષ્ણાત થયો છું. એ વર્ષ પૂર્વે મારા પહેલા પ્રેમનો ભૂકો થયો. એક છોકરી ઉપર મને પ્રીતિ થઈ. તેની પણ મારા ઉપર હતી, આણ, કરાર, સોગન, વચન, ઇત્યાદિ થયાં. પછી નોકરીને લીધે એક જ વરસ સુધી તે ખંગાળમાં હતી. ત્યાંજ તેના પિતા ગુજરી ગયા. તે એકલી પડી. અમારો પત્ર વ્યવહાર ચાલતો હતો. મને તો યાદ આવેજ છે. હું ખરા દિલથી, ખૂબ પ્રાણપણે મારા ભાવોનું વર્ણન કરતો, પત્રોમાં તેની વીનવણી કરતો. તેણે પણ પોતાના પત્રોમાં મારા વિશેનો અસંતાપ કદી પ્રગટ કર્યો નહિ. મારી પાસે પૈસો હતો, સ્નેહી સોજતી હતા. સુખનાં બધાં સાધનો અને શક્યતા હતાં. આવી સ્થિતિમાં એક દિવસ તેના આવેલા પત્રનો અર્થજ મને સમજાયો નહિ.” તારા ઉપરનો મારો મારો પ્રેમ ખરો નહોતો અને નથી. પણ એકાકી જીવન અસહ્ય

હતું. હું બીજા એક છોકરાના પ્રેમમાં સપડાઈ છું. છેલ્લા થોડા મહિના મારા મનને ઘણો કલેશ થયો. તને તે દેખાત તો તે' ક્ષમા કરી હોત. હું તેની સાથે લગ્ન કર' છું. એવો તેનો આશય હતો.

ઉમાને લગ્ન સ્વાર્થ સાધુ કહેવી કહાણી હતું. મારા કરતાં તેનો પતિ ઓછો પૈસાદાર હતો. શિક્ષણમાં પણ ખાસ ફરક નહોતો. તે પત્રથી અલગત મને આઘાત થયો. શરૂ શરૂમાં તે છોકરીનો દ્રેષ ન કરવો અશક્ય થયું. તેનોજ નહિ, પ્રીતિના અનુભવનોજ ! મીઠી મુલાકાતો, ગ્રાંડા કરી નાખનારી વાતો, મુગ્ધ કરનારી નજરો બધાનો તિરસ્કાર આવ્યો. કોઈપણ તરુણ છોકરી દેખાય, તેની વર્તણૂકનું મોહકપણું નજરે ચડે તોયે લાગતું કે આ નખરો છે, નાટક છે, શુદ્ધ છેતરપિંડી છે ! શિકારની તૈયારી છે ! સ્ત્રીઓના કામળ અવાજ, તેમનું નાજુકપણું, મનોહર લટકા, લજ્જા, બધું મને ઢોંગ લાગતું. દિવસ પસાર કરવા બારે થયા. છેવટે ઊઠ્યો અને લાંડન જતો રહ્યો. એ વર્ષ. એટલામાં પુરો પાવરધો થયો. પૈસો હતો, રસિકતા હતી અને કડવા અનુભવનું ઝેર મનમાં હતું. ભોગ ભોગવવા પુષ્કળ અને છતાં મનથી અસિપ્ત રહેવું એ પણ સાધ્યું. હવે મને કોઈ પણ વાતની નવાઈ લાગતી નથી. મન મૂકીને હસી શકાતું નથી, રડી પણ શકાતું નથી. બાળે કે ભાવનાનું સરોવર યુરોપની ઠંડીથી બીજાઈ ગયું છે ! તેનો ખરક બાકી ગયો છે !

હૃદાં જોતી હતી. હું પણ તાકી રહેતો હતો. પણ મનનો નિર્ણય થતો નહોતો. ઊઠવા બેસવાની ધૃષ્ટતા થતી નહોતી.

ખિન્નનો દાવ ચાલુ હતો તે પૂરો થયો. મન્નાન ફરીથી હૃદાંની પાસે આવ્યો. તેણે તેને ડેક ઉપર બેસ એમ સૂચવ્યું.

તેણે નકાર્યું. ટેબલ ઉપર દાવ વિશે ચર્ચા ચાલતી હતી. મારી પાસમાંજ માયકલ બેઠો હતો. તે દાવના માર્ક માંડતો હતો. તેણે પૂછ્યું. ‘Gentleman, Honours!’

સામે સહાય હતા. તેમણે કહ્યું, “જવા દે ને. પાંચ સાત માર્ક શાના માંડે છે?” માયકલે ડોક હલાવી અને કહ્યું. ‘પાંચ સાત કરી કરીનેજ સો થાય છે અને સો માર્ક એટલે એક ચાર પેની. Must put down honours!’ મેં મોટેથી કહ્યું ‘Ah Michael; You are worse than a jew!’

બધા મોટેથી હસી પડ્યા, પણ માર્ક તે તરફ ધ્યાન ન હોતું. હટા એકદમ ઊઠી. તેણે મન્નાનનો હાથ ઝાલ્યો અને તે ડોક ઉપર જતી રહી. પણ દરવાજા પાસે ગઈ, ત્યાં થડીભર ચોભી મારા તરફ એક કટાક્ષ ફેંક્યો અને પછી બહાર ગઈ.

તે નજરનો અર્થ સમજવો કઠણ નહોતો. નિરાશા વેદના અને ક્રોધ! એકાએક મનમાં વિચાર આવ્યો, આ છોકરી ચહુદી તો નહિ હોય?

એક જર્મન સીધો મારા ટેબલ તરફ આવતો હતો. કદાચ તે મારા તરફ આવશે એ ભયથી મેં પાસેનું પુસ્તક ઉઘાડ્યું. વાંચવા માંડ્યું. પણ તે આવ્યો જ. મારા ટેબલ પાસે બેઠો. અને બહુ યુઝીને વાત કરવાની શરૂઆત કરવા માટે તેણે કહ્યું, ‘Goodnight Sir!’

મેં ઉપર જોયું. માથા ઉપર જરાક તાલ, સ્થુલ સુખ વસ્તુ શરીર, લઠ ચહેરો, પહેરવેશ સાદો હતો. અધીં પાટલુન અને અડધી બાંયનો સદરો. મારા તરફ જોઈને તેણે મસ્તક નમાવ્યા જેવું કયું અને ફરીથી કહ્યું, ‘Goodnight Sirs, nice Night :

તેની નજરમાં સ્નેહની અપેક્ષા હતી. તેને નિરાશ કરવો શક્ય નહોતો. તેની Goodnight ની સલામીથી મને જરાક હસ્યું આવ્યું. મેં અભિવાદન કર્યું અને ઉત્તર આપ્યો, 'Evening Sir. Yes, very pleasant night isn't it?' તત્કાળ તેનો ચહેરો ચિંતાતુર થયો.

"Evening! Good night નહિ? મને લાગ્યું કે ગુડનાઇટ કહેવાનું."

મેં કહ્યું. "ગુડનાઇટ ઘણું ભાગે વિદાયને વખતે કહેવાનું સાંજે પહેલી મુલાકાત થાય એટલે Good evening કરીને સ્વાગત કરવાનું હોય છે."

"એ...મ?" એમ કહીને તેણે શર્ટના ખિરસામાંથી એક નોટ કાઢી અને આ તદ્દાવત લખી લીધો. પછી ફરીથી પ્રશ્ન: "મેં Nice Night કહ્યું. તમે શું કહ્યું વાર?" મેં કહ્યું, "Pleasant night" "હા, હા, Pleasant. Pleasant એટલે શું? તેની સ્પેલિંગ કહેશો? હું લખી લઉં છું."

હું હતાશ થયો. શિંદે કેમ ઉઠી ગયા તે મને સમજ્યું! આજ પેલો એમનો જર્મન, અંગ્રેજી શીખવા માગતો હતો તે. પોર્ટ હોલમાંથી બહાર જોયું. આકાશનો એક વર્તુળાકાર ટૂકડો દેખાતો હતો. ઘણા બધા તારા. રાત્રી ખરેખર સુંદર દેખાતી હતી. નિરબ્ર અને વાદળી પણ આ અરસિકને તેના સૌન્દર્યનું કવચ નહોતું, અંગ્રેજી સ્પેલિંગનું હતું.

તેના બોલવાથી હું ફરીથી ભાન ઉપર આવ્યો. તેણે ડિક્શનરી કાઢી. તેમાંનું પાનું ઉઘાડી તે બોલ્યો, "મળ્યું. Pleasant પ્લેઝન્ટ એટલે Pleasing, પ્લીઝીંગ એટલે શું? મારે અંગ્રેજી-જર્મન ડિક્શનરી મેળવી લેવી જોઈએ. પ્લીઝીંગ

એટલે શું ? કહેશો કૃપા કરીને ? ”

હું એ કહી શકતો નહોતો. ઉદાહરણો આપીને અર્થ અકત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. છેવટે તેને સમજાયું. મને જરાક શંકા થઈ. તેનું વૃદ્ધ્યું કૃદ્યું અંગ્રેજી મને સમજવા લાગ્યું. તેની સાથે કેમ વાત કરવી એ પણ ધ્યાનમાં આવ્યું. સાવકાશ, સહેલા શબ્દો, સાદાં વાક્યો વાપરવાનાં. વાત કરતી વખતે તેના ચહેરા ઉપર સતત જોયા કરવાનું. શબ્દ ન સમજાય એટલે તેના કપાળ ઉપર ચિંતાની કરચલી વળતી. તરતજ પ્રતિશબ્દ, ખીજ શબ્દો, ઉદાહરણો, હાથના આવિર્ભાવ, જુદા જુદા ઉપાયો અજમાવવાની હું કોશીશ કરતો. મેં ખીર આપવા માંડ્યો. તે તેણે લીધો નહિ. સિગારેટ પણ નકારી, પણ સભ્યતાથી. તે મને ગમવા લાગ્યો. કાયદેલ તેનું નામ. તેનું હસવું નિખાલસ હતું. જોલવું આજ્ઞા વ્યક્ત હતું. આંખમાં આનંદ દેખાતો. પણ એક પ્રકારની ક્ષમાશીલતા પણ લાગતી. તેણે દુનિયા ઘણી જોઈ હતી એમાં શંકા નથી. અમે ઘણો વખત વાતો કરતા હતા.

મેં કહ્યું, “તમે શાંઘાઈ જાઓ છો. તમારે ચીની શીખવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. તે અંગ્રેજી માટે કેમ કરો છો ? ”

તેણે જવાબ આપ્યો, “મારે શાંઘાઈમાં યુજરાન કરવું છે. અંગ્રેજીની કિંમત છે તે ચીનીની નથી. તમને શાંઘાઈની મહિતી છે કે ? ” મારી પાસે કોઈ માહિતી નહોતી. પણ કહ્યું, “સાંભળેલી થોડી છે. તે ઉપરથી લાગે છે, કિંમત ન હોય તો પણ ચીની સિવાય તમારું ઘણું અટકી બેસશે.”

તેણે હસીને પૂછ્યું, “તમને ચીની આવડે છે કે ? ” મેં ના કહેતાં જ તે જોડ્યો, “ચીની એ ભાષાજ નથી એવો મારો ખ્યાલ છે. બબરમાં કૃતરાં બિલાડાંનાં રમકડાં મળે છે, તમે

નેયાં છે? માથાપર મારીએ, પેટ દબાવીએ એટલે ચીં ચીં ચૂં ચૂં કરે છે, તેજ ચીની ભાષા એવો મારો ખ્યાલ છે!” એમ કહીને તે હસ્યો, હું પણ હસ્યો. તેના હસવામાં એવું સ્વાભાવિકપણું હતું. મેં તેને કહ્યું, “તમે બહુ સરસ હસો છો!” જરાક ગંભીર થઈને તેણે જવાબ આપ્યો, “હા, હવે ગળું મુકત લાગે છે. ચાર વર્ષ થયાં. હસવું ભૂલ્યો હતો.”

તે શબ્દોથી, ખાસ કરીને તે સ્વરથી હું ચોંક્યો. તેના ખાનગી દુઃખ વિશે વાત કરવી મારે માટે શક્ય નહોતું. વિષય બદલવા વાસ્તે મેં કહ્યું, “તમારી કલ્પના ખરેખર સારી છે. આવાં ચીની બોલનારાં કાગળનાં ફૂતરાં બિલાડાં તમે કાઢો તો તમારી કેટલીકે તકલીફ બચી જાય!” “મારી એકલાની કે, હજારોની સંખ્યામાં અમે જર્મનો ચીનમાં જઈએ છીએ. બધાને તેનો ઉપયોગ થશે. ખરેખર” તે આગળ બોલ્યો, “આ કલ્પનાનું પેટનું લઉં તો હું શ્રીમંત થઈશ. પેટની ચિંતા મટશે. અંગ્રેજી ભણવાનું ટળશે!” મેં હસીને કહ્યું, “અંગ્રેજી ભણવાનું ટળશે એ વાત તમારા જેવાને માટે મારા જેવાને માટે પણ આનંદની છે. પણ તમને અંગ્રેજી ગમતું નથી?”

તે બોલ્યો. “જરાય નહિ.” “તો કઈ ભાષા ગમે છે?” “મારી માતૃભાષા ડૉઇશ-જર્મન.” “તો આ વ્યર્થ માથાકુટ શા માટે કરો છો?” “શાંઘાઈમાં જર્મનની કિંમત નથી.” “પણ આટલી તકલીફ વેઠવાની, જર્મની છોડવાનું, અંગ્રેજી ભણવાનું. એ બધા પુરુષાર્થ શું કરવા?”

તેણે ધીમે અવાજે કહ્યું, “હું જર્મન કહેવાઉં. જર્મની મારી માતૃભૂમિ છે. ડૉઇશ! માતૃભાષા. પણ જર્મની મને પોતાનો પુત્ર સમજતું નથી. હું જ્યુ જુ. હદ્યાર થયો જુ.”

તેથી શાંધાઈ જવા નીકળ્યો છું. ફરીથી જર્મની દેખાશે એવી આશા નથી. ઉંટર ડેન લિંડનમાં બોલાય છે, એવું શુદ્ધ ડાઇશ કાને પડે એવી આશા નથી. માટે મારે નવી ભાષા શીખવી જોઈએ !”

૧૦

આ બધા જૂથ છે ત્યારે ? ક્ષણમાં ખ્યાલ આવ્યો. ગોરા લોકો પણ કાળા સાથે હજોમજો છે. આગમોટ ઉપરના ઇટાલિયન નોકરો અમને હિંદીઓને પણ માન આપે છે. પણ આમની ઉપેક્ષા કરે છે. એક જર્મન છોકરી મદનાની પાછળ લેલી બની છે; પેલી બીજી છોકરી મન્નાનના સકંઠમાં સપડાય છે. લુઇસી મા શિંદે તરફ રનેહની અપેક્ષાએ જુએ છે. બધાનો અર્થ એકજ છે. આ બધા જૂથ છે એમ ! એમની કનડગતનાં ખરાં ખોટાં વર્ણનો મેં વાંચ્યાં હતાં. નાઝીઓએ આમનો વિનાશ આરંભ્યો છે. તેજ દ્રેષને લીધે ઇટાલી, હંગેરી પોલાન્ડમાં મહા મુશિબતે સંયમ રાખી રહ્યાં છે. બધું સાંભળ્યું હતું. મુંબઈ હતો. ગ્રાંટ મેડિકલમાં ભણતો હતો. ત્યારે નાગપાડાની બાજુમાં ચહુદીઓની વસ્તી જોઈ હતી. પણ જૂથ કહેતાં જ મનમાં જે ચિત્રો બડાં થાય છે, તે નહોતાં થતાં. જૂથ એટલે ધનલોભી શાયલોક. માણસાધનો અભાવ, દુર્ગુણોનો કેવળ ભંડાર. નીચતાની મૂર્તિ, જૂથ વિશે બધાના એવા ખ્યાલ. પણ આ બાંધતું જેમ દુર્ભાગ્ય મોટું છે તેમ મહિમા પણ મોટો છે. આખી દુનિયામાં તસુ જેટલી જમીન પણ એમની પોતાની રહી નથી, પણ ગયું મહાયુદ્ધ આ લોકોના ધનલોભને કારણે ચાર વર્ષ સુધી ચોળાયું. આગામી મહાયુદ્ધનો રફોટક કોઠાર આ લોકોએ જ રચી મૂક્યો છે. તેનો જો ભડકો થશે તો તે ધનવાન ચાહુદી-

એની વેરની ઇચ્છાને જ પરિણામે એ હું બાણતો હતો. ઇંગ્લાંડનો રશિયા સાથે એ બનાવ, અમેરિકા આખરે યુધ્ધમાં એંચાવાની શક્યતા, પેલેસ્ટાઇનમાંના ઝગડાને લીધે આરબ મુસલમાનોની જર્મની તરફ વળતી સહાનુભૂતિ, ગમે ત્યાં ભુઓ. મુળમાં જ્યનું રાજકારણ.

જેમને દેશ નથી, માતૃભાષા નથી, પણ દુનિયાની સંસ્કૃતિની પ્રગતિની ધુરા પ્રધાનપણે વહેવાનું ભાગ્ય ઇસુખ્રિસ્તથી માંડીને આઇન્સ્ટીન સુધી જેમને લાધ્યું એની આ જ્ય બલિતિ મેં નિહાળીને જોયું. એક આખું રાષ્ટ્ર આ માણસ ઉપર વેર લે છે ! એનો શો અપરાધ ? ગયા મહાયુદ્ધમાં જર્મનીનો વિશ્વાસઘાત જ્યુ લોકોએ કર્યો એવું નાઝીઓનું કહેવું છે. પણ આ દ્વેષનું તત્વજ્ઞાન ખીજ દેશોમાં ફેલાવા માંડે તો ? આજના ચાર લાખ ખાકસારો આવતી કાલે કરોડો હિંદુઓનો વિનાશ કરવાનું બિરદા સ્વીકારશે કે ? હિંદુઓનાં સંગઠન હિંદુત્વ જાતિયોનું નામનિશાન ન રહે એજ ધ્યેયથી આવતી કાલે લોહીની નદીઓ વહેવડાવવાના છે કે ? રાષ્ટ્રીય મુકિતની આડે આવતી આજની નાની મોટી જમાતો; તેમના ઉપરની પરકીય સત્તાની સ્વાર્થી છત્રછાયા આવતી કાલે ખસી જશે તો તેમના આજના અપરાધ આવતી કાલે ભુલાઇ જશે કે ?

તો શું; સુધારાની સાથોસાથ આ વ્હેષની આગ સળગતીજ રહેવાની ? ગયા યુધ્ધનું વેર એજ યહુદીઓનો વિનાશ. હું ગુંચવાઇ ગયો. જર્મનીની બાબુ ખરી હશે. પણ મારી સામેનો આ સાદો યહુદી, એનો શો અપરાધ હશે ? તો પછી આનો ભોગ કેમ અપાય છે ? વ્યક્તિનું સંકટ મોટું કે રાષ્ટ્રની ગરજ મોટી ? આજે જ નહિ, સૈકાનાં સૈકાં જ્ય બલિતિ કનડગતર્નો

ભોગ બની છે. પણ આજની આ કનડગતનો વિશિષ્ટ, નવો અર્થ છે. આની પુનરાવૃત્તિ જુદા જુદા દેશોના ઇતિહાસમાં થવાની છે કે ? મુસલમાનોએ વિજેતા થઈને હિંદુસ્તાનને પોતાનો દેશ બનાવ્યો, પારસીઓએ લીખ માગીને આશ્રય મેળવીને હિંદુસ્તાનને પોતાનો દેશ બનાવ્યો-આવા રાષ્ટ્રીય વેરનું નાઝી તત્ત્વજ્ઞાન ઇતિહાસમાં ૧૪ ઘાલીને બેસશે તો માનવી સુધારાની-

શરીરના રૂંવાડાં ખડાં થયાં. અનેક વિચાર. તેમાં સંગતિ નહોતી. આપણા દેશ આપણા શાથી થાય છે ? કેટલાં વર્ષોના, પેઢીઓના નિવાસ ભૂમિને માતૃભૂમિનું મહત્ત્વ અર્પે છે ? પેલે-સ્ટેપન જૂ લોકોનું હતું. હિંદુસ્તાન આજે હિંદુઓનું છે. આવતી કાલે તે તેનું જ રહેશે કે ? અને આર્યોની વસાહતો દક્ષિણ સુધી પહોંચતાં સુધી હિંદુસ્તાન કોનું હતું ? માતૃભાષા એટલે કોની ભાષા ? આ ચાહુદીઓએ જર્મનીનું સત્યાનાશ વાળ્યું, પણ પોતાને હજી એઓ જર્મન કહેવડાવે છે. ડૉક્ટરને માતૃભાષા માને છે એ શું કેવળ વ્યવહારની લખાડી જ છે ? એમને પોતાને ખરેખર શું લાગે છે ? એમના નાનપણના સંસ્કાર શા છે ?

શિંદે આન્યા. કેડ ઉપર લુપ્ત હતો. સાથે મા હતી. મેં લુપ્તને કહ્યું, “Good night,” તેની માએ કહ્યું, “Say Good night to uncle.” તેની સાથે જ તે એકદમ બોલ્યો, “Good night.” શિંદે બોલ્યો, “No you scamp, say good night in English.” પણ ડોક ધુણાવીને મુખ જર્મનીમાં તે બોલ્યો, “Nein. Nein, Deutseh Good nacht.”

નાપોલી બંદર, જિનોઆથી તે નાપોલીનો પ્રવાસ છુટીની સફર જેવો લાગે છે. પૂરું એક દિવસનું પણ અંતર નહિ. ઘટા-લિયનોને તો ઘરમાં જ ફરી આવ્યા જેવું લાગે છે. બહારના પ્રવાસીઓને બહુ જ નવું. એક તો શહેર ભારે સુંદર છે. તેમાં ઐતિહાસિક અવશેષોને લીધે તેની પ્રસિધ્ધિ વિશેષ. પોંપેનાં સ્મૃતિચિહ્નો અહીં જ છે. વિસુવિયસનું ભયાનક સૌન્દર્ય અહીં જ છે. યુરોપ છોડતાં યુરોપની ભૂમિને છેલ્લા પગ અડકવાના તે પણ અહીં જ.

તડકો કડક થતો હતો. આગમોટ થોભી હતી. આઠ જ વાગ્યા હશે. સાડાનવ સુધી સવારના નારતાનો વખત હતો. પણ બંદર ઉપર જવાનું એટલે સૌ કોઈ ઉતાવળમાં હતા. આઠ સાડાઆઠે જ બધા નારતો પૂરો કરીને મુક્ત થયા હતા. હું ગયો ત્યારે ઉતરવાનું ક્યારે મળશે એની જ ચર્ચા ચાલતી હતી.

નીચે ગયો. નારતા માટે એક ટેબલ ઉપર બેઠો. આખું દિવાનખાનું લગભગ ખાલી જ હતું. દસ પંદર જણ હશે. તેમનાં ચાપાણી પણ પૂરાં થવા આવ્યાં હતાં. બીજા છેડા ઉપરના એક ટેબલ ઉપર કાયટેલ બેઠો હતો. બીજું એક જૂ જોડું હતું. એક મોઢ સ્ત્રી બેઠી હતી. ઘણું કરીને મિશનરી હશે.

પેલા જોડાએ મારા તરફ જોઈને સ્મિત કર્યું. હું પણ બેઠ્યો. તેમના ટેબલ પાસે ગયો. એક ખુરશી બેઠી. પદાર્થોની ખપેલી યાદી હતી તે હાથમાં લીધી.

એવામાં હટાં આવી. તેની મા સાથે હતી. પાછળ મન્દાન હતો. તેના શરીર ઉપર રાત્રીનો જ પોશાક હતો. બહુ ગરીબ

હશે એવું મેં અનુમાન કર્યું. પણ જોતાંની સાથે યાદ આવ્યું. રાત્રે તે ગુસ્સે થઈને ગઈ હતી તે પાછી આવીજ નહિ. મારું અનુમાન ભૂલભરેલું નીવડ્યું. અનુમાન ભૂલ ભરેલું નીવડ્યું હોય તો પણ છોકરાઓની પાછળ રખડવામાં મોજ માનનારી એ નહારી મેના નથી એવી ખાતરી પણ થઈ.

ખંધા નાસ્તો કરતા હતા. મેં પરિચારકને ઓટની ખીર લાવવા કહ્યું હતું. તેની રાહ જોતો હતો. જાંદર ઉપર ઉતરવાની વાતો ચાલતી હતી. પરિચારક અવારનવાર ટેબલ પાસે આવે. કોઈને ક્રેડ, કોઈને ચા, કોઈને મુરખો લાવી આપે. દસ મિનિટ થઈ તો પણ ખીરનું કેકાણું નહિ. હું પણ ઉપર કાગળ પ્રસારીને સ્વસ્થ બેઠો હતો.

તેના તરફ નિહાળીને જોયું. ખંધાએલું શરીર અને ચહેરા ઉપર મગરૂરી. છેવટે ફરીથી ચા રેડીને તે પાછો ધ્યેયો. તેણે મારા તરફ જોયું પણ નહિ. ત્યારે તેને હાંક મારીને પ્રછયું, “મારી ખીરનું તારા ધ્યાનમાં છે ને?” તેણે નિર્બિકાર મુદ્રાથી જવાબ આપ્યો, “હા છે.” થોડો મોટો અવાજ કરીને મેં કહ્યું, “Be quick about it then!” પણ તે નજીક આવ્યો. જરાક વાંકા વળીને તેણે મને કહ્યું, “પેલા ટેબલ ઉપર બેસો.” હું તેને પ્રછત્રા જતો હતો એટલામાં તેણે આગળ કહ્યું, “આ ટેબલ ગોરા લોકા માટે છે, તમારા જેવા કાળા લોકા માટે પેલી તરફનાં ટેબલો છે!”

હું એકદમ ઊભો થયો. તેનું કાંડું પકડ્યું, ટ્રેનો, કિટલીનો, ચાનાં વાસણોનો ખણખણાટ થયો. ખંધાજ ચકિત થયા હોવા જોઈએ. પેલો પરિચારક કેવળ આશ્ચર્યથી એટલું જ બોલ્યો, ‘Oh Maria!’

તેને હથમથાવી નાખી મેં કહ્યું, 'You swine, say it again and I will make you lick the floor. Get me my oatmeal here and be quick about it !'

બધા દોડ્યા, જય હતા તે ગૂંચવાયા. મજાન નજીક આવ્યો. બેચાર પરિચારક પણ આવ્યા. તેમના મુખીએ મારી માફી માગી. પેલા પાસે પણ માફી મગાવી. હું ફરીથી બેઠો. થોડા વખત પછી નાસ્તો શરૂ કર્યો.

ઈંગ્લાડમાં કાષ્ઠકવાર આની નવાઇ ન લાગત. અંગ્રેજોને નેતાપણાતું ધમંડ હોય છે, પણ ઇટાલિયન્સોને પણ ? યુરોપના ભિખારી, આખા યુરોપમાં, તેમાંયે ગોરાવાનની દ્રષ્ટિએ ડાખા, કેવળ મોહોભતને કારણે હિંદુસ્તાનનું વહાણવટું-વેપારી વહાણવટું કરવાની તક મેળવેલા ઇટાલિયન્સ પણ આવી ઘૂષ્ટતા કરી શકે છે ? મારું લોહી તપતું હતું. બધાની નજર મારા તરફ હશે એનું ભાન થવા લાગ્યું. ઊંચે જોવાય નહિ. કાળિયો લેવાય નહિ. છેવટે ટેબલ ઉપરથી બધા ઊઠી ગયા ત્યારે સારું લાગ્યું. મેં ઊંચે જોયું. હંટા ફરીથી મારા તરફ જોતી હતી. તેની નજરમાં સ્નેહ હતો.

નાસ્તો પૂરો થયો. મેં પાઇપ કાઢી દિવાસળી ઉપર દિવાસળી સળગાવી. પણ તે ઓલવાઇ જતી હતી. માથેજ વેન્ટિલેટર હતું. તેના વાયરાથી તે ઓલવાઇ જતી હતી. તેમાં હાથ હજી ધૂંજતો હતો. મારા ખ્યાનમાં તે આવ્યું નહિ. છેવટે હંટા હસતી હસતી ઊઠી. તેણે વેન્ટિલેટરનું મોઢું ફેરવ્યું ત્યારે સળી સળગી.

મેં ઊંચે જોયું. તેના મોંમાં હમણાંજ લીધેલી સિગારેટ

હતી. મેં તે સળગાવી અને અંતઃકરણ પૂર્વક કહ્યું, 'Thank you so much.'

તેના મોંઠા ઉપર સંતોષનું સ્મિત હતું. મેં પાછળ ઉપર સળી મૂકી ત્યારે મારા ખ્યાલમાં આવ્યું. હાથની ધ્રુજારી અટકી છે.

૧૨

નેપલ્સ ભારે સુંદર છે. પહેલાં શિયાળામાં મેં ફેટલાક દિવસ અહીં ગુઝાર્યા હતા. બરફ તળે જમીન ફૂળી ગઇ હતી, શિયાળાના ભયંકર વિનાશ ઉપર સૃષ્ટિએ ઓઢાડેલી શુભ માયાની બાજુ તે પાંખજ હતી. ખેતરો, વાડો, જંગલો, ઘરો, બધાનાં સ્વતંત્ર સ્વરૂપ હરાઇ ગયાં હતાં. બરફની અસીમ ધવલતામાં બધાં એકરૂપ થયાં હતાં ! જ્યાં ને ત્યાં અમર્યાદ શાંતિ. ઝાડ બાંડાં થયાં હતાં. ડાળીઓ પર્ણહીન થઇ હતી. પણ તેમના ઉપર બરફની શુભ્રતા ચડી હતી. આખી સૃષ્ટિને નિરામય, શાંત ધવલ એવા કોઇએક પ્રચંડ પ્રાર્થના મંદિરનું સ્વરૂપ આવ્યું હતું. બરફ મટેલી ઝાડની ડાળીઓ પ્રાર્થના મંદિરમાંની મીણ-બત્તીઓના જેવી લાગતી, દૈવી ચમત્કારની અપેક્ષાથી ચરાચર મૌન ધારણ કરે તેવી આતુરતા તે અસીમ શાંતિમાં હતી.

સામે નજર નાખી. નેપલ્સ નગરીનો તે પહેલો અને સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર હતો ! સમુદ્ર સપાટીથી હુંગરના માથા સુધી નાનકડાં ઘર ઉભાં હતાં. આકાશમાં વાદળોં તરતાં હતા. તેની પણ ઉપર એકજ ઊભેલું વિસુવિયસનું શિખર ! મહાકાવ્યમાંની કલ્પનાઓના પસારામાં કોઇએક ઉદાત્ત, વિશાળ, ક્રાંતિકારી એવો તત્ત્વવિચાર આવે તેવું તે વાદળોંઓની, ધુમસની, બરફની ઉપર શોભતું હતું. નીચેની ખીણમાં આધુનિક છટાલીના સામર્થ્યનું પ્રદર્શન હતું. કારખાનાં, બંદરમાંનું નાવિક દળ,

આંટા મારતાં ઊડતાં વિમાનો, દૂરના ખડક ઉપરનાં જલમંદિરો બાગમાંના વિહાર ગૃહો અને બધા ઉપર અપ્રતિમ સૃષ્ટિ શોભા ની છાયા બધું જોઈને, રસિક પરાક્રમી પણ તત્વજ્ઞ રાજપુરુષ વિશેનું 'ધ્યેટોનું' સ્વપ્ન સત્ય નીવડયાનો ઘડીભર ભાસ થયો !

પણ તે સુંદર ઘડીનો કૂલ ચીમળી નાખવામાં આવે એવો ખ્યાલ થયો. તે ઉપહાર ગૃહ હતું. ત્યાં બેસવું હોય તો નાસ્તો કરવો જોઈએ. કંઈ નહિ તો દારૂ વેચાતો લેવો જોઈએ. પણ હૃદયે અને હરમાન પુગલે મોટરનું ભાડું ચૂકવવામાં જ ભારે હિંમત કરી નાખી. વધારે પૈસા ખરચવા તેમને માટે અશક્ય હતું. તેમને મૂકીને હું અને શિંદે પાછળ રહીએ એ પણ શક્ય નહોતું.

બધા નિરાશ થઈને પાછા ફર્યા. ગાડીમાં હૃદયે માથા ઉપર રમાલ ઓઢ્યો. કાઉ હરમીને તેને કહ્યું, 'છોકરી, બહાર જો. ફરીથી દેખાય ન દેખાય, દુકાનો કેવી સરસ છે !'

હૃદયે જવાબ આપ્યો, 'જોઈએ તો વેચાતું લેવાની ઇચ્છા થાય છે. અને પછી ગુંગળામણુ થાય છે. તેના કરતાં પહેલેથી જ આંખ ઉપર પડળ ચડાવવું સારું !'

૧૩

ડેકના કઠેરા ઉપર વાંકો વળીને, હડપચી ટેકવીને હું ઉભો હતો. ફીણના તુધાર મોંઢા ઉપર ઊડતા હતા. આગબોટમાંના દીવાઓનો પ્રકાશ બંને બાજુએ પાણી ઉપર પડતો હતો. કપાતું પાણી ઉડતું, તેનો પુવારો આકાશમાં ચમકતો અને નીચે પટકાતો.

ડેકની વચ્ચેવચ્ચ નાનકડો આડો કઠેરો હતો. આગળનો ભાગ છેડા સુધી ફૂટાજ હતો. પણ તે ડેક પ્રવાસીઓ માટે

નહોતો. બહારનાં દોરડાંના યુવકો, તેમના ઢગલા, સાંકળો, લંગર ઉપાડવાની ને છોડવાની નાનકડી કેન, અને પેલી તરફ સ્ટીમરનું નાક, તેના ઉપર નિશાનની લાકડી. વચમાંજ એક નાનકડી લોખંડી કમાન હતી. તેમાં ખૂબ મોટો ઘંટ ટાંગેલો હતો.

તે દોરડાના ઢગલા ઉપર એક બે ખલાસીઓ બીડી પીતા બેઠા હતા. મારા ડેક ઉપર બે ચાર જણ માંડ હશે. પણ અંધારું હતું. મેં પારખવું કઠણ હતું. તદ્દન ખુણામાં એક યુગલ હશે. એન્ડ્રો ઇન્ડિયન છોકરી અને એક ગોરો યુવક. તે બંને સ્ત્રી પુરુષ છે એમ જોતાંજ મેં ડેક ફેરવી. હેટાં ક્યારે આવીને ઉભી રહી હતી એ મને સમજાયું નહિ. કહેરા ઉપર કાણી ટેકવીને બંને હથેળીઓમાં હડપચી ટેકવીને તે સામે જોતી હતી. મેં ડેક ફેરવી છે એ જોતાંજ તે બોલી, “હું આવી છું.”

તે સાદા વાક્યનું મને હસવું આવ્યું, અને મેં કહ્યું, “હા મને દેખાય છે એમજ કહેવાનો હતો, પણ અંધારામાં બરાબર દેખાતું નથી, તેથી તે ખરું નથી.” ફરીયા સામે જોઈનેજ તે બોલી, ‘આ પણ ખરું નથી. તમે દેખાતા નથી એમ હું કહું તો શોભશે એકવાર, કારણ તમે શામળા છે.’ મેં કહ્યું, ‘હું શામળો હોઈશ, પણ તમારા વાળ જેટલો કાળો અવશ્ય નથીજ. તમારું આખું મોઢું બિખરાયેલા વાળથી ઢંકાયું છે, તમે દેખાવાનાં ક્રમ કરીને ?’ તેણે ડેક ફેરવી અને મારા તરફ જોયું, કંઈક બોલવા જતી હતી એટલામાં નીચેનું પાણી થોડું ઉપર ઉડ્યું અને તેનું આખું મોઢું પલળી ગયું.

તેના શરીર ઉપર પાતળો કાટ હતો. પણ તે ખાલી એટલો હતો. એક હાથે તેને ખાલી રાખીને તે બોલી, ‘માફ કરો. તમારી પાસે રૂમાલ છે કે ?’ એમ કહીને તેણે મારા

હાથમાંના રૂમાલનો છેડો પકડ્યો, તેને પાછો ખેંચતાં ખેંચતાં મેં કહ્યું, 'તે ના લેતા. હું ખીજો આપું છું.' 'કેમ ?' 'તે ખુબ મેલો થયો હશે !' 'હો રહ્યો. મારા રૂમાલ કરતાં કંઈ વધારે મેલો નહિ હોય. તમે આજેજ કાઢ્યો હશેને ?' "હા" "આપો તો. મારો બે ત્રણ દિવસનો છે." પણ મેં કાઢના બહારનાં ઉપલા ખિસ્સામાંનો શેલા માટે મૂકેલો સ્વચ્છ રૂમાલ હતો તે તેને આપ્યો. તેણે મોઢું લુછ્યું. વાળ કપાળ ઉપર, ગાલ ઉપર વળગ્યા હતા તે સમાર્યાં. રૂમાલ પાછો લેતાં મેં કહ્યું, "તમે ગુસ્સે થશો નહિ. પણ તમે કહ્યું કે ચાર પાંચ દિવસથી એકજ રૂમાલ વાપરો છો. એવું કેમ ?" "રૂમાલ જ શું, બે દિવસથી ફેકે પણ એકજ વાપરું છું." "હા મેં જોયું છે. પણ શાથી ?" "મારો સામાનજ જડતો નથી." મેં આશ્ચર્યથી કહ્યું, "સામાન ખોવાયો ? શાનો સામાન ?" "બધો નહિ ખોવાયો હોય. પણ જડતો નથી." મેં કહ્યું, "આમ થાય કેમ ? બંગેજ રૂમમાં હશે. તમે સ્ટુઅર્ડને પૂછ્યું કે ? ચાલો આપણે પૂછીએ ?" આમ કહીને હું લગભગ ચાલવા પણ લાગ્યો.

મારા ઉત્સાહનું તેને હસવું આવ્યું પણ તેજ ક્ષણે તેની આંખો મારી સહાનુભુતિને લીધે કંઈક ચમકી, એટલું મને યાદ આવે છે. તેણે સ્ટુઅર્ડને પુછ્યું હતું બંગેજરૂમ જોઈ હતી, ઉપર નીચે, passage માં ખીજ કબિન્સમાં બધે ફરી વળીને તપાસ કરી હતી. પણ સામાનનો પત્તો નહોતો. બધાં કપડાં, થોડાં પુસ્તકો, દવાની કેટલીક બોટલીઓ, વેશભૂષાનો સામાન, તેની માન્ટી પેટીઓ, કશાનો પણ પત્તો ન હતો.

મારા શરીરે રૂંવાડાં ઊભાં થયાં. લગભગ મહિનાનો પ્રવાસ

અને શરીર પરનાં વસ્ત્રો બદલવા નહિ ! મોઢું લૂછવા રૂમાલ નહિ ! પેલી વૃધાની શી અવસ્થા થશે ! અને આ સુંદર છોકરી ! સારા કપડાંનું દરિદ્ર એટલે એને કેવી શિક્ષા : મેં રૂમાલ તેની આગળ ધર્યો અને કહ્યું, “આને રહેવા દો તમારી પાસે. નવોજ છે.” તેણે ડોકું ધુણાવી કહ્યું, “ના. ના. કાલ પરમ સુધીમાં જડશે મારો સામાન.” મેં આગ્રહ કર્યો, પણ તેણે તે લીધો નહિ. સામે એકાએક આંગળી ચીંધી તેણે વિષય બદલ્યો અને કહ્યું, “પેલો તારો છે કે દીવો તે કહો જોઈ ?” મેં જોયું. ખરેખર એકદમ ઓળખવું કઠણ હતું. ક્ષિતિજની બહુ ઉપર નહિ પણ કદમાં બહુ જ મોટો. તે પ્રકાશભિંદુ જોઈને મેં કહ્યું, “તારોજ” તેણે ડોક ધુણાવી અને કહ્યું, “છૂટ જોડું !” મેં જરાક ઉત્તેજિત થઈને કહ્યું, “તારોજ છે. શરત મારીએ.” તરતજ તે બોલી, “તમે પૈસા સિવાય વાતજ નથી કરતા. હું ખૂબ ગરીબ થઈ છું. તમને કહ્યું ને ?”

હું શરમાયો. ભોંટો પડ્યો. સાદી વાતચીતમાં પણ તેની દુઃસ્થિતિની યાદ ટાળી શકાય નહિ તેનો વિષાદ થયો. તાકીને જોતાં કહ્યું, “રાત્રી કેટલી સુંદર છે અને તમને શરતના અને પૈસાના વિચાર સુએ છે. તમારે માટે પ્રેમ કરવો કઠણ દીસે છે !” મેં હસીને કહ્યું, “પ્રેમ ન કરી શકું તો ભલે પણ લગ્નના જીવનમાં હું સ્ત્રીને સુખી રાખીશ એટલું તો તમને લાગે છે કે નહિ ?”

પછી વચ્ચે કહેરા ઓળંગીને અમે આગળના ડેક ઉપર ગયાં. આગબોટનો વેગ વધતો હતો. પવન બેરથી ધુંકાતો હતો. પાણી ખૂબ જ ઉછળતું હતું. સામેનું ડેક સારી પેઠે પલળ્યું હતું કહેરા લીના થયા હતા. પવનના સુસવાટાથી હૃદયની કફેડી સ્થિતિ

થવા લાગી. વાળ એકસરખા ઉડતા હતા. એવરકોટ ખાલી એટલે, તેમાં પવન ભરાશે. મેં કહ્યું, “તમે કોટ પહેરી લો. ત્રાસ ઓછો થશે.” તેણે જવાબ આપ્યો, “ના, મારો નથી તે. કાઉ હરમાનનો છે. હું જરાક બડી મોટી છું. કદાચ કાટે.” અમે કહેરા પાસે ઊભા રહ્યા. તેણે કોટ પોતાની પીઠ વડે કહેરા સાથે દાબી રાખ્યો. મેં રમાલથી કહેરા થોડોક લૂછ્યો અને ઉપર ફાણી ટેકવી.

અસીમ શાંતિ. પણ તેમાં એકાંતની ભયાનકતા નહોતી. આગબોટના, પાણીના અવાજ. કાન તેમનાથી ટેવાયા હતા. તે તરફ ધ્યાન જ નહોતું જતું. મોજાં ખસ આળસ મરડીને ઊઠ્યાં હોય એવું કરતાં, એવડ વળતાં, ગડી થતાં અને ફરીથી એસરી સમુદ્રમાં ગાઢ કાળાશ. તેની છાયા ક્ષિતિજથી ફટલી બધી ઉંચે આકાશમાં પ્રસરી હતી. ક્ષિતિજ તેમાંજ છુપાયું હતું. ચોતરફ ભીની વાસ, પણ તેમાં, હવામાં તાજગી હતી. ખાલી શ્વાસ પણ ઉતેજક લાગતો.

તે શાંતિથી જ અમે મુગા પડી ગયાં જેવાં થયાં. એટલાં નહિ, એકમેક તરફ જોયું નહિ. હૈટાં જરા મારી તરફ ખસી. મેં જોયું. તેણે પણ દૃષ્ટિ ફેરવી. તે નજરમાંથી સ્નેહની ટૂંક વેરાતી હતી. વચમાં જ પવનની લહેર આવી. તેના એવરકોટની બાંય લટકતી હતી. તેની ફડક ખભે ચોટી ગઈ. ફરીથી ઊંડે નહિ તેથી મેં મારા હાથ વડે અટકાવી અને કહેરા ઉપર દાબી રાખી. હૈટાંએ પૂછ્યું, “શું કરો છો ?” જવાબ શી રીતે નીકળી પડ્યો કેને ખબર. મેં કહ્યું, “તમારા હાથમાં હાથ નાખીને ઉભા રહેવું છે, પણ હું બાંયથીજ સંતોષ માનું છું !” તેણે સામું જોઈને જવાબ આપ્યો, “અલ્પ સંતોષી માણસો જેને ગમતા હોય તેને ખરા. મને બિલકુલ ગમતા નથી !”

મેં તત્ક્ષણ જામ છોડી દીધી. તેના હાથમાં હાથ મૂક્યો અને આંગળીઓ મારા હાથમાં દાબી રાખી. ફરીથી સામે જોતાં જોતાં તે બોલી, “તમે સભ્ય ગ્રહસ્થ છો ને ? આપણું હજી ઓળખાણ થયું નથી, એ ભુલશો નહિ. મારું નામ હેટાં.” “અને મારું ચક્રધર વિદ્રાંસ.” પોતાને છોડાવીને તે બોલી. “અરે ભગવાન ! આપણી મિત્રતા જમશે એમ જણાતું નથી, કેટલું અઘરું આ નામ ?” મેં કહ્યું, “માફ કરો તમે, આગળ જતાં મળવાનાં છો એ મારી માતાના ધ્યાનમાં આવેલું નહિ નામ પાડતી વખતે ?” “આજ કદાચ નામ બોલીને તમારી માએ તમારા ઉપર પ્રેમ કર્યો હોત કે ?” મેં જવાબ આપ્યો. “ના, ઘેર બધા મને બાણ કહે છે.” “બાળ ?” પણ મેં ના પાડી કે તરતજ મને આગળ ન બોલવા દેતાં તે બોલી, “હું તમને બાળજ કહેવાની. બહુ તો મિસ્ટર બાળ કહીશ.”

હું હસ્યો અને બોલ્યો, “જેમ તમને ગમે તેમ, પણ મિસ્ટર બાળજ કહેવું પડશે. આપણું હજી વિશેષ ઓળખાણ થયું નથી ત્યાં સુધી.” તેણે બેરથી ડોક હલાવી હાથમાં હાથ લીધો અને કહ્યું, “હું નથી મિસ્ટર કહેવાની, બાળજ કહીશ. કહું ને બાળ ?” મારા હાથમાં તેનો હાથ હતો. તે મેં દાખ્યો અને કહ્યું, “હા, હેટાં.”

૧૪

સુંદર સ્વપ્નનો ભાંગ થાય અને જગી જવાય ત્યારે મન ખિન્ન થાય છે. પણ રાત્રે સ્વપ્ન ગયો ત્યારે મનોહર ચિત્રો આંખ સામે તરતાં હતાં. ફરી ફરીને મન તેમાં જીવતું, રખડતું પણ તે સ્વપ્ના કેફથી આંખો ગુંમ થઇ અને તેના ઉપર નિદ્રાનો અમલ ક્યારે શરૂ થયો તે સમજાયું નહિ. જગી ગયો ત્યારે નવ વાગ્યા હતા. નાસ્તાનો વખત પૂરો થઇ ગયો. શરીરમાં આળસ ચડી

હતી. પણ મનમાં તાજગી હતી. સ્ટુઅર્ડને બોલાવ્યો. ચારડી-
માંજ આ મંગાવી અને પોર્ટ હોલ તરફ મોં રાખીને ફરીથી
ઓશિકા ઉપર પડ્યો.

હું બહાર જોતો હતો. ગદ્ય કાલનાં સ્મરણો મનમાં જાગતાં
હતાં ! તે પ્રવાસમાં સ્ટીમર ઉપર મને એક વિચિત્ર ટેવ પડી.
બની ગયેલી વાતોની આત્મસંસ્મૃતિથી કરવાની. કેવળ ત્રય-
સ્થની જેમ, જોયું હોય તે બન્યું તેમ, તે વખતની પરિસ્થિતિ
કેવી હશે, તે માણસ એકલું હોય ત્યારે કેમ વત્યું હશે, તેના
મનની યાતનાઓ, વેદનાઓ, કલેશ, સંતાપ, આનંદ, ઉત્સાહ,
બધાં ચિત્રો કલ્પનાથી રંગવાં, પથારો પાથરવો, બન્યું હોય તે
ફરીથી યાદ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો !

અને કલ્પનાને સ્ફુરાવનારી વાતોએ એટલી હતી ! રાજ
નવા દેખાવ, નવા અનુભવ, નવાં માણસોના પરિચયો, મેમની
દુનિયામાં પ્રવેશ, તેમના અંતરમાં પણ પ્રવેશ કરવો ! હું
વિચાર કરવા લાગ્યો. આઠજ પહેર થયા હશે. તે છોકરી સાથે
હું બોલતો ચાલતો પણ નહોતો. પણ આજે સવારે ? આટલા
રોષ પામેલા મને પણ મારા શરીર ઉપર રોમાંચ ખડા થયા.
આ મારું શરીર મારુંજ રહ્યું છે કે ? જોળામાંની સતારની જેમ
હમણાં તે બિજાના ઉપર નિર્જીવ લાગે છે. મારા શરીર ઉપરના
આ રાત્રીના મેલા વેષને લીધે ઊલટું તે વધારે ખીલે છે ! પણ
આ ત્વચાનું એક છિદ્ર એવું નહિ હોય કે જેમાં અનેકવાર
ખરા ખોટા પ્રેમનાં મનોહર ક્ષણોના પડઘા પડ્યા નહિ હોય !
મારા હોઠમાં પવિત્ર અપવિત્ર યુગ્મનોનો સ્વાદ વારંવાર આવ્યો
છે. આ આંખોએ અનેક સાગરોનો વાદળી રંગ નિહાળ્યો છે.
અનેક નજરોનો તાગ લીધો છે !

રાત્રે હોટા સાથે દોસ્તી થઈ. તે અનુભવથી મન જાગી ઉઠશે

એવું સાંજે કાંઈએ કહ્યું હોત તો મને ખરું લાગ્યું ન હોત. મેં તેને ગાંડો, બિનઅનુભવી કહીને છોડી દીધો હોત, પણ પ્રતીતિ જુદીજ થઈ, પહેલાં કાંઈ થયુંજ નથી એવા આવેગથી શરીર ફરીથી જીવન્ત થયું, મન ચૈતન્યથી ભરાઈ ગયું. કાંચળી તજ્યા પછી નાગ તરુણ બને છે કે તારુણ્યનો નવો ઉછાળો આવતાંજ તે કાંચળી તજે છે એની મને ખબર નથી. પણ ગદ્ય કાલે હટાંના આશ્લેષમાં નાહીને નીકળેલું આ શરીર, તેના ઉપરનું કિસ્મિત ઊડી ગયા જેવું લાગે છે. તેની ભેભાન અવસ્થા પણ અસીમ હતી. અમારી પછવાડે પેલું યુગલ ઉભું હતું. મેં તે તરફ સહેજ નજર ફેરવી, તેની સાથેજ મારી હાડપણી પકડીને તેણે મારું મોં ફેરવ્યું. મેં પૂછ્યું “કેમ?” ત્યારે રિનગ્ધ સ્વરે તે બોલી, “ઑખ, તે તરફ જોતો નહિ. બિચારાં સુખમાં દંગ છે. જોઈશ તો ચોરી જેવું લાગશે એમને.” મેં બહુભુક્તિને કહ્યું, “દંગ છે એટલે શું?” તેણે મારા ખભા ઝાલીને મને ફેરવ્યો. પોતે પણ સામે ફરી. અમે બંને જણુ એવા લાગ્યાં. કડેરા કાડંબોડના જેવો ચિત્રમાંનો હોય તેવો દેખાતો હતો, પેલી તરફ અથાક નીલતા. પેલા યુવકે તરુણીને પાસે લીધી હતી. તેના આશ્લેષમાં તેનું ભાન ગયેલું, કમર આગળ ધનુરાકૃતિ ધારણ કરેલું તેનું કૃશ મનેહર શરીર! પેલો લેતો હતો તે તેનું ચુંબન !

ઉપર કપ્તાનની કેબિનમાં નાનકડો ઘંટ વાગ્યો. ક્ષણમાત્ર સર્થ-લાઇટનો પ્રકાશ ડેક ઉપર પડ્યો. તેમના દેહોની રેખાકૃતિઓ સજીવ થઈ. પાછળના તારા લોપ પામ્યા. પણ ફરીથી કાળું થોર, અને વાદળી પાર્શ્વભૂમિ ઉપરના તારાઓના ફિકકા પ્રકાશ ઉપર ઉપસી આવેલાં તેમનાં ખાલી છાયાચિત્રો (Silhouettes),

હટાંએ ડોક ફેરવી મારા તરફ જોયું અને કહ્યું, “હવે આ વાસ્તવિકતાના પાઠ તરફ પીઠ ફેરવીએ.”

તેના નિઃસંકાયપણાથી હું ચકિત થયો. તેને એકદમ પાસે
જેતી. તેના વાળ પાછળ સાર્યા અને તેનું ચુંબન લીધું!
આટલો વખત અમે ખાલી ઉભાંજ હતાં છતાં તેના શરીર ઉપ-
રનો કાટ નીચે ડળી પડ્યો તે ધ્યાનમાં આવ્યું નહિ. થોડા
વખત પછી પવનની ઠંડી લાગવા માંડી ત્યારે તે વિશેષજ વળગી
પડી અને બોલી: “ઝાંખ બહુ ટાઢ લાગે છે. મને પાસે લેને!”

તે પહેલું ચુંબન હતું તેથી મને યાદ છે એવું નથી. તે
પહેલું નહોતું તેનું એ અને મારું પહેલું, બીજું, એવી ગણતરી
શક્ય નહોતી વારંવાર હોઠ ઘટ્ટ ખાઝી પડતા. હવે નવાઈ લાગે
છે, મારાં હોઠ હોટેલમાંના ખ્યાલાના જેટલા અપવિત્ર થયેલા છે,
પણ અનુભવી છે. તેના તે ચુંબનમાં હિંદી ચુંબનનો શાલીન
સંકાય નહોતો સૌરાચારી સ્ત્રીની ચીતરી ચડાવનારી નિર્લજ્જતા
નહોતી. ભાવનાઓનું તોફાન પૂરું થયા પછી સ્થિરચિત્ત
થયેલી તરૂણીના ‘હ’કારની પાછળ જે સ્વાર્પણ
(Surrender) નો આવેગ હોય છે તે તેમાં હતો. તેમાં
સાદાઈ હતી, નિઃસંકાયપણું હતું. આહવાન હતું અને અતૃપ્તિ
પણ હતી. અને આ અતૃપ્તિ તો ફરી ફરીને જનમતી, તે
બસ મને વળગીનેજ ઉભી હતી. તેનો શ્વાસ જોરમાં ચાલતો.
ઉર ઉડતું હતું. હાથવડે હું પાંસળીઓ દાબીને જેતો. હતાશ-
પણાથી મારા તરફ જેતી, વચમાંજ ધૂનતી અને કાકવાર
કહેતી, “આ દેહની બીક લાગે છે, ઝાંખ તુંજ સંભાળજે.”

મેસિનાની સામુદ્રધુની નજીક આવી. આગબોટનો વેગ
ઓછો થયો. પાણીનો ખળખળાટ ઓસર્યો. ઇટાલીનો છેલ્લો છંટો.
રેડિયો દેખાવા લાગ્યા. બંને કિનારા ઉપર દીપમાળાઓની ભીડ
બમી. હવે પાણી શાંત થયું હતું. તેમાં પ્રકાશનાં પ્રતિબિંબ
પડવા લાગ્યાં. સમુદ્રના કિનારાથી ઉપર આકાશમાં ઊંચે ગયેલી

ટેકરીઓ. તેમની ઉપર વસેલાં શહેરોમાં ફક્ત દીવા દેખાતા હતા. દીપમાળાનું મંદિર બનાવ્યું હોય એવું દૂરથી દેખાતું. પાણી ઊંજળું થવા લાગ્યું. જમણા હાથ ઉપર સિસિલી. સામેના ખડક ઉપર એક દીપગૃહ હતું. તેના પ્રકાશનો પટ પાણી ઉપર ફરતો. વચમાં જ અદસ્ય થતો. એટલામાં સામેથી એક નાનકડું વહાણ આવ્યું આવ્યું. પ્રકાશ કિરણોનો સુંદર વણાટ પાણી ઉપર અંકાયો. મીઠી અનુભૂતિની ધ્રુવરી માથેથી તે તળિયા સુધી ફરી વળે છે તેમ પ્રતિબિંબિત પ્રકાશ કિરણોની ધારાઓ મોઝાના ભાંગેલા મોઢાંમાંથી તળિયાં સુધી ધ્રુવતી ગઈ! હટાં અનિમિષ નેત્રોથી તે જોતી હતી. મને કહ્યું, “જાજ, આ સુખની સીમા હશે કે? પરમ દિવસે જર્મનીમાંથી હું બહાર નીકળી. કનડગત, અપમાન, તિરસ્કાર, વેરનાં ભયકાં, બધાંથી ભરેલી કબર થઈ હતી મારી. કેટલો સુંદર આ પુનર્જન્મ !”

મેં તેના તરફ ચોંકીને જોયું. તેને ખરેખર ભાન નહોતું. આગભોટ મેસિનાની સામે આવી. દીપગૃહનો પ્રકાશ વચ્ચે જ અમારા ઉપર પડતો. મોઢાં ઉપર તુષારોની ભીનાશ આવી. તેના છૂટા વેરાયલા વાળ વચમાં વચમાં મારા ગાલ ઉપર આવતા, ખૂંચતા અને રોમાંચ ખડા કરતા. આંખો જડાઈ ગયેલી. છૂટી પડેલી કાક લટ કપાળ ઉપર ચોટેલી. નરકોરાં, હોહ, આખું શરીરજ તીર ચડાવેલા ધનુષ્યના જેવું આતુર! તેણે મારા હાથ કેડી આસપાસ સકસ ઝાલ્યા. એટલામાં ફરીથી દીપગૃહનો પ્રકાશ અમારા ઉપર પડ્યો. મેં ધીમેથી કહ્યું, “હટાં, આમ શું કરે છે? પાછળના ડેક ઉપર માણસો આવે છે તે જોશે.” તેણે ઝટ દધને હાથ ખાંજીએ ખસેડ્યા. મારી સામે આવીને તે ઊભી રહી. ઉત્તેજિત સ્વરે તે બોલી, “મને કાની બીક છે ?

જીવનમાંનું આ અમર્યાદ સુખ સામે ઊભું હોય ત્યારે ચૌરની માફક હું તે ગુમાવું એમ કહે છે ? જરાય નહિ, આવવા દે બધાને. હું બધાને કહીશ, કદી સુખી નહોતી, દુઃખની પરમાવધિ સહી છે, હવે સુખની થોડી ક્ષણ સાંપડી છે તે જીવી લઉં છું !”

તેનો અવાજ વધવા લાગ્યો. મેં તેના બભા ઉપર હાથ મૂક્યા અને શાંત કરવા વાસ્તે કહ્યું, “હૈર્ડા !” તેણે જોરથી ડોક લલાવી અને કહ્યું, “બાબ, તારાથીજ મારું સુખ જોવાતું ન હોય તો કહે. નથીને એવું ? તો પછી મને કોઈની ખીક નથી. આવવા દે સહુને. પણ એમ શું કરવા ? હું જ આ ઘંટ વગાડું છું, બધાને જોવાતું છું અને કહું છું, અમે બંને ય જણ અતિશય, અતિશય સુખી થયાં છીએ !” હું જોતોજ ઉભો રહ્યો તે ઘંટ તરફ મારું ધ્યાન ગયું. તેનું પણ ગયું. તેને એકદમ ખુબ હસવું આવ્યું. મેં પ્રછયું, “હસે છે કેમ ?” તેણે કહ્યું, “એકદમ યાદ આવ્યું. લગ્ન થયા પછી પણ ચર્ચામાંનો ઘંટ વગાડીને આનંદની ગવાહ અપાય છે ! માણસોના સંસ્કાર કેટલા ઊંડે મૂળ નાખીને પડેલા હોય છે, નહિ ?”

૧૫

હું બર્થ ઉપર જ વિચાર કરતો હતો. સ્ટુઅર્ટ આવીને ઓરડી સાફ કરી. કચરાની ટોપલી, પોલિશ કરવાના જોડા, જૂના ટોવેલ્સ, બધું લઇ ગયો, લઇ જતાં જતાં તે હસીને ખોલ્યો “રાત્રે ખુબજ જાગો છો અને સવારે પડી રહો છો. ઘણા વખત સુધી, હવે લંચનો પણ વખત થશે.” તે ગયો. હું ઉઠીને ખેડો થયો.

બહાર આખી સ્ટીમર નિત્યના વહેવારમાં પડી હતી. હું નીચે ઉતર્યો. ડ્રેસિંગ ગાઉન પહેર્યો. અરીસા સામે ઉભો રહીને દાઢીને સાબુ લગાવવા માંડ્યો. મારા વિચાર આલતાજ હતા.

રાત્રીના અંધકારમાંની પ્રીતિની મીઠી વાત દિવસના વહેવારના પ્રખરપણામાં કટલી કર્કશ લાગવા માંડે છે ? થોડા વખત ઉપરનાં બધાં મીઠાં સંસ્મરણો, થોડા વખત ઉપરનાં જ નહિ, પ્રેમના જેટલા ખેલ હું ખેલ્યો હતો તે બધા હું ચાદ કરવા લાગ્યો. તદ્દન પહેલું ઉમાનું ઓળખાણ થયું ત્યારથી બધાનો અર્થ એકજ. આવા ખેલમાં જીતવાનું સુખ ખરું હોય છે કે ખાલી રમવાનું ? અતૃપ્તિમાં પણ નિરાશા અને તૃપ્તિ પછી અસંતોષ એ જેનું સ્વરૂપ હોય તેવા આ પ્રેમના ખેલમાં ખરેખર કંઈ સ્વાસ્થ્ય હશે કે ? પણ આ પ્રેમ જ હતો કે ? હટાંનો હશે, પણ મારો ? હટાંનો પણ હશે એમ કહેવામાં શો અર્થ છે ? ગંધ કાલે પરિચય નહોતો, અને આજે કાંઈપણ આડપડદો રહ્યો નથી, એવી રીતે વર્તનારી મુસાફરીમાંની દોસ્તદાર, તેનો શો ભરોંસો ? પણ ભરોંસાની જરૂરજ શી છે ? ખાલી મોજને ખાતર તે ખેલતી હશે તો દાવને રંગવામાં હું કાબેલ હતો. પહોરનું ઓળખાણ, ઘડીની મિત્રતા અને પળની પ્રીતિ ! વિદાય લખએ એટલે બીજો દિવસેય નવો અને રાત્રી પણ નવી, એવું મારા જીવનમાં કંઈ થોડું બન્યું નથી. પરમ દિવસે પોર્ટસૈદ, અઠનાડિયા પછી મુંબાઈ. ત્યારપછી વિસ્મૃતિની ટોપલીમાં જે અનેક છોકરીઓનાં નામો, ચિટ્ટીઓ અને પત્રો વગેરેનો કચરો મેં નાખ્યો હતો તેમાંજ એક હટાંનું નામ વધારે ! તેનો વિચાર તે શો કરવાનો ! કાલની રાત્રી ગંધ તો સુંદર, પેરિસની રાત્રી પણ સુંદર હોય છે, પણ બીજો દિવસે તેને વિશે કાંઈ વિચાર કરે છે કે ?

મેં બ્રશ ધોયું, અસ્ત્રો સાફ કર્યાં, મોઢું અડધું પડ્યું પલાળ્યું અને લૂછી નાંખ્યું. ક્રીમ લગાડ્યું. નહાવા માટે બહાર જવું હતું, વાળ વિખરાએલા હતા. તેમાં કાંસકો

ફેરવવા લાગ્યો. અરીસામાં જોતાં જોતાં ચહેરા તરફ ધ્યાન જવા લાગ્યું. મારી બાંજો જોનારાનો તાગ લે એવી છે. શ્રીમંતાઈની કાન્તિ ચહેરા ઉપર દેખાતી હતી, તેમાં તારુણ્ય ભળેલું, સુંવાળા રેશમ જેવા વાળ હોઠ ઉપર વિલાસી વૃત્તિ ચમકે, હડપચી નિશ્ચયી હતી. ચહેરામાં વ્યક્તિત્વ હતું. ઉમા હંમેશાં કહેતી, “તારા પહેલાજ દર્શનથી હૈયું ભરાઈ ગયું. કશાકની પણ ખીક લાગતી!” પ્રીતિને પેટમાં સંતાડવાની તે ખીક હતી. એકદમ મનમાં વિચાર આવ્યો, ઉમાનો મને અનુભવ છે. ખીજ પણ કેટલીક છોકરીઓ આજ ચહેરાથી આકર્ષાઈ હતી, આજે હૈટાં પણ ખાલી રમતજ કરે છે એમ શા ઉપરથી? બિચારી ખરેખર મુગ્ધ થઈ હશે, અનેક ઇતિહાસોની ફરીથી પુનરાવૃત્તિ થશે તો? હૈટાંએ આ મોઢું જોઈને ખીક લાગી છે એવું કહ્યું નથી એ ખરું; પ્રીતિની કબૂલાત તો તેણે આપી છેને? તે જોડી શા ઉપરથી?

મન ગોટાળામાં પડ્યું, વાળ ફેરવ્યા સ્લીપર્સ પહેરી લીધા. ટોવેલ લીધો. સાબુ, સ્પંજ બધું લઈને બહાર નીકળ્યો. નાહવાની ઓરડીમાં ગયો. ઠંડા અને ગરમ પાણીના નળ હતા. પાણી ભેળવીને ક્રાકેરવરણું કરીને ટબમાં છોડ્યું. સિગારેટ સળગાવી અને પાણીની ધાર તરફ જોતો જોતો રટુલ ઉપર ઝેટો.

હૈટાંને પ્રેમ હશે. કદાચ રમાડશે પણ ખરી. મુંબાઈ હું ઉતરી જઈશ અને છૂટીશ. પાછળ ગમે તે છો ને થતું! સ્ત્રીઓની નિષ્ઠા ઉપર મારો વિશ્વાસ નહોતો. પ્રીતિની રમતમાં સ્ત્રીઓ ઊતરે, પટકાય તોપણ નિર્લજ્જની જેમ ફરીથી ઊઠીને એસી શકે છે તે હું જાણતો હતો. હૈટાંની શી આટલી ફિકર કરવાની? આજે હસશે, નાચશે, રમશે; કાલે થોડું રડશે; ફરીથી કોઈબાંમાં નવો દોસ્ત મેળવશે. ઉમાના શબ્દો ઘણીવાર

યાદ આવતા હતા. “તારા ઉપરનો પ્રેમ જોટો નહોતો અને નથીયે. પણ હું બીજાના પ્રેમમાં સપડાઈ છું. મનને બહુ કલેશ થયો, તેં જોયું હોત તો તેં ક્ષમા કરી હોત.” કલેશ ? ત્યારે જ મેં કહ્યું હતું, ‘પ્રેમનું નાટક કયું’ તેટલું બસ છે. હવે કલેશનું તો ન કરતી.” સ્ત્રીઓને ખરેખર કદી કલેશ થાય છે કે ? પહેલાં માનસશાસ્ત્ર ઉપર એક જર્મન લેખકનું પુસ્તક મેં વાંચ્યું હતું, પ્રેમની નિરાશાથી નહિ. શાસ્ત્રીય તર્કવાદથી તેણે એવું કથન રજુ કર્યું હતું કે, સ્ત્રીજાતિ નિષ્કુર, દયામાયા વિનાની, અત્યંત ક્રૂર એવી મૂળથી જ છે ! સ્ત્રીઓ ઉત્તમ નર્સો થઈ શકે છે તેનું કારણ એજ, ઓખરના, આપઘાતના શસ્ત્રક્રિયાના બધા જ અત્યાચાર તેઓ જોઈ શકે છે. આપણે પુરુષો તે જોઈ શકતા નથી. તેથીજ આવા વાતાવરણમાં રહીને સ્ત્રીઓ ઉત્તમ નર્સો બની શકે છે ! પ્રેમ હોય અને વિયોગ થાય તો પણ હૃદય મરવાની નથી એ નકકી !

હૃદય મરવાની નથી, પણ હું ? મારે મારા મનમાં કબૂલ કર્યા વગર છૂટકો જ નહોતો. કુસુમની પછી લીધેલા અનેક અનુભવોનું છિછરાપણું હૃદયની દોસ્તી વખતે અનુભવવામાં આવ્યું નહોતું. કદાચ મારું જોયાણુ પણ સાચું હશે. મને તેનું સ્વરૂપ હજી સમજાયું નહિ હોય. હું ફરીથી આ પાશમાં સપડાવાનો કે શું ? પણ સપડાવાનો એટલે શું ? મારામાં અનુભવની કડવાશનું ઝેર હતું. દારૂનો પહેલો પ્યાલો લીધા પછી જે ચંચળતા આવે છે તે દારૂ ઉપર અવલંબેલી હોય છે, કંઈ દુકાનમાં આપણે પીએ છીએ તે ઉપર બિલકુલ નહિ ! સ્ત્રી સહવાસની કલ્પનાથી વૃત્તિમાં આવનારી ઉત્તેજના એવી જ સુખદ હોય છે. તો પણ તે સહવાસની ઘટના ઉપર અવલંબેલી હોય છે, વિશિષ્ટ સ્ત્રી ઉપર જ અવલંબેલી હોય છે એવું નથી.

એવો મારો મત બંધાયો હતો. હંટાને બદલે પેલી પોલ છોકરી મારી દોસ્ત થઈ હોત તો ? થણે ભાગે કંઈ તકાવત પડ્યો ન હોત !!

મારા મને એક બે વાર ફરીથી પૂછવાનો પ્રયાસ કર્યો, ખરેખર ન પડ્યો હોત કે ? પણ મારો નિર્ણય થઈ ચૂક્યો હતો. જેલવું જ હોય તો અવશ્ય જેલવું. મારી ફિકર હું કરીશ. હંટાએ પોતાની કરવી. તેની જવાબદારી મારી ઉપર નથી.

સિગારેટ ખલાસ થઈ. મેં કપડાં ઉતાર્યાં અને સ્નાનનો આરંભ કર્યો.

૧૬

આગભોટ કેટલા વાગે પોર્ટસૈદ પહોંચશે તે નકકી સમજાતું નહોતું. કોઈક ખબર લાવ્યું. રાત્રે બે વાગે બંદરે પહોંચશે. બધાતું અનુમાન હતું, દશને સુમારે પહોંચીશું તેને લીધે જે ને તે યોજનાઓ થડતું હતું. સામાન ખરીદવાનો, પત્રો ટપાલમાં નાખવાના, તાર કરવાના, ખાલી ફરવાનું. મુરબ્બીઓએ ટુકડીઓ બાંધી આરબ ટાઉનમાં જવાનું અને મોજ ઉડાવવાની ! તેને વિશેની યોજનાઓ છૂપી રીતે આંકી પણ મૂકી ! ખલાસીઓનાં અને મુસાફરોનાં ઘર દરેક બંદરે હોય છે. પણ પોર્ટ સૈદ એ મોજલા પ્રવાસીઓને પણ રંગમહેલ જેવું લાગે છે !

બે વાગ્યાની ખબરથી ઘણાઓને નિરાશા થઈ. પણ ઉત્સાહ ઓછો થયો નહિ. આગભોટ પર બેસીબેસીને કંટાળો આવ્યો હતો. કંઈ નહિ તો પગ છૂટા કરવા તો મળશે તે આશાએ બધા આવર હતા.

બપોરની ચા પીને બધા ઉપર આવ્યા. એવામાં પહેલા વર્ગનો એક પરિચારક આવ્યો. બધી નોટીસો, બહારખબરો,

સ્ટીમર ઉપરનાં વર્તમાનપત્રો તેજ લાવતો. તેણે આવીને નક-
શાનું ચોકડું ઉઘાડ્યું. સ્ટીમર ક્યાં આવી છે એ રોજ દર્શાવ-
નારી ટાંકણીની નાનીશી નિશાની તેની ઉપર કરવામાં આવતી.
આગલે દિવસે કરેલી નિશાની તેણે કાઢી લીધી. હાથમાંની
ચિટ્ટીમાં અક્ષાંશ-રેખાંશ લખ્યા હતા તે જોઈને ફરીથી નિશાની
આગળ ચોટાડી.

આસપાસ બધા ભેગા થયા, લગભગ બધા યહુદીઓજ
હતા. હું પાછળની ખુરશી ઉપર બેઠો હતો. બીડ ઓછી થયા
પછી જોઈશ એવો વિચાર હતો. કાયદેલે નિશાનીથી પોર્ટ
સૈદ સુધીનું અંતર માપ્યું. હિસાબ કર્યો અને ફરીને કહ્યું,
“લગભગ ૧૭૫ માઇલ. એટલે પોર્ટસૈદ પહોંચતાં બાર એક
તો વાગશેજ.”

બધા ધીમે ધીમે વિખરાયા. કાયદેલ ઉભોજ હતો
નકશા તરફ નિહાળીને જોતો હતો. હું ઉઠ્યો પાછળ જમને
ઉભો રહ્યો, તેના હાથમાં પેન્સિલ હતી. ચારે બંડ ઉપર નકશામાં
તે તે ફેરવતો હતો. જળ માર્ગ, વિમાનના માર્ગ, માર્ગમાંનાં
બંદરો, દેશદેશના પર્વતો, નદીઓ, બધું તે નિહાળતો હતો.

રોજ ઘણીવાર હું તેને ત્યાં જોતો. મેં તેને કહ્યું, “શું
જુઓ છો?”

તે ખંચાચો. મારા તરફ ફર્યો એને બોલ્યો, “આપણે કયે
રસ્તે જવાના તે જોઉં છું.”

મેં કહ્યું, “તમે આફ્રિકાનાં બંદરો જુઓ છો, અરેબિયામાંની
નદીઓ નિહાળો છો, હિંદુસ્તાનમાંનાં શહેરો, ચીનમાંના પર્વતો,
રેલ્વે માર્ગ બધું નિહાળીને જુઓ છો. આ બધો કંઈ આપણા
પ્રવાસનો માર્ગ નથી.”

“નથી ખરો,” તેણે હસીને કહ્યું, “પણ હું યુરોપ

તરફ પેન્સિલ ફેરવતો નહોતો તે તમે જોયુંને ? રોજ હું અહીં ઉભો રહું છું, અમારામાંથી ઘણા આમજ જોતા એસે છે. હરેક નવો દેશ, નવું બંદર, નવું શહેર. નામ વાંચીએ છીએ અને મનમાં કલ્પના બાગે છે. ત્યાં જઈ શકાશે કે ? ગુજરાન કરી શકાશે કે ? ઘર કરી શકાશે કે ?”

ફરીથી આખું સંભાષણ રોજની કહાણી તરફ વળવાનું એ જોઈને મેં કહ્યું, “બાકી અહીં ઉભા રહીને તમને એકદમ થતું હશે કે દુનિયા ફટલી વિશાળ છે ? એક દેશ ગયો તોયે સ્વાતંત્ર્ય હરાય એવું નથી. ક્યાંએ રહી શકાશે, ગમે તેમ કરીને જીવી શકાશે.”

વાત કરતાં કરતાં અમે ખુરશીઓ ઉપર બેઠા. માર્થાની મા પાસેજ હતી, મેં તેને હસતાં હસતાં કહ્યું, “તમે જોયોને આ નકશો ? કયા દેશમાં રહેવાનું તમને ગમશે ?”

કાયટેલે ભાષાંતર કરીને કહ્યો પછી તેણે જર્મનમાં જવાળ આપ્યો, “મારા ગમા અણગમાનું શું ? જ્યાં રહેવા દેશે ત્યાં રહીશું.”

મેં કહ્યું, “એમ કેમ કહો છો ? આ રંગ જુઓ કેટલા વિવિધ છે ? નવા દેશો, નવા રાજ્યો. આમાં નાઝી અમલનો રંગ આખા નકશામાં કેટલો થોડો છે ? તમે ગમે ત્યાં રહી શકશો, જર્મનીના કરતાં સુંદર, સમૃદ્ધ, સારા એવા અનેક દેશો છે. કહો જોઈએ. તમે કહેશો ત્યાં ઉતારીશ. ક્યાં જવું છે ?”

કાયટેલ હસ્યો અને બોલ્યો, “તમે કહો છો તેવી કલ્પના એકાદ વાર મનમાં આવે છે અને પછી હું વિચાર કરવા માંડું છું. એક એક મુશ્કેલી નજર સામે આવે છે. હોય છે નાની નાનીજ; પણ બધું અઘરું લાગવા માંડે છે. ધારો, ઇજિપ્તમાં રહેવાનું મળે તો ? પણ તાપની ખીક લાગે છે. હિંદુસ્તાનનું

પણ એમજ છે. દિલ્લી લાહોર એવાં નામો મેં સાંભળ્યાં છે ? પણ તાપ બહુ હોય છે એમ કહે છે. કોઈકવાર જીવવું પણ અશક્ય થઈ જાય.”

મેં કહ્યું, “તાપની શી બીક ? મારા તરફ જુઓ. મારા ગામમાં ઉનાળામાં ૧૧૦ ઉપર ટેંપરેચર જાય છે. તો પણ હું જીવતો છું.”

તેણે એકદમ ઉદ્ગાર કાઢ્યો, “Christ” ૧૧૦ ઢાયામાં ?” પેલી બાઈના શરીરનાં તો રૂંવાડાં ખડાં થયાં, કાયટેલ આગળ બોલ્યો, “આજે સવારે બલાસીઓ વાતો કરતા હતા. રાતા સમુદ્રમાં તાપ બહુ. આસપાસ બધે રેતી. વાયરા દગડનારા હોય છે ખરું કે ?”

તેનો ચહેરો ગભરાઈ ગયા જેવો થયો હતો. એને દિલાસો આપતાં મેં કહ્યું, “કંઈ થતું નથી. તમે અમરતાં બીઓ છો. યુરોપિયનોની વસ્તી આફ્રિકામાં પણ નથી કે ?”

તેણે જવાબ આપ્યો, “તે ખરું ભાઈ. પણ એકમાંથી બીજી એવી અનેક અડચણો ઊભી થાય છે. વય જીવાન હોય તો કંઈકય સાઈ. આ ડોશી, હૉર્ટાની મા, એ તાપમાં જીવશે એમ માનો છો ? મારા મનમાં વિચાર આવે છે. ધારો કે પોર્ટ સૈદ અથવા એડનમાં ઊતર્યાં. પાસે કપડાં છે તે બધાં ઠંડીનાં. તાપ એટલે નવાં કપડાં બેઢએ. ક્યાંથી લાવવા પૈસા ?”

મારી સામે ચિત્રો ખડાં થયાં. ખરેખર આ લોકોનું ઊતરવું, રહેવું એટલે મોજમાં ફરવું એવું નથી. આખો જન્મરો રહેવાનું, વલખાં મારવાનાં અને દરિદ્રતામાં સળંગવાનું !

તો પણ હિંમત આપતાં મેં કહ્યું, “તમે અમરતા બીઓ છો. બધે તાપજ હોય છે એવું નથી.”

તેણે કહ્યું, “તે હું જાણું છું. તેથીજ ગામો બેઢે” છું

આસપાસ પર્વતો, નદીઓ ક્યાં ક્યાં છે તે જોઈ' છું તે ઉપરથી આબોહવા કેવી હશે એમાં અનુમાન કરતો બેસું છું. શાંધાપ બઈ' છું ને? મને ત્યાંની બધી લુગોળ મોટે થઈ ગઈ છે !”

માર્થા આવી હતી. તેની અને તેની માની લડવાડ ચાલતી હતી. તેને મદનાનીની સાથે પોર્ટસૈદમાં ઉતરવું હતું. ત્યાંથી તે બંને જણ મોટરમાં ફેરો જઈને સુએઝમાં ફરીથી આગબોટ ઉપર આવવાનાં હતાં. ડોશી હા પાડતી નહોતી. છેવટે માર્થા ગુસ્સામાં “હું જવાની જ” એમ કહીને જતી રહી.

હું ઉઠ્યો. કાયટેલને પૂછ્યું, “તમે રાત્રે પોર્ટસૈદ જોવા ઉતરવાનાને ?”

તેણે કહ્યું, “નકકી નથી.”

મેં એકદમ પૂછ્યું, “વાહ, એમ કેમ ? પેલેસ્ટાઇન અહીંથી નજીકમાં જ છે. ખરું જોતાં તો તમારે ઊતરીને કેટલાક દિવસ મુકામ કરીને પેલેસ્ટાઇન જોવું જોઈએ.”

પેલેસ્ટાઇનનું નામ સાંભળીને માર્થાની માએ ડોક ઉઘી ફરી. કાયટેલ બોલી રહ્યા પછી તે બોલી, “તમે થોડા વખત ઉપર પૂછ્યું ને ? ક્યાં રહેવાનું ગમે છે ? મને હવે કંટાળો આવ્યો છે બધાનો, બધું છોડી દેવું, પેલેસ્ટાઇનની પવિત્ર ભૂમિમાં મરવું અને દટાવું, એટલી એકજ ઇચ્છા રહી છે.”

૧૭

લુઇસનું મને ઘણી વાર હસવું આવે છે. સ્વભાવ ભારે મસ્તીખોર તો ખરો જ. પણ તેનાં અડપલાં ભારે વિચિત્ર હતાં. ઊમરે મોટો હોત તો તેના ચાળા ભારે ગંભીર લાગ્યા હોત. બહુ જોઈને ઉપહાસ કરનારા લાગ્યા હોત. શિંદે તો તેને યુરોપીય સભ્યતાને ચાળા પાડનારો ફ્રેંચિયાર બિદુષક સમજતા. અને ખરેખર, તેના કેટલાક ચાળાઓનો અર્થ સમ-

જવો કઠણ હતો. તેને 'Good Morning લુધ' કહીએ, હસ્તાંદોલન માટે હાથ આગળ ધરીએ, તો તેનો ઇન્કાર કરીને તે નાચી સલામી આપતો, હાથ ઉપર ઉપાડતો. પણ તેમાં તેનો આવિર્ભાવ એવો હતો કે બાણે થપ્પડ મારવા તૈયાર થયો છે ! સ્વાગતની એક પ્રથા યુરોપમાં છે. મળીએ એટલે સ્મીત કરવું. ઘણીવાર તે એટલું કૃત્રિમ હોય છે કે ખીજવ્યા જેવું લાગે. પણ હસવું અને પાછા ગંભીર થવું એવી રીતજ ! લુધની મા બિચારી મળતાની સાથે આવુંજ હસતી. આ રાજેશ્રી તે વખતે બહુ જોષને દાંતિયાં કરતા, ફરીથી ગંભીર થતા અને મા તરફ જોતા. શરૂઆતમાં મને તેનો અર્થજ સમજાય નહિ, પછીથી ખ્યાલમાં આવ્યું. તેની માનું મોંદું એમ સામાન્યપણે મીઠું હસમુખું રહેતું. પણ આ કૃત્રિમ સ્વાગતનું તેનું સ્મીતજ માત્ર ભારે વિદ્રુપ દેખાતું. તેથી તે પેલા બાળકના મનમાં કાયમનું છપાઈ ગયું હશે. સામાન્યપણે તેના સુંદર ચહેરાને આવું વિદ્રુપ હસવું પ્રયત્ન કરીને પણ સાધવું કઠણ હતું. તે રાત્રે નાચ હતો મંડલની સાથે તેની મા ધરાઈને નાચી. આનંદની ક્ષણો મન અનુભવે છે તેના કરતાં તે મોટી અથવા લાંબી કરવી એવીજ જ્યુની મનની ઇચ્છા હોય છે. તેને મંડલ વિશે બહુ કૃતજ્ઞતા થઈ. નાચ પૂરો થયા પછી વિદાય લેતી વખતે તેણે મંડલને પૂરા દિલથી આભાર માન્યો. મંડલનું મન પણ દ્રવ્યું. તેણે 'Pleasure' તરીકે ઉદારતાથી નીચે વળીને તેનો હાથ ઊંચકયે અને મોઢા આગળ જઈને તેનું ચુંબન લીધું. લુધ તટ ઉપર હતો તેને પણ 'Good Night' કહીને મંડલે હસ્તાંદોલન માટે હાથ આગળ ધર્યો. રાજેશ્રીએ સમ્યક્તાથી તે હાથ ઝાલીને તેના પૃષ્ઠ ભાગ ઉપર કચકચાવીને બચકુ ભર્યું. પેલા ચુંબનનો આ બદલો હતો, પર સ્ત્રીને

હાથનું ચુંબન લેવાના રિવાજનો તે ભયંકર નિષેધ હતો, કે પોતાની માની અસહાયતાનો તેણે લાભ ઉઠાવ્યો એમ માનીને તેનું વેર તેણે લીધું હતું, એ મને કંઈ સમજાયું નહિ. પણ શિંદે પછવાડે જોભા હતા તેમને ખૂબજ હસવું આવ્યું અને આનંદ થયો. તેમણે પ્રેમ પૂર્વક તેને એકદમ પાસે લીધા અને મને કહ્યું, “સંભાળજો હં, સ્ત્રીઓ સાથે વધારે પડતો સંબંધ કરનારની ઉપર નાના જ્યુને પણ ગુસ્સો ચડે છે!” મેં હસીને કહ્યું, “ચડતો હશે, પણ તે વાતને મારી સાથે શી લેવાદેવા છે?” “તમારી ઉપર મારી નજર છે એ ધ્યાનમાં રાખો.” મેં કહ્યું, “તમારી ઉપર પણ મારી છે!” “એટલે?” “પરમ દિવસનું વાક્ય યાદ આવે છે ને? Good buy, better mummy! લુછનું કૌતુક અને મા સાથે દોસ્તી!” શિંદે મોટેથી હસ્યા અને બોલ્યા, “તેની ચિન્તા ન કરતા. લુછ પોતાની માનો ચોક્કીદાર છે. હું કંઈક અતિશયતા કરીશ તો તે મને કચકચાવીને બચકું ભરશે. ખરુંને લુછ?”

લુછએ ડોક હલાવી. તેના તાળવા ઉપર વચ્ચોવચ સુંવાળા વાળની એક રિપ્રંગના જેવી હાર હતી તે થથરી. અસલ જર્મનમાં તેણે હકાર ભણીને કહ્યું, “યા” શિંદેએ તેને “મારો વહાલો એક શબ્દ ગલીપચી કરી અને કહ્યું, અંગ્રેજી બોલે તો સમ છે! લુછ, Yes કહે, say yes” પણ લુછને હવે ખબર પડી ગઈ હતી. અંગ્રેજી બોલવાનું ટાળવું એ તેના મસ્તીખેરપણાનોજ એક ભાગ થયો હતો. તેણે ‘Yes’ કહેવાનો નકાર કર્યો. તેજ વખતે શિંદેએ તેના ગાલને ચુંટી ખણી અને કહ્યું, “ઉભો રહે છોકરા, તને આજે અંગ્રેજી બોલવાની ફરજ જ પાડું.”

ત્યારપછી તેને લપ્પને તે પિઆનો પાસે ગયા. તેને બોળામાં

લીધો, પિયાનો ઉઘાડ્યો, અને બબ્બવાનો આરંભ કર્યો. થોડાજ વખતમાં તે મધુર સ્વરોને લીધે યુગલો આકર્ષાયાં. નાચવાની શરૂઆત થઈ. લય વધવા લાગ્યો. લુહ આનંદથી તાલી પાડવા લાગ્યો. મેં તેને ઊંચક્યો. કેડ ઉપર લીધો. તેનો એક હાથ મારા હાથમાં લીધો. બીજા હાથે તેને છાતી સરસો લીધો. અને નૃત્યમાં સામેલ થયો.

નૃત્ય રંગમાં આવ્યું. શિંદેને પણ સ્ફુરણ ચડ્યું. લુહના મનમાં દબાએલા આનંદના પ્રવાહ મુક્ત થયા. તે હર્ષથી ચિત્કાર કરી ઊઠતો. બધાનાં મનમાંની સુખસીમાની ભાવનાનો તે ઉદ્-ગાર હોય એમ લાગતું !

પિયાનો અટક્યો. લુહને મેં નીચે ઉતાર્યો. તે દોડીને શિંદે પાસે ગયો. તેણે ફરીથી પિયાનો બબ્બવાનો આગ્રહ કર્યો. શિંદેએ તેને પ્રજ્વળિત. “લુહ, હું પિયાનો બબ્બવું કે ?”

તેણે આનંદથી ડોક હલાવી અને કહ્યું, “યા! યા !” શિંદેએ એક આંગળી પિયાનો ઉપર મૂકી. બોલ્યા, “યા” નહિ. અંગ્રેજીમાં હા કહે. Yes કહે.” તેણે એકદમ કહ્યું, “Yes. Yes”

એકબેવાર આંગળીઓ ફેરવીને તે ફરીથી અટક્યા, “હજી બબ્બવું ?”

“યા !” પણ તરતજ તેમની નિષેધની નજર તરફ બેઠને બોલ્યો, “yes !”

“તો કહે બેઠએ uncle, play piano !”

પડે તે કિંમત આપવાની તત્પરતાથી તે બોલ્યો, “uncle, play piano !”

શિંદેએ વિજય મેળવ્યો હતો. તેના વિરોધની બધી ભાવનાઓને પાછી ધકેલતાં તે બોલ્યા.

“કહે I like piano !”

"I like piano."

"I like English!"

"I like English."

"Very much."

"Very much."

તેમનું મન તેની લાચાર દશાથી દ્રવ્યું. તેને પાસે લઇને તે એકદમ પ્રેમપૂર્વક બોલ્યા, "Ah baby, I like you!"

પણ લુઇને તે સમજાયું નહિ. તેણે પણ શિંદેને કહ્યું. "Baby, I like you!"

સંગીતની ભૂલામણીમાં તે બાન ભૂલ્યો હતો.

તેની અભિમાનની, હઠિલાપણાની, ડોષશ વિશેની આત્મીયતાની બધી વ્રત્તિયો ઊડી ગઇ. બધાને હસવું આવ્યું. શિંદેએ તેને ઊંચે ઉપાડી લીધો. મને કહ્યું, "હવે સવાર સુધીમાં આને અંગ્રેજીના પ્રોફેસર બનાવી દઉં!"

મેં કહ્યું, "સવાર સુધીમાં? એટલે તમે પોર્ટ સેદમાં બંદર ઉપર આવતા નથી શું?"

"આવતો કેમ નથી? આને પણ લઇ જઇશું! કેમ ખરું ને લુઇ? બોલ Yes!"

તેણે ખુશીથી સંમતિ આપી. મારા ખભાને પાછબથી કાપીએ સ્પર્શ કર્યો. મેં ફરીને જોયું. હૈટાં ઊભી હતી.

તેનો વેશ જોઇને મને આશ્ચર્ય થયું. વાળ સારી રીતે ઓળખા હતા. કુલની શીત લુગડાના કકડાની જેમ બાંધી હતી. શરીર ઉપર સુવાળો રેશમી ફરાક પગસુધી પહેરેલો હતો. ખભા, પીઠ, ગળું, છાતી સુધીનો ભાગ ઉધારોજ હતો. ખભે કાળી ફર ઓઢેલી હતી. છાતીએ નાનકડું ફૂલ ટાંકણીથી ચોંટાડેલું હતું.

મૂંજવું હતું.

સાથે મન્નાન હતો. તેણે રાત્રીના ભોજન સમયનો સ્ટ પહેર્યો હતો. બંને જણ નૃત્યની તૈયારી કરીને આવેલાં દેખાતાં હતાં.

તેણે ખાલી મારા તરફ જોયું. તેમાં રૂપનું અભિમાન હતું. મને પ્રશ્ન “મારે તમને કઈક પ્રશ્ન છે, શું હશે ઓળખો ?”

મન્નાનના કપાળે કરચલીઓ પડી. મારી સાથેની તેની દોરતી તેને ગમતી ન હોતી. મેં બણી જોઈને કહ્યું, “મારી સાથે નાચો છો કે એવું જો તમારે પ્રશ્ન હોય તો તેનો કંઈ ઉપયોગ નથી. મને નાચતાં આવડતું નથી !”

હાથ ઝાલીને મને તે એક ટેબલ પાસે લઇ ગઇ. ત્યાં બેસાડ્યો. મન્નાન પણ બેઠો. મને કહ્યું, “તે નથી પ્રશ્ન. હું દરેકને એકજ પ્રશ્ન પ્રશ્નું છું. ! મિસ્ટર મન્નાનને પણ પ્રશ્ન. તમને પણ તેજ પ્રશ્નું છું. હું કેવી દેખાઉં છું કહો જોઈએ.”

મેં તેના તરફ જોઈને કહ્યું, “તમારાં કપડાં જડ્યાં હોય તેવાં દેખાઓ છો !”

તે એકદમ ગંભીર થઇ. મન્નાન મારા તરફ ફરીને બોલ્યો, “તમે કાઉલાઇનનું અપમાન કરવાના વિચારમાં છો !”

હું ખુરશી ઉપરથી ઉઠ્યો. બંનેને કહ્યું, “માફ કરો. કાઉલાઇનનું અપમાન કરવાની કલ્પના મને આવવી શક્ય નથી. તમારાં કપડાં બોવાયાં હતાં તે જડ્યાં એનો મને આનંદ થયો. તે મેં બોલીને દર્શાવ્યો એટલુંજ !” એવું કહીને હું ફર્યો, ગુડનાઇટ કયું અને પાનગૃહની બહાર નીકળ્યો.

હું ડેક ઉપર ઉભો હતો. પોર્ટ સૈદ નજીક આવતું હતું. સમુદ્ર નાનો થઇ જઈને જમીનની કૂખમાં પેસતો હતો. જેત-જેતામાં તેના ઉપર દીપકલિંકાઓના રોમાંચ ખડા થવા લાગ્યા. થોડાજ વખતમાં પોર્ટ સૈદનું બંદર તરતું આગબોટ તરફ આવ્યું.

હટાં પાસે આવીને ઊભી રહી હતી. તે બોલી, “તને એક વાત કહેવી છે, બોબ !”

તેના તરફ જોયા વિના મેં પૂછ્યું, “શું ?”

“ઊભો રહે કોઈ સાંભળે છે કે શું તે હું જોઉં છું !” એમ કહીને તેણે ચોતરફ જોયું. પછી ગંભીરતાથી મારો હાથ ઝાલ્યો અને તદ્દન ધીમા સ્વરે કહ્યું, “કહું છું. પણ તારે કોઈની આગળ વાત કરવાની નથી !”

“ધણું કરીને નહિ.”

“બોબ, કોઈને કહીશ નહિ. તું મને જરાએ ગમતો નથી !”

મેં તેને કહ્યું, “કોઈને નહિ કહું, પણ એક માણસને કહેવાની ઇચ્છા છે.”

“કોને ?”

“મિ. મન્નાનને !”

તેણે આંખો મોટી કરીને મારા તરફ જોયું. મારા ખભા પકડ્યા. ધીમેથી ચુંબન કયું અને બોલી, “હવે મને કેટલું સાફ લાગે છે ! તને ઈર્ષા આવવા માંડીને ? તને ખૂબ સતાવું એમ મને થાય છે. ક્યારની આટલો બધો વખત હું તારી ડેક ઉપર વાટ જોતી હતી. અને તું આવ્યો નહિ, ખરું ?”

તેને દૂર ખસેડીને હું બોલ્યો, “મોટું. હું ઉપર આવી ગયો. તને ખૂબ શોધી. તું ડેક ઉપર નહોતી.”

“ભોજન થયા પછી એ કલાક હું સામેના થાંભલા પાસે ઊભી હતી !”

“હોઈશ. પણ અંધારામાં ઓળખવી કેવી રીતે ? માથા ઉપર દીપગૂહના જેવો દીવો રાખવો હતોને !”

તે જરા દૂર ખસી બહાર જોવા લાગી. પછી બોલી, “પોતાનું માણસ ઓળખવા વાસ્તે મોટું જ જોવું પડે છે કે ?”

વહાણું હોય એટલે તેના શરીરની સારી હિલચાલની રેખાએ રેખા મનમાં જીવંત હોય છે. અહીં હમણાં ઓછું અંધારું છે કે? પણ હું કેવી અચુક તારી પાસે આવી? હું તને ગમતીજ નથી વળી!”

પાછપને ઓલવીને મેં ખીરસામાં મૂકી અને કહ્યું, “મુદલ ગમતી નથી!” અને તેની પાસે લીધી.

થોડા વખત પછી તેણે પૂછ્યું, “મિસ્ટર મન્નાનને મેં પૂછ્યું હું કેવી દેખાઉ છું કહે. તેણે કહ્યું, બહુ સુંદર દેખાય છે. તને કેવી દેખાઉ છું તે કહે!”

મેં સહેજ કહ્યું, “કંઈ વિશેષ નથી દેખાતી કંઈ. માણસ જેવી માણસ તું દેખાય છે એટલુંજ!”

તેનો ચહેરો એકદમ ઉત્તેજિત થયો. મને પકડીને તે બોલી, “ઝાંઝ તું મનપારખો છે. જરૂર. મને એમજ લાગે છે! હું મનુષ્ય થઈ છું! ચાર પાંચ વર્ષ ભૂલી ગઈ હતી! થતુ, હું ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્ર જંતુઓ કરતાં પણ હીન છું. આગબોટ ઉપર પગ મૂક્યો. રત્નતંત્ર હવા ખાવા મળી, તેના ઉપર વિશ્વાસ બેસે નહિ, અહીં બધા ઓળખે છે, પૂછતાછ કરે છે, મારી સાથે વાત કરે છે, હસે છે, રમે છે. તું મારું કૌતક કરે છે, ચિંતા કરે છે! બોલ હવે હું મનુષ્ય, જીવંત મનુષ્ય થઈ છું!”

હું ચકિત થયો. તેનો આવેશ વધતો હતો. મારા ખભા ઉપર તેણે ડોક ટેકવી. બોલવાની શરૂઆત કરી, “આજે મારો સામાન જડયો. કપડાં જડયાં. હવે પોર્ટસૈદમાં આપણે ઉતરીશું સુખનાં બધાં સાધનો હાથમાં આવ્યાં છે. હું સુખી થવા માટે સજ્જ થઈ છું. આપણે ઉતરીશું. ખૂબ ફરીશું, દોડીશું, રમીશું. મારા મનમાં શું શું કરવાનું છે એની યાદી મોટે છે. કેફમાં પેચ લઈશું. ચિથેટરમાં ખેલ નેમશું. કેબરેજમાં જઈને નાચશું.

બૂબ કેફ ચડશે. એટલે રાત્રીના શાંત માર્ગમાંથી દોડતાં ફરીશું. સમુદ્રના કિનારા ઉપર જઈશું. હું તારી પાસે ઊભી રહીશ. લેસેપ્સના પુતળાની જેમ આંગળી સામે ધરીને હું કહીશ, બાબ, આ સુએઝની નહેર, પૂર્વ તું દ્વાર. જર્મની પાછળ ગયું. યુરોપ પાછળ ગયું. છળના, દ્રેષના, વેરના આધાર ઉપર જીવનારી, વિજય મેળવવા ઇચ્છનારી સંસ્કૃતિ પાછળ ગઈ. હવે હું નવા ખંડમાં જઈ છું. આ પૂર્વ. આ તરફજ અમારા સુખનો સ્વર્ગ ફરીથી ઊગશે !”

મેં તેને સંભાળી લીધી. જહાજ થોભ્યું હતું. નાનાં નાનાં હોડકાં આવીને આગભોટને વળગ્યાં હતાં. તેમાં માલ વેચવા માગનારા ઇન્ડિયન વેપારીઓની બૃહદ્ગણ સંઘી હતી.

અમે બહાર જવા નીકળ્યાં. મેં હટાંને કહ્યું, “મન્નાનને ખરાબ લાગશે. તું લોંચમાં તેની સામે ધકકા ઉપર જ. ત્યાંજ હું તારી વાટ જોઈ છું.”

૧૮

પોર્ટસાઇડ બંદરને ધકકા નથી. આગભોટ દૂર ઊભી રહે છે. બંદરે જવું હોય તો મોટર લોંચમાં બેસીને જવાય. ફરીથી પાછા આવવું હોય તોયે મોટર લોંચમાંજ અવાય.

બધા તૈયાર થયા હતા. કાયટેલ પણ ઊભો હતો. મેં પૂછ્યું, “તમે આવવાના નહોતાને ?”

તેણે હસીને જવાબ આપ્યો, “મેં તપાસ કરી, મોટર લોંચ તું બાડું આપવું પડતું નથી. મફત લઈ જાય છે, મફત પાછા મૂકી જાય છે. હવે મુશ્કેલી રહી નથી.”

બધા જર્મનો ઉતાવળમાં હતા. ઊતરવા માટે ઉત્સુક થયા હતા. શિદેએ લુધને કેડ ઉપર લીધો, તેના શરીર ઉપર ઝીણું નેવી બ્લેઝનો પોશાક હતો. લુધની મા જૂથ મંડળમાં હતી.

તે મંડળમાં જ હોઈ હતી. મન્નાન પણ હતો.

આગમોટમાં ખૂબજ બકારો થતો હતો. ઉપરના ડેક ઉપર આવ્યો. ત્યાં એકદમ ઠંડું લાગ્યું. મેં લુધની માને કહ્યું, “મોઢું થશે. ઠંડી તો છેજ. લુધને એટલા માટે કંઈક લઈ રાખો. અમે દાદર ઉપરથી નીચે જઈએ છીએ, વહેલાં આવશે તો પહેલીજ લોંચમાં જગા મેળવીશું.”

પહેલા વર્ગના ડેક ઉપર બીડ થઈ હતી. યુનિફોર્મ પહેરેલા અધિકારી, તુકી ટોપી પહેરેલા કસ્ટમ્સના અધિકારી અને પાસ અધિકારી, પાસપોર્ટના અધિકારી બધા પ્રવાસીઓના ભભકદાર પોશાક દરેક જણ નીચે જવા માટે સરખીજ ઊતાવળમાં હતો. ઊતરવા માટે નીસરણી લગાવી હતી. અમે હારમાં ઊભા રહ્યા. અમારો વારો આવ્યો. શિંદે મારી પછવાડેજ હતા, મેં પાસપોર્ટ બતાવ્યો. ઊતરવાના પરવાનાતું કાર્ડ મળ્યું. નીસરણી ઉપર ગયો. શિંદેએ પાસપોર્ટ બતાવ્યો. અધિકારીએ લુધ વિશે પૂછ્યું. શિંદેએ કહ્યું, તેની મા પાછળ આવે છે. મારે લોંચમાં જગા મેળવવાની છે.

તે થોડોક ગગણ્યો. પણ શિંદેનો છૂટકારો થયો. પાટિયાં અને દોરડાંની નીસરણી ઉપરથી સંભાળીને ઊતરતાં ઊતરતાં અમે નીચે આવ્યા.

તળીએ નાનાં પાટિયાંનો તરાપો દરીઆમાં તરતો હતો. તેને જ અડીને લોંચ હતી. હાથ અકડાયો હતો તેથી શિંદે એકદમ લોંચમાં જઈને બેઠા. લુધ આનંદમાં હતો. શિંદેએ ખૂણામાંની જગા મેળવી અને ત્યાં તેને નીચે ઉતાર્યો. પ્રવાસીઓની હાર નીસરણી ઉપરથી ઊતરતી હતી. મોટરલોંચ ભરાવા આવી, લુધની મા દેખાય નહિ. નાનકડા તરાપા ઉપર બીડ થઈ. લોંચ ભરાઈ. શિંદે ચિંતાથી ઉપર જોતા હતા. પાછા ફરવાને

જગા નહોતી. મેં જૂમ પાડીને કહ્યું “ચિંતા કરશો નહિ. તમે આગળ જાઓ. હું તેને લઈ આવું છું.”

લોંચ ઉપડી.

તરાપા ઉપર બીડ, નીસરણી ઉપર બીડ. મારાથી ઉપર જઈ શકાતું નહોતું. ખીજી લોંચ આવી. પ્રવાસીઓ ચડતા હતા. મારી પાસે એક અંગ્રેજ ઉભો હતો. ડિનર સ્ટમાં. આંખો ઘાટને લીધે લાલ. એકાએક તેણે લથડિયું ખાધું, તે મારી ઉપર પડ્યો. તેને સંભાળી લીધો. નીચે સુવાડ્યો. તેને આંકડી આવવા લાગી. મોઢું ધાંધલ થયું. ઉંચે જોઈને બધા સ્ટીમરના ડોક્ટરને બોલાવવા લાગ્યા.

મેં તેની ટાઇની ગાંઠ છોડી. ફાલર તંગ હતો. તે તોડીને ગળું મુકત કર્યું. પાણી લઈને મોઢા ઉપર છાલકો મારવા માંડી. લોંચ આવી અને ગઈ, મારું ધ્યાનજ નહોતું. તેને ભાન આવ્યું. ત્યારે મેં ઉપર જોયું. એક લોંચ હમણાંજ ઉપડી હતી.

બીડ જતી રહી હતી. નીસરણીને ઉપરને છેડે એક ઇન્જિનિયરન સિપાઈ ઉભો હતો. નજીકમાં જ સફેદ ગાજુ વેશમાં એક સ્ટીમરનો અમલદાર. નીસરણી ઉપર હવે કોઈ નહોતું. પાસેના ખલાસીને મેં પૂછ્યું, “લોંચ કેટલા વખત પછી આવશે?” તેણે જવાબ આપ્યો, “અર્ધા કલાકે,”

હું ઉપર ગયો. ડેક ઉપર પગ મૂક્યો. પરિચારકે પૂછ્યું, “ગયા નહિ?” મેં ડોક હલાવી. અંદર જવા કર્યો.

એટલામાં કોઈક સ્ત્રીએ કહ્યું, “Hullo” તે લુખની મા હતી. ઉતાવળમાં તેની પાસે ગયો અને કહ્યું, “વાહ! કેટલું મોઢું કર્યું? ચાલો!”

પણ તે જોતીજ રહી. મને આશ્ચર્ય થયું. મેં પૂછ્યું, “આ શું? તમે બોલતાં કેમ નથી? ટાઢ પડી છે. લુખને ઓઢ-

વાનું વહેયું આપવું નોંધ્યો. ચાલો ને ! ”

તેણે પૂછ્યું, “ક્યાં જવાનું ? ”

“બંદર ઉપર.”

“પણ જવા દેતા નથી.” તે રડું રડું થઇ હતી.

“એટલે ? ફાણ કહે છે ? ”

“બધાજ.”

હું ચકિત થયો. ઓલ્યો, “તમારો પાસપોર્ટ છે ને ? તો ચાલો. ના કેમ જવાય ? ”

તેનો હાથ હાથમાં પકડ્યો. અમેનીસરણીના મોઢા આગળ ગયાં. પેલોજ અધિકારી. તે વખતનાજ પ્રશ્નોત્તરો. “પાસપોર્ટ ? ” મેં ચોપડી આગળ ધરી. તેણે ઉપરના સોનેરી અક્ષર વાંચ્યા અને કહ્યું. “British ? You are alright, Sir ! ” લુધની માની તરફ જોઈને તેણે પૂછ્યું “British passport Madam ? ”

તે ગભરાઇ ગઇ હતી. તેનો હાથ ધૂંજતો હતો. મેં કહ્યું, “I think, its German”

તેણે બુક્ટી ચડાવી. કરચલીઓ વાળી. પાસપોર્ટનું પુસ્તક ઉઘાડીને જોયું અને પાછું આપતાં કહ્યું, “મને લાગ્યુંજ હતું, માફ કરો. આ કિનારા ઉપર તમે પગ નહિ મૂકી શકો ! ”

હું નોંધજ રહ્યો. લુધની માને પાસપોર્ટ પાછો લેવાનું પણ ભાન ન રહ્યું. તે ગભરાઇ ગઈ. વારાફરતી તે અમારી બંનેની તરફ જોતી હતી. તેને બરાબર અર્થ પણ સમજાયો નહિ. છેવટે પાસેના પરિચારકે વિનયપૂર્વક તેની ફાણીને સ્પર્શ કર્યો, અને કહ્યું, “Please madam, this way.” અને તેને બારણામાંથી બાજુએ ખસેડી,

મેં અમલદારને વિનવણી કરી, તેનું છોકરું આગળ ગયાનું કહ્યું. પણ તેનો જવાબ એક જ હતો, “I am sorry

Sir, German jews are not allowed on this shores!" મેં તેને પાછી લઇ આવવાની કબજાત આપી, પણ તેજ જવાબ. સભ્ય પણ નિશ્ચયી. "My orders, instructions are strict. I am sorry."

ડેક ઉપરજ એક ક્રોરાની બાબુએ હું ઉભો રહ્યો. તેની સાથે પણ વાત કરાય નહિ. ચીડથી, આવેશથી મોઢું મૂયું થઇ ગયું હતું, પાછપ કાઢી અને સળગાવીને બહાર નેતો ઊભો રહ્યો.

ડેક ઉપર જ પેલી તરફ થોડી ભીડ હતી, કેટલાક ગોરા સ્ત્રી પુરૂષો હતા. વચ્ચેજ ઉંચી ટોપી પહેરેલો એક આરબ ઉભો હતો. તે હસતો હતો. વાતચીતના કેટલાક ભાગ વચમાં વચમાં કાને પડતા હતાં."

કોઇકે પ્રશ્ન્યું, "પણ અમે શું પાપ કર્યું છે? ખાલી બંદર ઉપર જઇને પાછા આવવાની પણ અમને મનાઇ?"

પેલા આરબે સામું પ્રશ્ન્યું, "પણ પાછા સ્ટીમર ઉપર જ આવશો એ ખાતરી કાણુ આપે?"

"એટલે ક્યાં જઇશું?"

"શેા ભરોસો? તમે નિર્વાસિત છો. ગમે ત્યાં જાઓ. જેને ત્યાં આશરો મળે તેને ત્યાં રહો. પેલેસ્ટાઇનમાં જાઓ તો?"

બધા સ્તબ્ધ થઇ ગયા. વચ્ચેજ કોઇક ઉત્તેજિત સ્વરે બોલ્યું, "પેલેસ્ટાઇન એટલે પારકું ઘર નથી. તે અમારી યાહુદીઓની ભૂમિ છે."

પેલા આરબે ઉપહાસમાં હસીને ખભા નચાચ્યા અને કહ્યું. "ખરેખર? મને ખબર નહોતી. મને ખ્યાલ છે કે પેલેસ્ટાઇન આજે અમારું આરબોનું જ છે!"

કોનો ખ્યાલ ખરો એ કાણુ કહી શકે? રોમનો આવતાં પૂર્વે, મુસલમાનો પહેલાં, પેલેસ્ટાઇન યહુદીઓનું હતું

એમ ઇતિહાસ કહે છે. પણ ઇતિહાસ બહુરૂપી છે. તેની સાક્ષી કાષ્ઠપણુ દેશે લેવી નહિ !

૧૯

હૃદાં ક્યાં છે ?

તેના ચહેરા ઉપર ભોગવેલાં દુઃખોની અનેક સાબીતીઓ હતી. જર્મનીમાંથી બહાર નીકળી, સ્વતંત્રતા મળી એમ તેને લાગ્યું. તેવામાંજ આ આઘાત. મને ચિન્તા થવા લાગી. તેની હિંમત ભાંગી પડશે. કદાચ મનનું સમતોલપણું પણ ગુમાવશે. દાણી રાખેલા વિચારોનો સ્ફોટ થાય એટલે માણસ આતંતાયી બને છે. હું તેને શોધતોજ હતો.

બધા મળ્યા. મોઢાં મ્લેાન હતાં. અપેક્ષિત વાત બન્યાની લુછની માને ચિન્તા હતી. તે ફક્ત છોકરાની. હરમાન. તો પત્નીની મસ્કરીજ બનાવતો હતો. મને કહ્યું, “બેયું ? કેવો સાજ સબ્યો હતો ? આટલી રાત્રે પોર્ટ સૈદમાં એના તરફ કાણુ બેવાનું હતું ?” તેણે જરા ચિડાઇને જવાબ આપ્યો, “મારે ટપાલ નાખવી હતી. બંદર ઉપર.” તે બોલ્યો, “ટપાલ માટે સ્ટીમર ઉપર પોસ્ટ છે !” કાયટલ મને જોઇને હસ્યો, બોલ્યો, “અમસ્તી કાંધ બગડી તેનું જ લાગી આવે છે.”

ડેક ઉપર હું હૃદાંને મળ્યો. દૂરથી જ હાંક મારી. તે એક-દમ ફરી. પાસે ગયો ત્યારે તેણે મારો બાહુ ઝાલ્યો. તપાસી નેયું. જાણુાય છે તે ખરું છે, આભાસ નથી એની ખાતરી કરી લીધી. અને કેવળ અસહાયપણાથી બોલી, “બાબ !” અને મોઢું ફેરવ્યું !

હોઠ દાણી રાખ્યા હતા, હાથ સ્વસ્તિકની જેમ જાતી ઉપર હતા. તે જાતીને દાણી રાખતી હતી. થોડા વખત પછી બોલી, “કેમ આવ્યો ? કોઇ ખ્યાન આપે એટલે ભાન થાય છે

કે હું મનુષ્ય છું, પણ તે ફરીથી હઝૂત થવા માટે જ ?”

મેં તેના હાથ છૂટા કર્યા. તેમને હાથમાં લઇને કહ્યું.
“હૃદાં મારાથી બોલી શકાતું નથી,”

થોડો પ્રકાશ હતો. તેના ઉપર લોહીનાં ટીપાં દેખાયાં. મેં ચોકીને કહ્યું, “આ શું બોલી ?” તે જોઇને તે પણ મનમાં બોલી, “દાંત લાગી ગયા લાગે છે !”

હતાશાને પરિણામે થયેલા ક્રોધના આવેશમાં તેણે પોતે કરેલા દંશની તે નિશાનીઓ હતી ! તે બતાવીને મેં તેને રાષમાં કહ્યું, “તું ગાંડી તો નથી થઇ હૃદાં ?”

તેણે રમાલ કાઢ્યો, લોહી વૃષ્યું અને મને કહ્યું, “તને એકજ વિનંતિ કરવાની છે બાબ. બનેલા બનાવ વિશે એક અક્ષર પણ આપણે ઉચ્ચારવાનો નહિ.”

તે પોતા વિશે, જર્મનીમાંના જીવન વિશે ભાગ્યેજ મારી આગળ કંઈ બોલી હતી. મનમાં શક્ય ભોંકાતા હતા. પણ દુઃખનું પ્રદર્શન કરવું તેને લાચારી જેવું લાગતું હશે.

પણ જિંડે ઉતરેલો કાંટો તપાવેલા તેલના ટીપાથી છૂટો થાય છે. ઉપર આવવા લાગે છે, મારા સ્નેહની ફૂંકને લીધે તે રાત્રે તેના મનમાંનાં દુઃખોને વાચા કુટી.

અમે કેક ઉપરજ ઉભાં હતાં. હું વિચારમાં નિમગ્ન હતો. તેણે પૂછ્યું, “શાનો વિચાર કરો છો ?”

હું જરા તરા ભાનમાં આવ્યો, તેને પૂછ્યું, “હૃદાં તેં હિટલરને જોયો છે કે ? તને ગમે છે કે તે ?”

તે ચમકી. પણ તેને દુભાવવાનો મારો ધરાદો નહોતો. એ તેણે જોઇ લીધું. મારા મનમાંના તોફાનની આંખી કલ્પના તેને આવી હશે. તેણે જવાબ આપ્યો, “હા. મને બહુ ગમે છે હિટલર. મને તો ચુંબન કરવું છે !”

મેં જોયું દબાવેલો રોષ, દ્રષ્ટિમાં દ્રેષનો અંગારો. પોતાની અસહાય દશાની ચીડ ! તે સ્વરમાં આ બધા વિકારોની ધારા હતી. મને વિચાર આવ્યો, ચુંબનની તક મળતી હોય તો વેર લેવાના સંતોષને ખાતર આ સુંદર તરૂણી વિષ કન્યા થતાં પણ પાછું જોશે નહિ !

એક આંગળીમાં વીંટી હતી. ખાસ સોનું નહોતું પણ પ્લેટિનમ પણ નહોતું જ. ગમે તેવા ફાલતું હીરાની વીંટી તે પહેરે એમ પણ લાગ્યું નહિ. મેં હાથ ઉલટાવીને જોયું.

તેણે પૂછ્યું, “ શું જુએ છે ? ” મેં કહ્યું, “ પૂછવાનો હતો, પણ ખાનગી વાતો પૂછવી નહિ એવો શિષ્ટાચાર છે.”

તેણે જવાબ આપ્યો. “ તારો અને મારો સંબંધ કેવળ શિષ્ટાચારનોજ છે ખરું ! ”

મેં કહ્યું, “ આ વીંટી વિશે વિચાર કરતો હતો.”

તેણે હાથ ઊંડાવી લીધો. વીંટી તરફ જોયું. જરાક ફેરવી અને બોલી, “ તે પૂછ્યું નથી પણ કહું છું. આ વીંટી કેણે આપી છે બણો છો ? ”

મેં ડોક હલાવી અને કહ્યું, “ બાણવાની ઉત્સુકતા પણ નથી.”

તે હસીને બોલી, “ Thanks, તું ખરેખર સદ્ગુણસ્વરૂપ છે, પણ તારી ઇચ્છા ન હોય તો પણ કહેવાથી મને ઠીક લાગશે. તું સાંભળીશ કે ? ”

મેં ફરીથી હાથને હાથમાં લીધો અને કહ્યું, ‘ કહે.’

૨૦

વીંટી કાઢીને તેણે હાથમાં લીધી અને સામે ધરી. ઉપરની મુદ્રા બતાવીને બોલી, “ આ અક્ષરો જો. K. અને F. ફાલ્ડ ફ્રાન્ઝ એ નામના. તું ગુસ્સે નહિ થાય ને ? ગુસ્સે ન થતો

બાબ. આજે હું તારી પ્રિયા છું. જર્મની છોડતી વખતે આ મારો પ્રિયતમ હતો. ગાંડી હોષએ તો પણ અમે સ્ત્રીઓ પ્રેમનું માપ ગણી તોલીને કરીએ છીએ.

“કાર્લની મેં પસંદગી કરી. અમે વચનબદ્ધ થયાં. તેની નિશાની તે આ વીંટી. મળી ત્યારે પ્લેટીનમની હતી. પણ જર્મનીમાંથી અમે સોનું પણ બહાર લઇ જઇ શકતા નથી. હું હવેપાર થઇ. પૈસા, ઘરેણાં, આ વીંટી, બધું હરાયું. તે લૂંટની નિશાની તરીકે તેજ નકશીની આ સાદી ધાતુની વીંટી મને મળી. તેજ પહેરું છું.”

હું સહજ દુઃખિત થયો. મારો તેના ઉપર પ્રેમ નહોતો ને ? તો ક્રાન્ડના નામોચ્ચારથી આમ એકાએક ખસી કેમ ગયું ?

તેના પણ ખ્યાલમાં તે આવ્યું હશે ! તેણે પાસે આવવાનો જરાએ પ્રયત્ન કર્યો નહિ. એટલું જ કહ્યું, “સાંભળવાનો હતો તેથી કહ્યું. મને મન ખાલી કરવા કાંઈ નથી ! મન જીવંત છે. તેને તરસ લાગે છે, ભૂખ લાગે છે. ઉપવાસ કેટલા, કેવી રીતે સહેવા ? નવા અનુભવ થાય છે. મન ગભરાઈ જાય છે, કાંઈકવાર લાગે છે, મારે હાથે શું થાય છે આ ? ક્રાન્ડ એક વખત મારું સર્વસ્વ હતો. તેની યાદ હજી છે. પણ આજે પૂર્ણપણે તારી છું એમ કહું છું. એનો કંઈ અર્થ છે કે ?”

આ પરિચિત શબ્દોનો પડઘો ઉમાના પત્રમાં હિંદુસ્તાનમાં એકવાર ઊઠ્યો હતો ! આજે આટલે વર્ષે, બીજા ખંડમાં, બીજા સ્ત્રીને મોંઠે તેજ શબ્દો કલ્પનાના પડઘા ઉપર અથડાયા. ફરીથી ગાળી ઊઠ્યા ! પહેલી પ્રીતિનો ટોટો પીસનારા સ્ત્રી મન વિશે જીવનમાં પહેલીજ વાર સાહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન થઇ, મેં જોયું, તે કઠોરા ઉપર વાંકી વળીને નીચે પાણીમાં જોતી હતી. મેં તેને પાસે લીધી

પછી અમે દોરડાંના ઢગલા પડ્યા હતા તેમના ઉપર જઈને બેઠાં તેને સિગારેટ આપી. મેં પાંચપ સળગાવી. તેનું મન ભરાઈ આવ્યું હતું, પોતાની હકીકત કહેવાને તેણે આરંભ કર્યો. તેજ ભારા શબ્દોમાં હું તમને કહું છું.

૨૧

ઑગસ્ટ મહિનો બેઠો. બધે તડકો પીને એતરો, ચરા ફૂલ્યાં હતાં. તેમના ઉપર કાપણી માટે દાતરડાં તૂટી પડ્યા લાગ્યા. મોસમ પૂરી થશે એટલે મહાયુધ્ધ શરૂ થશે એવી વાત ચાલતી હતી. જર્મનીના કુલ મુખત્યારો શસ્ત્રો ઘસીને તૈયાર કરતા હતા. મૃત્યુ પોતાની કાપણીની વાટ જોતું હતું !

મિલ્કાન એક્સપ્રેસ ઊપડવાનો વખત થયો. સ્ટેશન ઉપર બહુ ઘોંઘાટ નહોતો. પ્રવાસીઓ આવતા. મુંગે મોટે ગાડીમાં બેસતા. પ્લેટફોર્મ ઉપર બીડ નહોતી. ફિરિયાઓની બુમો નહોતી, રેલ્વેના અધિકારી, પોલીસ અધિકારી, સાદા વેષમાંના ગુપ્ત પોલીસ, બધા હમેશાની જેમ ઊભા હતા. સિવજલ્લાંડ, ઇટાલીમાં છુટી ભોગવવા નીકળેલા મોજાલા પ્રવાસીઓની ગાડીમાં બીડ હતી. બધા ફરીથી જર્મનીમાં પાછા આવવાના હતા. નહોતા આવવાના ૧૫-૨૦ મુસાફરો, તેઓ આજે હદયાર થતા હતા, બધા જર્મન યહુદી હતા. બોતેર વર્ષની હૉટાની મા. તેનો પગ મહામહેનતે જ ઊપડતો હતો. હૉટા તેને લઈને ડબ્બામાં ચડી. વારંવાર તે માને બચીઓ કરતી, અને “મુટી, મુટી” એટલું જ બોલતી હતી. ડબ્બામાં પહેલેથીજ થોડી બીડ હતી. હૉટાએ એટલા-માંજ એક સારી જગા બેઠ. થડ કલાસનો ડબ્બો હતો. પણ બેસતી વખતે તેની ગાદી તરફ જોઈને માએ કહ્યું, “આ આપણે માટે નહિ હોય.” હૉટાએ તેને બેસાડી. અને સામાનની વ્યવસ્થા માટે તે બહાર પ્લેટફોર્મ ઉપર આવી.

પણ સામાનના કરતાં પણ તેની નજર તેના પ્રિયતમને શોધતી હતી. તે દેખાયો નહિ. ક્રાન્ઝ જર્મન હતો. હોર્ટા યહુદી હતી. ક્રાન્ઝ તેને મૂકવા આવે, તેની સાથે સંબંધ છે એમ જાહેર રીતે બતાવે એટલે તે જાણે શિક્ષાને જ આમંત્રણ આપતો હતો. પણ તેણે આશા છોડી ન હતી. એવામાં એક પોર્ટરે તેને ચિટ્ટી આપી, અને હળવા અવાજે કહ્યું, ‘હેર ક્રાન્ઝ તરફથી’ તેણે તે પત્ર વ્લાડિમિરમાં સંતાડ્યો. તેની નજર કાવરી-બાવરી થઇ. શંકા ન આવે તે માટે તે ફરીથી ડબા તરફ ફરી. ડબાના બારણા પાસેજ એક અધિકારી તેને મળ્યો. તેની મુદ્રા નિર્વિકાર હતી. અવાજ કડક હતો.

“ક્રાઉલાઇન.”

“શું?”

“તમારા સામાનની ઝડતી પૂરેપૂરી થવાની છે. સામાન તમને પરમદિવસે નેપલ્સમાં સ્ટીમર ઉપર મળશે.”

“પણ મારી પાસે પહેરેલાં કપડાં સિવાય બીજું કંઈ નથી. મારી બધી દવાઓ પણ તે સામાનમાંજ છે.”

“એનેા ઇલાજ નથી. સામાન પરમદિવસે નેપલ્સમાં મળશે.”

તે એતોજ રહ્યો હતો. તેની નજર સામે નજર ભીડવાની તેની હિંમત ચાલતી નહોતી. “અને, ક્રાઉલાઇન,” તે આગળ બોલ્યો, “આજ રાત્રે જર્મન સરહદ ઓળંગતી વખતે તમારી પોતાની ઝડતી લેવામાં આવશે. પૈસા, સોનું, ઘરેણું, કંઈપણ તમે જર્મનીની બહાર લઇ જઇ શકશો નહિ. કંઈ હોય તો અગાઉથી કહો.”

જવાબની અપેક્ષાએ તે થોભ્યો. તે કંઈ બોલી નહિ. તે ફર્યો એટલામાં સાદો પોશાક પહેરેલો એક ઇસમ તેની પાસે

આપ્યો, તેણે નાઝી સલામી આપી અને કહ્યું. “પાંચ મિનિટ પહેલાં ક્રાઉલાઇનને એક પત્ર મળ્યો છે તે અમારે જોઈએ છે.”

હૅટાનો હાથ અચાનક હૃદય તરફ ગયો. તેના મોંમાંથી શબ્દ નીકળતો નહોતો. નજર દિશાહીન થઈ. પેલા અધિકારીએ ફરીથી કહ્યું “તમને તકલીફ આપવાની ઇચ્છા નથી. પણ તે પત્ર તમે આપી દો તો સારું!” તે કંઈ બોલી નહિ. તે આગળ બોલ્યો, “મૂગે મોટે તે અમારા હવાલામાં નહિ સોંપો તો તમારે રોકાઈ જવું પડશે. તમારી ઘરડી મા એકલીજ શાંઘાઈ સુધી જશે —ત્યાં સુધી તે જીવશે તો !” તેણે મૂગે મોટે તે પત્ર તેને કાઢી આપ્યો. આપતી વખતે એટલુંજ બોલી, “મને તે એકવાર વાચવા તો દો.” તેણે જવાબન આપતાં તે ઝુટવી લીધો. બન્ને ફર્યા અને જતા રહ્યા.

ગાડીને પાંચ મિનિટ રહી. બે ત્રણ હિંદી વિદ્યાર્થી ઉતાવળા આવીને ગાડીમાં બેસ્યા. તેમનો ઘણાખરો સામાન ચડી ગયો કંઈક ઈર્ષ્યાથી હૅટા તે સામાન તરફ જોતી હતી. હાથ-ગાડીમાંનો સામાન પૂરો ચતાંજ હૅટા એકદમ ચોંકી. ગાડીની પેલી તરફ વર્તમાનપત્રો-પુસ્તકોની એક નાનકડી હાથગાડી ઊભી હતી. ત્યાં કાર્લ ક્રાન્ઝ ઊભો હતો. તે પુસ્તકો ઉથલાવવાનું કાર્ય કરતો હતો. પણ તેની નજર તો હૅટાને શોધતી હતી.

તેને જોતાંજ હૅટા ઉતાવળી ઉતાવળી તેની તરફ ગઈ. પણ તેણે મોહું ફેરાવું. તે અટકી. ઓળખાણ આપવું જોખમ-કારક છે એમ તેને લાગ્યું હોવું જોઈએ. તેણે થોડો વિચર કર્યો. પછી નિશ્ચય કરીને તે આગળ ગઈ. તેણે તેને હાંક મારી “કાર્લ!” તેણે આશ્ચર્યથી તેના તરફ જોયું. મહામહેનતે આગળ બોલતાં તેણે કહ્યું, “કાર્લ, હવે કંઈ ઇલાજ નથી. તારો પત્ર જેરડાપોના—ગુપ્ત પોલીસોના હાથમાં ગયો છે !”

કાર્ત્તવેયો ચહેરો ધોળો પૂણી જેવો થયો. શબ્દજ નીકળે નહિ. બન્ને એકમેક તરફ જોતાં ઊભાં રહ્યાં. આખરી મુલાકાતની તે અમૂલ્ય ક્ષણો પણ આ ગાંડપણમાં તણાઈ ગઈ. ગાડી ઊપડી. વિદાય લીધા વિનાજ હૃદાંને ગાડીમાં ચડી જવું પડ્યું.

૨૨

સ્વપ્નમાં બધું દેખાય છે. પણ પોતાનું મોઢું દેખાતું નથી. સ્મૃતિયોનું પણ એવુંજ હોય છે. હૃદાંને બધું યાદ આવે. પણ કાર્ત્તવ્યું મોઢું નજર સામે આવતું ન હોતું. તેની કાળી ભમ્મર આંખો વચ્ચેજ યાદ આવતી. નાના કપાવેલા ખડખડા વાળ દેખાતા. લશ્કરી પોશાકની એટ વચ્ચેજ દષ્ટિ સન્મુખ આવતી. પણ તેનું મોઢું; તે કેમે કરીને સામે આવે નહિ !

ગાડી દાડતી હતી. હૃદાં ત્યાંજ ઊભી હતી. તે પત્રમાં શું હશે. ગાંડપણમાં તેણે ગમે તેવું લખ્યું હશે કે ? ચઢીઓની સાથે જર્મનોએ સંબંધ રાખવો નહિ એવું જાહેરનામું નીકળ્યું ત્યારથી ક્રાન્ડ તેને ટાળતો હતો. તેનું ખેંચાણ ઓછું થયું નહોતું. તે હુકમને લીધે દોઢજ વર્ષના તેમના મધુર પ્રેમ ઉપર ક્રુદ્ધાડી પડી ! તે પત્રને લીધે કાર્ત્તવેય શિક્ષા થશે કે ? ધારો, તેણે લખ્યું હશે. ‘ગમે તે થાય પણ તને છોડીશ નહિ. જર્મની છોડીશ પણ તારી સાથેજ લગ્ન કરીશ !’ તો ? તો શું ? જેલ ? અથવા—તેના શરીર ઉપરનાં રૂંવા ખડાં થયાં. ખીજઓની વાતો તેણે સાંભળી હતી. જેસ્ટાપોના અધિકારી તેનું ખૂન પણ કરાવશે કે ?

કલ્પના એટલી સ્વભાવિક, એટલી સાચી હતી કે તે ગભરાઈ. તે મોઢા આગળ હાથને લઈ ગઈ,—ખહાર નીકળી પડનારી ચીસને મોંમાંજ દાબી દેવા માટે. હાથ ઠંડો હતો. પણ તેના

કરતાં પણ વિશેષ ઠંડી તેની આંગળીમાંની વીંટી તેના હોઠને ઝડી ત્યારે લાગી. તેણે જોયું. તેમના લગ્નના શપથની તે વીંટી. તેના ઉપર કાર્લ ફ્રાન્ઝના નામની મુદ્રા હતી. મળેલી ત્યારે સોનાની નહિ, પ્લેટિનમની હતી. પણ જર્મન સરકારે તે પ્લેટિનમ ઝુટવી લીધું. કાંઈક દિનની વીંટી તેના બદલામાં આપી. આપનારા અધિકારીએ કુચેપ્ટામાં તેને કહ્યું, “ફ્રાઉલાઇન, જર્મનીમાંની બધી ધાતુઓની આજે શસ્ત્રો માટે જરૂર છે. આ દિન હીન હોય તો પણ ધાતુ છે. પણ જર્મન સરકાર તમારે ખાતર આ સ્વાર્થ-ત્યાગ કરે છે !”

કાર્લના સહવાસમાંજ તેની પહેલી પ્રીતિનો જન્મ થયો. કેટલી ગુપ્ત, કેટલી નાજૂક હતી તે પ્રીતિ ! હૃદાની પોતાની પણ નજર તેને લાગતી. સાલ્ઝબર્ગના વનમાં રવિવારની સહેલ કરવા તે ગયાં હતાં. અંધારું પડવા લાગ્યું, શિયાળાના દિવસો. હવામાં મિશ્ર સુવાસોનો ઉન્માદ ભર્યો હતો. માર્ગ ભૂલીને બન્ને રખડ્યાં, થાક્યાં, કેમે કરીને રસ્તો મળે નહિ. છેવટે એક ઝરાને કાંઠે બંનેએ નાસ્તો કાઢ્યો. ફળાની જાલ છોલીને હૃદાંએ નીચે નાખી. તે બોલ્યો, “ફ્રાઉલાઇન, જર્મની મારો પ્રિય દેશ છે. તેની ભૂમિ તું આવી વિદૂપ કરે એ મને ગમતું નથી !” હૃદાંએ એટલુંજ કહ્યું કે “મારા પિતાજી ગયા મહાયુદ્ધમાં જર્મની માટે લડતાંજ મરાયા છે !” કાર્લે તેનો હાથ ઝાલ્યો અને કહ્યું, “માફ કરો, તમે ચલુદી છો એ બહુતો હતો, પણ જર્મનજ છો એ હમણું બહુ.”

નાસ્તો કર્યા પછી બંને પાછાં ઉપજ્યાં. નવા જર્મનીના યશનાં—રાષ્ટ્રશવેરના ગૌરવનાં ગીતો ગાતાં ગાતાં ફરીથી તેમણે વનો ખૂંદ્યાં. હાથમાં હાથ હતા. પગલાં સાથે પડતાં હતાં. રાત્રી પડી. રસ્તો મળે નહિ. ઘાસમાં કંઈક સળવળાટનો અવાજ

આવ્યો. તે ગભરાઇને ક્રાન્તને બાઝી પડી.

તેણે તેને પાસે લીધી અને ચુંબન કર્યું. જોતજોતામાં તેની આંખો પાણીથી ભરાઇ ગઇ. તેના કાતર મનને તેના આપ્તલેખનું રક્ષણ અભેદ કવચના જેવું લાગ્યું. તેના હોઠના સ્પર્શથી તેના મનમાંની બધી બીક શોષાઇ ગઇ, તે ક્ષણે તેણે પોતાનું અર્પણ ક્રાન્તની અંજલિમાં કરી નાખીને, મુક્તિનો અનુભવ કર્યો !

સ્ત્રીની પ્રીતિ એકજ વાર જન્મે છે, એકજ વાર મરે છે. તેની નિષ્ઠા એકાંતિક અચળ હોય છે. એવીજ તેની શ્રદ્ધા હતી. આ પાશ નિર્માણ થયો ત્યારે તેને આકાશ બે આંગળ રહ્યું. આખી વિસ્તીર્ણ દુનિયા આંગળામાં સમાઈ ગયા જેવી લાગી પણ અડધી ઘડી પૂર્વે ગાડીની સિસોટી વાગી, તેના કર્કશપણને લીધે બધા પાશ ઉપર કરવત ફરી. ધોરી નસ વટે એટલે શરૂ થયેલો રક્તસ્ત્રાવ જીવ લઇનેજ અટકે છે. હૃદાની સંવેદના બધિર થઇ.

૨૩

અંધારું પડવા લાગ્યું, જમવાનો વખત થવા આવ્યો. પરિચારક બધા ડાબાઓમાં જમવાનું તૈયાર છે એમ કહેતો ફરી વળ્યો. છેલ્લા ડાબા આગળ તે આવ્યો. ત્યાંના સંડાસની પાસે બીજો પરિચારક ઊભો હતો. તેણે ડોક હલાવીને કહ્યું, “આગળ શું કરવા બચ છે ? બધા ભૂખડીબારશ યાદુદીઓ છે. ભૂખે મરશે પણ દમડી ખરચશે નહિ !”

કાયટેલ નવેરાના માર્ગમાં ઊભો હતો. તેણે તે સાંભળ્યું અને તે પાછો પોતાની જગા તરફ ફર્યો. ઊંમર લગભગ પચાસ તાલ પડેલી. અસલ જર્મન બીરથી પોષીને રથુલ બના-

વેલું શરીર. યહુદીઓનો વિનાશ જર્મનીમાં શરૂ થયો ત્યાં સુધીના તેના ઘણાખરા દિવસો સુખમાં ગયેલા. હવે નોકરી પણ છૂટી હતી. ભેગી કરેલી પુંજ સરકારમાં જપ્ત થઇ હતી. અડધી ઉંમર વિતાડ્યા પછી નવી દુનિયામાં નવો જન્મ લેવાનો વારો તેને આવ્યો હતો.

પણ તેનો સ્વભાવ શાંત હતો. પરિસ્થિતિ આગળ નમતું આપવું અને જીવ્યા કરવું એટલું તેને સિદ્ધ થયું હતું. ભવિષ્યની જીંદગી વિશેના તેના વિચાર પહેલાંથીજ શરૂ થયા હતા.

તે ડાખા તરફ ગયો. તેણે બારણું ખસેડ્યું, તેના ડાખામાં ભેજ જણાતું હતું. હરમાન અને તેની સ્ત્રી. કાઠિ હરમાન પતિના બાહુપાશમાં પડી હતી. પતિ તેને બ્રેડના કાળિયા ખવડાવતો હતો.

કાચટેલને આવેલો જોઇને પણ તે દૂર ખસી નહિ. છેલ્લાં એ વરસથી યહુદીઓને જીવનમાં જરાએ ખાનગીપણું ન રાખવાની ટેવ પડી હતી. ક્યાંએ જાઓ, પહેરો, શંકાશીલ નજરો, જાસુસોની તપાસો હોય જ. પતિપત્નીની મુલાકાતો પણ મુશ્કેલીએ જ થતી. કેવીરીતે થાય? ઘર ગયેલાં. હોટેલો, ઉપહારગૃહો, ચિએ-ટરો ખંધ થયેલાં. ખુલ્લા હતા ફક્ત રસ્તા અને બગીચા. તેમાં એ જાતજાતની મનાઇઓ હતીજ.

કાચટેલ જેવો ગયો તેવોજ પાછો ફર્યો. બીજાજ ડાખામાં હૉટાની મા એકલીજ બેઠી હતી. માથા ઉપર છૂટાછવાયા સફેદ વાળ. તે પોતે, તેની બગીને હોલવાઈ જવા આવેલી ભાવનાઓ અને વિકારોની રાખજ હતી. આંખમાં ચીપડા બાઝેલા. અશ્રુ ગાળવા જેટલી તાજગી પણ તેમાં નહોતી. ઉતાવળમાં કાપેલા ચામડાના ટૂકડા જેવા હોઠ આગળ ધસીને લટકતા હતા.

કાયટેલ આવતાંની સાથે તેને લાગ્યું, હૈટાં આવી, તેણે ડોક ફેરવી અને કાયટેલ દેખાતાંજ નિરાશાથી ડોક પાછી ફેરવી લીધી. તેને બહિર્ન છોડવાનું સુખઃદુખ નહિ હોય, પોતાની કબર કંઈ ભૂમિમાં થાય એ નક્કી કરવા માટે માણસ થોડોજ કંઈ પુરૂષાર્થ કરે છે ?

કાયટેલ નીચે બેઠો. તેણે ડોશી તરફ જોયું. તે થરથર ધૂજતી હતી. હવામાં ઠંડી આવી હતી. તેણે ઊઠીને ખારણાં બંધ કર્યાં, ખારીઓના કાચ પાડ્યા અને માથા ઉપરજ ડખામાં ગરમી છોડનારી પિત્તળની ચાવી હતી તે ફેરવવા માટે હાથ ઉપર કર્યો.

તેણે ચમકીને તેના તરફ જોયું, અને કહ્યું, “ના, ના. કદાચ આપણને તેની પરવાનગી નહિ હોય ! ગરમી જમ્મનેા માટેજ હોવાની !”

તે ફરીથી નીચે બેઠો, તેણે ડોશીને ખાવાનું પૂછ્યું. તેણે હા પાડી. ત્યારે પોતાના ડખામાંથી તેનાસ્તાનો સામાન લઈ આવ્યો. કેટલાંક ફળ, ભાખરીના ટૂકડા, થોડાંક ઇંડાં અને સેન્ડવિચીઝ તે આપતો હતો અને ડોશી ખાતી હતી. બંનેએ હલબહાર ખાધું.

કોઈકાઈવાર નહિ નહિ એવી વાતો ઊઠતી. તેમાં કંઈ તથ્ય હોયજ એવું નથી. ચલુદીઓને માટે સાર્વજનિક સ્થાનો બંધ થયાં જ હતાં. તેમાં આંગણે અહવાડિયે વાત ઊડી કે, સાર્વજનિક સંડાસ અને મૃતરડીઓનો ઉપયોગ કરવાની ચલુદીઓને મનાઈ થઈ છે ! આ ખબરને લીધે ચલુદી સ્ત્રીઓ ભાગ્યે જ બહાર નીકળતી.

રાતના અગિયાર ખારનો સુમાર હશે. માર્થાને અસુખનો અવાજ સંભળાયો. તેણે પોતાની માને ઉઠાડી. ગાડીનો ઘરઘરાટ ચાલુજ હતો. માર્થાની મા હૈટાંના ડખા તરફ ગઈ, તેણે માર્થાને

કાયટેલને બોલાવી લાવવા કહ્યું.

થોડા વખત પછી માર્થાની મા પાછી આવી. તેને ચીતરી રાડી હોય એવા રોમાંચ થતા હતા. કાયટેલને જોતાં જ તે બોલી, “આ તરણુ છોકરીઓનો કંઈ વિશ્વાસ નહિ. હોટાં કયાં ચાળા કરવા ગઈ છે કોને ખબર ! ત્યાં પેલી ડોસીની તો બધી વિટંબના થઈ છે !”

રાત્રે અગિયારને સુમારે હોટાંની મા બગી. તેના પેટમાં દુખવા લાગ્યું. છાતી ઉપર ઓથાર હતો. ડાખમાં એકલાં ઉઠવાની, બહાર જવાની પણ ખીક લાગતી. ઇલાજ ન રહ્યો ત્યારે તે ઊઠી બારણું ઉઘાડીને નવેરામાં ગઈ. ડાખના છેડે સ્નાનગૃહ અને સંડાસ હતાં. ઝાંખો પ્રકાશ પડ્યો હતો. તેવામાં સંડાસની જ બાજુમાં ઝોકાં ખાતી પરિચારિકાનો ગણવેશ તેને દેખાયો. તેને ખીક લાગી. નાઇલાજ હતી તો પણ તે પાછી ફરી. પેટમાં થૂથ ઊપડવા માંડ્યું. તે કણસવા લાગી. કણસવું પાસેના ડાખમાં માર્થાએ સાંભળ્યું હતું. માર્થાને આ હકીકત સાંભળીને ખૂબજ હસવું આવ્યું. કાયટેલ ચિડાઇને બોલ્યો, “હસે છે થું ? સામેના દાંત સોનાના છે. તે સોનું પણ કાઢી લેશે ત્યારે સમજશે.”

માના અસહાય શરીરની તે કંટાળો ઊપજાવે એવી વિટંબના જોઇને હોટાંને મરણુ સારું એમ થયું. આજે નિર્વાસનને પહેલો દિવસ. હજી જર્મન સરહદ ઓળંગવાની બાકી છે ! બાકી રહેલી જિંદગી અબણી દુનિયામાં આધાર વિના પસાર કરવાની. તેના કરતાં આજેજ અંત લાવીએ તો ! પણ આત્મ-ભાત એટલો સહેલો હોય છે કે ? હોત તો આ પૂર્વે જ તેણે મોક્ષ મેળવ્યો હોત. નિરાશાના રોષનો અતિરેક થવાથી તે એક બે વાર મૃદુદ્ધારના ઉંબર તરફ દોડી ગઈ હતી. પણ તે દ્વાર

ઊઘડ્યાં નહિ. સાવ થોડા દિવસ પહેલાંની વાત. તેને બહું
યાદ આવવા લાગ્યું.

૨૪

પોતાના ઘરને આગ લાગી. ઉપનગરમાં એક સુંદર આડ-
રસ્તે તેનું ઘર હતું. આગ લાગી તે તેના ઘરને નહિ. બધી
વસ્તીજ યહુદીઓની હતી. એકદમ ત્રણ ચાર આગો લાગી. પણ
તે અનપેક્ષિત નહોતી. પથરા પડતા. ખારીઓ ફૂટતી. ખારણાંના
પાટિયાં વૂટતાં. બહાર નીકળતાં ખારણું ઊઘડવાની બીક લાગતી.
બહારથી પાછી આવે ત્યારે ખારણું ઉઘાડતાં તેની છાતી
ઘડકતી. થતું, શો બનાવ નજરે પડશે કોને ખબર. આગ
લાગી ત્યારે તે ઘરમાં એકલીજ હતી. ગભરાઇને બહાર આવી.
તેય પાછલે ખારણે. રસ્તાની બાજુએ એક ઝાડતળે
અંધારામાં ઉભી રહી. લોકો ભેગા થયા હતા. ફેટલાક ભયચકિત
થયેલા. ફેટલાક ખાલી જોતા હતા ને ફેટલાક હસતાખેલતા. ઓલવ-
વાનો પ્રયત્ન કોઇએ કર્યો નહિ. Fire Brigrde ને ખબર
પહોંચી હશે. પણ કોઇ આવ્યું નહિ. યહુદીઓને મદદ કરવી
એટલે શિક્ષાને આમંત્રણ કરવું. જવાબાઓ ભડકતી હતી. ઘર
વૂટી પડતું હતું. આંખની સામે તે બળ્યું. રાખ થઈ ગઈ. બહાર
ઝાપા ઉપર પાટિયું હતું, “યહુદીનું ઘર.” ઝાંપો ખાકી રહ્યો.
પાટિયા ઉપર પાછળથી કોઈકે ચાકથી લખ્યું, “પહેલાં અહીંયાં
હતું.”

તેના મનમાં આગ સળગી. પણ તે આગથી પોતેજ
બળવાનું. ઘણા દિવસ સુધી તે દૂરથીજ સાંભળતી હતી. આજે
હવે થઈ. અનેક પ્રકારની કનડગત, અપમાન. ખાલી વર્ણુને
સાંભળતી. આગળ જતાં અનુભવ થવા લાગ્યો. ક્યાંએ જઇએ.
લોકો આંખો કાઢીને જોતા, આંગળી ચીંધતા. નોકરીઓ હોમ

તો તે છૂટી જતી. બેકારી આવતી. રહેવા માટે ઘર ભાડે મળે નહિ. ખાવું હોય તો હોટેલમાં મનાઇ. મનરંજન માટે ક્યાંક જાય તો બહાર “યહુદીઓને મનાઇ” એવાં પાટિયાં. તેની નોકરી બહુજ મોડી, પણ ગર્ષજ. માલીક જર્મન હતો. બિચારો બહુ બહુ સજ્જન હતો. વિદાય આપતાં તેણે કહ્યું, “કાઉલાઇન, જર્મની છોડવાનો વારો આવશે, તે દિવસે મારી પાસે આવજે. પૈસા આપ્યા હોત, પણ તું બહાર લઇ જઇ શકીશ નહિ. કરેલા કામનું ઉત્તમ સર્ટીફિકેટ માત્ર આપીશ. જર્મનીમાં કાઇને બતાવતી નહિ. બતાવીશ તો મારે ફળ ભોગવવું પડશે.”

નોકરી ગઇ. ગમે તેમ દિવસ પસાર થતા હતા. તે એકલી. પણ ક્રાન્ડનો આધાર છે એમ લાગતું. ખાલી મેળાપ વાત-ચીતથીજ હિંમત આવતી. તે કહેતો, “હટાં, બીતી નહિ. આ ક્ષણીક ગાંડપણનું મોળું છે. ઓસરશે. ફરીથી બધું શાંત પડશે.”

આગ લાગી તેજ દિવસે યહુદીઓને જર્મની સાથે લગ્ન કરવાની મનાઇ કરતો કાયદો પ્રસિધ્ધ થયો. તેની આશાના ચૂરા થયા. ક્રાન્ડનો આધાર છેવટનો—તે પણ તૂટ્યો. મન મૂકીને રડવાનું મન થયું. ઘર હતું ત્યારે છાનાં છાનાં રડવાની જગા હતી. તે પણ બળી ગયું. રડવાની પણ ચોરી થઇ.

તે હતબલ થઇ હતી. પણ ઊઠી ! ક્યાં જવું ? સમજાય નહિ. રસ્તા શાંત થયા હતા. લગાઇની તૈયારીને લીધે રસ્તા ઉપરના દીવા ભૂરા હતા. તેમની હારો ટમકતી હતી. તે ઊઠી અને ચાલવા લાગી. કેટલો વખત ચાલી કોને ખબર. થાક લાગ્યો હતો. મન વિહવળ થયું હતું. વિચારોમાં ગ્લાનિ આવી. બધું શાંત. કેટલી ભયાનક શાંતિ ! શિયાળાના દિવસો. ઝાડની છાયા કુટપાથ ઉપર પડતી હતી. પથ્થર ઉપરની ધૂળ બીની

હવાને લીધે બેસી ગઇ હતી. પ્રકાશમાંની ધૂળ અને પથ્થરોની શુભ્રતા ખીલી ઊઠતાં હતાં. ચાલતાં ચાલતાં તેને થયું, બાણે ગાલીચો પાથર્યો છે !

એજ એના ગાંડપણની શરૂઆત. તેને ભાન આવ્યું. તેણે મનમાં કહ્યું, “કેવું ગાંડપણ ? રસ્તો સુંદર દેખાય છે. પણ આ ગાલીચો નથી.” ખરું શું અને ખોટું કયું એમના ઇન્દ્રિયને ભાસનારા ડ્રાંદ્રનો તેજ વખતે આરંભ થયો. કાષ્ઠવાર મોટર આવતી તેના દીવાઓના પ્રતિબિંબની રેખાઓ ઍસ્ક્રાસ્ટના રસ્તા ઉપર પડતી. તે છરીના જેવી લાગતી. વચમાં જ તેને થતું, કે તે છરીઓ તેના ઉપર ધસી આવે છે ! પણ નજીકથી ગાડી બચ એટલે એને રમકડા જેવી લાગતી.

ઝાડ ભૂતના જેવાં ઉભાં દેખાતાં, ઘરોની ખારીઓ પ્રકાશિત પણ જેમ જેમ દીવા ઓલવાતા તેમ તેમ તેને થતું, હું આવી તેથીજ આ અંધારં. એક બાણ મન કહેતું, ગાંડી તો નથી ? એ દેખાય છે તેવું નથી. ખીજું તરતજ બગી ઊઠતું : દેખાય છે તેવુંજ છે.

પેટમાં અજનો દાણો ન હોતો. આંખોમાં જીવ ભેગો થયેલો. જર્મનો સાથે સંબંધ નહિ ? તો કાર્લ જર્મન છે ! પણ તે હવે મારે માટે રહ્યો નહિ શું ? તેના બાહુપાશનું રક્ષણ અભેદ લાગતું, તેને પણ તડો પડી. તેને ધમકીના પત્રો મળતા, મારે લીધે તેના અવને બેખમ.

તે વિચારોએ તેની પૂંઠ પકડી. મને સૌથી ખરું લાગનારં, આધાર દેનારં પ્રેમનું સામર્થ્ય, તે પણ ગયું. તો ખરું એવું શું રહ્યું છે ? ધર ચિત્રના જેવાં લાગવા લાગ્યાં. રસ્તા ખાલી કાળા ભૂરા રંગના પટ્ટા જેવા લાગવા લાગ્યા. ભૂરા પ્રકાશમાં બગી-

ચાઓની મેંદી દેખાતી, તેના ઉપરનું ઝાકળ ચળકતું, એમ લાગતું, તે હમણું ઊડી જશે. પોતાના જ બૂટનો અવાજ સાંભળી વચમાંજ તે પાછું ફરીને જોતી. ક્યારેક કાંઈ દેખાતું ક્યારેક કાંઈ નહિ ! પણ કાંઈ પણ માણસ ઓદ્યું નહિ. તેના અસ્તિત્વની નોંધ લીધી નહિ. એકાએક તેના મનમાં વિચાર આવ્યો, મારું અસ્તિત્વ ગળી તો નથી ગયું ને ? હું અદૃશ્ય થઈને તો નથી ફરતી ને ?

છટ્ઠ, આજ બર્લિન. મારા તરફ કાંઈ જોતું નથી એમ બને કેમ ? ખરાબ ચાલની છોકરીઓ મળતી. તેમને કાંઈ પુરૂષ અટકાવતો. તેને થતું, કંઈ નહિ તો આવો માણસ પણ મને પ્રેમ કે, આવે છે કે ? મને લાગશે કે હું જીવતી છું. હા કહીશ અને મારો અવાજ તો સાંભળાશે. પણ કાંઈએ જોયું નહિ. બાગ આવ્યો. સુંદર ફૂલોના ચાસ હતા. અર્ધાંજ પ્રકાશમાં ચમકતા. તે જોતી ઊભી રહી. હમેશાંની ટેવ. બાંકડા ઉપર બેસીને આરામ લેવાની જ્યુ લોકોને મનાઈ છે ! એકદમ વિચાર આવ્યો. બાંકડા ઉપર બેસું. જીવતી હોઈશ, આ બધું ખરું હશેજો કાંઈક તો ટાકશેજ. જ્યુ કહીને ઉઠાડી મૂકશે. કાંઈએ જોયું નહિ. ઉઠાડી નહિ.

ઠંડો પવન વીંધતો હતો. તોયે મન ગાંડપણને ઓઠતું હતું. મને થયું, બધે મને મનાઈ. ખાવાતું નહિ, જોવાતું નહિ. જીવવાતું પણ નહિ કે ? તો પછી આ પવન નિખાલસતાથી શરીર ઉપર કેવી રીતે આવે છે ? હું જ્યુ છું એની એને ખબર નથી કે શું ?

તે ફરીથી ચાલવા લાગી. હવે તેની ખાત્રોજ થઈ. મોટરો નજીક થઈને જતી તેમની બીક તેને લાગતી નહોતી. જનાર માણસ પુરૂષ છે કે સ્ત્રી તે તેના ખ્યાનમાં આવતું નહોતું.

ખાતરી થઇ કે આ બધું પોતાના જીવનમાંનું નથી. પોતાની દુનિયા જુદીજ છે. આ બર્લિનમાં મારા તરફ કોઇ જોતું નથી એ ખરું પણ કેવી રીતે જોઇ શકે ? આ રસ્તા ઉપર હું ફરી હતી ! ગયા મહાયુદ્ધમાં અમારો પરાજય થયો. ખરા રસ્તામાં અમે બધા જર્મનો એકમેકને ભેટી પડીને રડ્યા. બાપુ લડાઇમાં ગયા. માની આંગળી ઝાલીને હું ચાલતી. એળખીતાં માણસો આંગળી ચીંધતાં. મા અભિમાનથી ચાલતી. મારી બહેનપણી એને હું કહેતી કે મારા બાપુજી લડે છે જર્મની માટે. બાપુજી મરાયા. અમે બસમાં બેસીને જતાં હતાં. માની દુકાનમાંની જર્મન બહેનપણી હતી. જીવાન હતી. માને તેણે જોઇ અને ભેટી પડી. બંને ગાલે બચી કરી મેં માને કહ્યું. “મુટી, મુટી હું હવે અનાથ થઇ !” તે ખરું કે આ ખરું ! તેજ આંગળીઓ, તેજ નજરો—બિચારી—સિત્તેર વર્ષની છુટ્ટી મારી મા. ભરેલા રસ્તામાં ઝુટપાથ ઉપરનો ખરફ ધુંટણ ટેકવીને સાફ કરે છે. ના, ના આ ખોટું. ખરો શિયાળો. ખરફનો તો કેર. ખરું હોત તો મરી જાત નહિ કે ? કંઈ નહિ તો સંધિવા ન થયો હોત કે ? ના, ના. બારીના કાચ ઉપર પથરાના અવાજ થાય છે. તાર વૂટી જઇને ઘરમાંના દીવા હોલવાય છે. બિચાના ઉપર ભાંગેલી બારીઓ માંથી દુર્ગંધ આવે છે, બધું બધું ખોટું. પેલી જૂની દુનિયા જ ખરી. અમે જન્મ નથી, અમે જર્મન છીએ.

પણ જૂની દુનિયા ? એટલે ધણાં વર્ષ થયાં. તો પછી હું જીવતી નથી શું ? તો પછી આ અંદર વળેલી દૃષ્ટિને પ્રકાશ કેમ કરડે છે ? કોઇકવાર ભીંતનો ધકકો લાગીને વેદના થાય છે તે ખરી હોય છે કે ખોટી ? એ બધું ખોટું. જે થોડું ખરું હશે તેનો પણ ભાસ જ છે. ઘર ગયું, કાર્લ ગયો, જર્મન નાગરિકત્વ હવે તે પણ ગયું.

તે કંક્રાનો થાક તેને ચડ્યો, તેને લાગ્યું, આ દીવાની આસપાસના પતંગિયા જેવડું શરીર, પણ તેના ભોગો ફટલા બધા અપાર છે ! તેના કરતાં આ ખોટી દુનિયાને જ આંખ સામેથી ખસેડી મુકી હોય તો ? હા, તે આત્મહત્યા પણ નથી. ખૂન, આત્મહત્યા એ ફટલાં મોટાં મોટાં નામો છે : માણસને મારીએ તો ખૂન થાય છે. મચ્છરને છૂંદી નાખીએ તો તેની પરવા પણ આપણે કરીએ છીએ કે ?

સામેજ ટચ્છનું રેશન હતું. આત્મધાત માટે ટચ્છનનો અંધકાર સારો તેથી તે રેશનમાં પેડી. કેમ ભૂલી ડાણુ બાણુ. પરોઢિયું થવા આવ્યું હતું. તે સ્નાનગૃહમાં પેડી. સામે મોટો અરીસો હતો. તે અરીસામાં તેણે પોતાને જોય. તેને વિશ્વાસજ ખસે નહિ. આટલું ચાર-સાડચાર પુટનું શરીર, બધું પોતાનું ! ફટલી મોટી સંપત્તિ છે એ એમ તેને થયું ! તેને પોતાના અસ્તિત્વનું ભાન થયું. હાથ, પગ, ધડ, મસ્તક બધું મોટું થઈને એની આંખોમાં ભરાઈ જવા મથવા લાગ્યું. એનો નાશ શા માટે ? ફટલું અઘરું છે તે ? ફટલું મૂર્ખાઈ ભરેલું ?

ઘણા વખત સુધી તે પોતાના તરફ જોતી. હતી. છેવટે નળની પાસે ગઈ. માથું પાણીથી ભીંજવ્યું. ભાન ઉપર આવી. કેવળ રસ્તો ભૂલવાથી જ તે તે દિવસે બચી હતી.

૨૫

નાસ્તો કરીને હું ઉપર આવ્યો. રસ્તામાંજ મજાન મળ્યો. તે હંટને કંઈક સંદેશો કહતો હતો. તેણે પહેલાં તો સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કયું. છેવટે બોલી, “તમારો આભાર માનું છું. પણ મારે ત્યાં જવું નથી. મારા મનને જીખ માગવાની ટેવ નથી.” ફાયટેલ હસતો હતો. મેં હસવાનું કારણ પૂછ્યું. તેણે

જવાબ આપ્યો, “અમને યહુદીઓને બધું સિધ્ધ હોય છે. સિધ્ધ હોતું નથી ફક્ત ધર્માંદા કરવાનું !”

પોર્ટ સેદમાં યહુદી નિર્વાસિતોને મદદ કરનારી એક જથ્થા કમિટી હતી. આગલી રાત્રે તેણે મદદ તરીકે કેટલાંક કપડાંનાં પોટલાં અને પૈસા મોકલ્યા હતા. સહાનુભૂતિનો સંદેશો પણ મોકલ્યો હતો. કેક ઉપર યહુદીઓ ભેગા મળ્યા હતા. એકજથ્થે સંદેશો વાંચી સંભળાવ્યો. કપડાંનાં પોટલાં છોડ્યાં. તેમાં ઘણાં ખરાં જૂનાંજ કપડાં હતાં. મદદની રકમ જે બહેર થઈ તે લગભગ પચીસ રૂપિયા ! એટલે લગભગ રૂપિયો બાર આના એકએકને ભાગે આવ્યા હોત !

વહેંચવાની શરૂઆત થઈ. સ્ત્રીઓ મોખરે હતી. બેઠને, માપીને તે કપડાં ઉપાડતી. વચ્ચેજ લડવાડ શરૂ થતી. ફરીથી સમજૂતી થતી. તેમનામાંથી દરેકજથ્થે વરસ બે વરસ પૂર્વે કમાતી હતી. એટલામાંજ બીજાની વૃત્તિ તેમનામાં ઊતરી ગઈ હતી ! તે દાન સમારંભમાં ફક્ત બે જથ્થે ન હોતાં. હેટાં અને તેની મા.

સ્ટીમર સુએઝની નહેરમાં થઈને પસાર થતી હતી. વાતા-વરણમાં ફેરફાર થયો. બંને તરફ રેતી. દૂર કવચિત ખજૂરીઓનું વન દેખાતું. જમણી તરફ સુએઝ રેલ્વે. તેમાં નાનાંનાનાં સ્ટેશનો આવતાં. તેમની આસપાસ ઉછેરેલાં થોડાં ઝાડ દેખાતાં. દૃષ્ટિને લીનોતરીની ઠંડક એટલીજ મળતી. બાકી બધું વેરાન.

તાડકા વધવા લાગ્યો. ગરમ પવનની લહરીઓ શરૂ થઈ. તાબજ બધા યુરોપથી આવેલા. બેચેની શરૂ થઈ. બપોરે બે ત્રણને સુમારે તો યહુદીઓએ આશા છોડી દીધી. બધા નિષ્વેષ પડેલા હતા.

સાંજે અમે બેચાર હિંદીઓ ઊભા હતા. યહુદીઓને મદદ

કરવા વિશે વાત શરૂ થઈ. સહાયે મસ્કરીમાં કહ્યું, “મિ. ચક્રવર્તી અને મદનાનીનું લવાજમ માફ કરવું એવું હું સ્વયં છું.”

માયકલે બોળા હોવાનો ટોંગ કરીને પૂછ્યું, “એમ કેમ? લવાજમ આપવાનું હોય તો બધાએ જ આપવું જોઈએ.”

ચટર્જી ઉભા હતા. તેમણે કપડથી જવાબ આપ્યો, “તેમને માફ કરીએ. ચલુદીઓનો ઉદ્ધાર દરેક જણ પોત પોતાની રીતે કરેજ છે !”

સહાયે કહ્યું, “મસ્કરી રહેવા દો. હું યાદી કરું છું. તમે રકમો લખાવો. મંડલ, તારું નામ પહેલું. કેટલી રકમ લખું?”

ચોગેશ્વર મંડલ કહેવાને ટેકવીને બહાર જોતો હતો. તેણે તોછડાઈથી જવાબ આપ્યો, “આ ફલાંગાર ચલુદીઓને મદદ કરવાની મારી ઇચ્છા નથી.”

બધાજ સ્તબ્ધ થયા. સહાયે ફાઉન્ટન પેન કાઢી હતી. તેનો છેડો અડકાડતાં તેણે ઉપહાસથી કહ્યું, “તું બેજ વર્ષ જર્મનીમાં હતાં. એટલામાં કદો નાઝી થયો કે શું?”

મંડલે ઉત્તેજિત થઈને જવાબ આપ્યો, “દેશદ્રોહીઓનો દ્રેશ કરવા માટે નાઝીજ થવાની જરૂર નથી !”

માયકલે ડોક હલાવી, મંડલ તરફથી કંઈ મળવાની આશા નથી એવો આવિર્ભાવ કર્યો. ચટર્જી હસીને બોલ્યા, હિટલરનું ‘માઇન કામ્ફ’ તેણે મોંઢે કરી રાખ્યું છે એમ દેખાય છે !”

“જ્યુ લોકોએ જર્મનીને ફક્ત હુબાડયું એવું ‘હિટલર જ કહે છે એવું નથી. આખું જર્મની તેજ કહે છે !”

મેં આગળ જણને કહ્યું, “જર્મનીને હુબાડયું કહો છો? એવું તે જ્યુ લોકોએ શું કયું છે?”

મંડલે આવેશથી કહ્યું, “જ્યુ લોકોએ શું કયું નથી તેજ પૂછો. મયા મહાયુધમાં આ ધરદ્રોહીઓએ જર્મનીનું ગળું પૂરેપૂરું કાપ્યું.

ચહુદીઓએ જર્મન રાષ્ટ્રનાં યુદ્ધરહસ્યો શત્રુઓને વેચ્યાં. આખી દુનિયામાં યુધ્ધનું કરજ ઉભું કરીને લડાઈ ચાલુ રાખનારા દોસ્ત રાષ્ટ્રોની તિજોરી ચહુદીઓની મૂડીથીજ ભરાઈ! જ્યુ લોકોનાં શસ્ત્રાઓનાં કારખાનાંઓનાં ઑમ્બ તૈયાર થતા હતા તેમાંથી માટી નીકળતી. તેમણે પૂરા પાડેલા સૈનિકોના પોશાકમાં, વૂટમાં ઝાડની છાલ ભરેલી નીકળતી. યુધ્ધકાળમાં જર્મનીએ પૂરું પાડેલું અનાજ પણ કસવિનાતું, સત્વવિનાતું હતું. તમાકુમાં લાકડાનું ભૂસું નીકળતું. નફાખાળના લોભને લીધે ચહુદીઓએ જર્મનરષ્ટ્ર જર્મીનદોસ્ત થતું હતું તેની પરવા કરી નહિ.”

શિંદે આગળ આવીને શાંતિથી બોલ્યા, “એ કંઈ ચહુદી જાતિનો દોષ નથી. નફાખાળ ઉપર ઊભેલી સમાજ વ્યવસ્થાનો દોષ છે. તમે કહો છો કે બધું જર્મનીમાંજ બન્યું એવું તમને લાગે છે કે ? ઇંગ્લાંડમાં પણ તેવુંજ બન્યું. લડાઈના સમયમાં અમેરીકન કંપનીઓને સરંજામોનો કોન્ટ્રાક્ટ આપવામાં આવતો તેમાંથી ઘણી ખરીમાં જર્મનીની મૂડી છે એવી ખાલી જુઓ. ઉડાવીને પોતાને જોઈએ તે કોન્ટ્રાક્ટસ મેળવનારા કારખાનદારો ઇંગ્લાંડમાં પણ છે. તમે કહો છો તેવી બોરાકી ઇંગ્લાંડમાં પણ વેચાય છે. તેવાજ જોડા અને પોશાક ઘણીવાર ઇંગ્લાંડમાં પણ પૂરા પાડવામાં આવ્યા છે.

માયકેલને રજૂતિ ચડી અને તે બોલ્યો. “ઇંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ અને જર્મની અથવા ગયું મહાયુધ્ધ એ બધાંની વાતો શું કામ કરો છો ? ખુદ હિંદુસ્તાનમાં શું બન્યું ? અસહકારની ચળવળ વખતે લોકોની ભાવનાઓનો વહેપારીઓએ ફાયદો ઉઠાવ્યો છે કે નહિ ! મિલનું કાપડ ખાદી તરીકે વેચતું, બપાની માલનો સ્વદેશી તરીકે ઉઠાવ કરવો, એવા ધંધા થયાજ ને ? પછી શું, આ બધાનો તમે વિનાશ કરવાના છો ?”

મંડલ સ્તંભ થયો. તેની આંખો લાલ થઈ હતી. નિશ્ચયના સ્વરે તેણે કહ્યું. “અલખત કરીશું. જેમણે રાષ્ટ્રની પ્રગતિની આડે આવવાનું પાપ સ્વાર્થને કારણે કર્યું છે તેનું સ્મરણ અમને છે. તેમના વેરની વસુલાત અવશ્ય થશે. !”

માયકેલે ચિડાઇને કહ્યું, “સ્વાર્થને કારણે ઉધમાત કરતું નથી એવું હિંદુસ્તાનમાં કોઇ તમને મળ્યું છે કે ?”

તેણે ચિડાઇને કહ્યું, “તે કહેતો નથી, પણ સ્વાર્થને કારણે હિંદી રાષ્ટ્રનું હિત જતું કરનારા કોણ છે તે જોઇએ તો કહું છું.”

તેનો વિરોધ કરવા માટે મન્નાન આગળ યોડ્યો, “હિંમત હોય તો કહો.”

“તેમાં હિંમત શું કરવી છે ? માઇનોરિટીને નામે વધારે અધિકાર પડાવવા માગતી જાતિઓ અમારે ત્યાં છે. સ્વતંત્રતા દૂર જાય તો હરકત નહિ. પણ અમારું તરબાણું ભરાયું જોઇએ એજ તેમનું રાષ્ટ્રીય તત્વજ્ઞાન—”

તેને અટકાવીને મન્નાન આવેશથી યોડ્યો, “તેમની યહુદીઓના જેવી દશા કરવી એવું તમારું ધ્યેય છે એમ કહો છો ?”

મંડલે જવાબ આપ્યો. “તેમની આંખો વેળાસર નહિ ઉઘડે તો તેજ પરિણામ આવશે એમાં જરાએ શક નથી !”

માયકેલને મંડળનું હિંદી ખ્રિસ્તી સંબંધનું મહેણું સહન થયું નહોતું. તેણે ખીજવવા માટે કહ્યું, “તેવો પ્રયત્ન કરશો તો શું થશે તમે—ધારો છો ?”

મન્નાને કહ્યું, “હું કહું છું શું થશે તે. પેલેસ્ટાઇન યહુદી-ઓનું હતું. આજે આરબોનું થયું છે. હિંદુસ્તાનનું નામ બદલાઇ જાય એ પણ કંઈ અશક્ય નથી ! આજે જ ફ્રાંસે પારસી ઓની, ખ્રિસ્તીઓની, મુસલમાનોની એવી કનડગત ચલાવી છે

કે કદાચ એક પેઢીમાંજ તેવું બને !”

શિદે ક્રોધથી લાલ થયા. મન્નાનને સંબોધીને બોલ્યા,
“હિંદુસ્તાન નામ કદાચ જશે પણ ખરું. પણ તે બદલવા માગ-
નારામાંથી કોઈ નવું નામ પાડવા વાસ્તે પાછળ જીવતું રહેશે
એવી આશા રાખશે નહિ !”

આજ વખતે તે વિલક્ષણ બનાવ બન્યો. અમે કિનારાની
બાજુએ ઊભા હતા, સામે બીજું વહાણ હતું. નહેર તફન નાની.
લગભગ ઘસાઈનેજ પેલું વહાણ જતું હતું. એકાએક બંને
વહાણો ઉપર બ્રમાબ્રમ શરૂ થઈ.

બંને વહાણનાં ડેક ઉપર ખલાસીઓ ઊભા હતા. ઘણા-
ખરાના હાથમાં લોજન સમયના છરી-કાંટા હતા. કેટલાકના
હાથમાં લાકડીઓ હતી. ગાળા ગાળીએ મર્યાદા મૂકી હતી. તે
છરીઓથી એકમેકના ગળા કાપવાનો આવિર્ભાવ બધા કરતા
હતા ! વહાણો ઉપર લશ્કરી શિસ્ત હોય છે તેથી જ તે દિવસે
અમે બચ્યા. ધીમે ધીમે પેલું વહાણ પાછળ ગયું.

તે ફ્રેંચ સ્ટીમર હતી. અમારી ઇટાલિયન સ્ટીમર હતી.
અમારી સ્ટીમર ઉપરથી કોઈકે બ્રમ પાડીને ક્રાન્સતું અપમાન
કયું. તે સાથેજ બે ફ્રેંચ ખલાસી ડેકના કહેરા ઉપર ચડ્યા.
તેમાંથી એક જણે મુસોલિની આવેશયુક્ત ભાષણની નકલ
કરી. બીજાએ તેના બૂટ જીભથી ચાટતાં ચાટતાં, “ડ્યુચે. ડ્યુચે”
કહીને છાતી કૂટવાની શરૂઆત કરી. મુસોલિની થયેલા ખલા-
સીએ બોલતાં બોલતાં જડબું બ્રમજ ઉઘાડ્યું. કેમે કરીને તે
બંધ કરી શકાતું નહોતું. તેની સાથેજ ત્રીજા એક ખલાસીએ
ઉપર ચડીને તેની હડપચીને નીચેથી એક ઠાંસો લગાવ્યો, મોઢું
બંધ કયું અને કહ્યું, “મુરબ, શકિત કરતાં વધારે મોઢું શું
કરવા ફાડે છે ?” બધા દોડ્યા, કેટલીક પરચુરણ વસ્તુઓની

ફેંકાફેંકી થઈ. અમે ગયા ત્યારે લડવાડ હદ વટાવી ગઈ હતી ! મહુદીએને આપવાની મદદ ત્યાંજ અટકી. યુરોપનું રણ-ગણ થાય છે; યુરોપમાં આગ હશે તો હિંદુસ્તાન ઓલામાં છે; મહુદીએ આંધણમાં હશે તો આપણે સુપડામાં છીએ, એજ જાતના વિચાર મારા મનમાં ચાલતા હતા. ઉંઘમાં પણ આપણે વિસુવિયસના મુખ ઉપર બેઠા છીએ એવાંજ સ્વપ્ન આવ્યાં !

૨૬

સવારે લુધની મા મારી ઓરડીમાં આવી. તેણે સંદેશ કહ્યો, “તમને ડોક્ટર બોલાવે છે.”

પોર્ટ સૈદમાં લાગવાથી લુધ બિમાર થયો હતો. શિંદે આખી રાત તેના બિછાના પાસે બેસી રહેલા. કેબિન સ્ટ્રીઓની હતી. ડોક્ટર આખી રાત્રી ઓરડીમાં. તેને લીધે તેમને અડચણ પડી હતી.

લુધને મારી ઓરડીમાં લાવ્યા. હું, ડોક્ટર, શિંદે અને તેની મા બધાંએ મળીને તેની શુશ્રુષા કરવા માંડી. અમે ત્યાં બેસવાના કલાક વહેંચી લીધા. પણ મા ઘણુંકરીને ચોવીસે કલાક ત્યાંજ રહેતી. શિંદે પણ તેને છોડીને ભાગ્યેજ જતા. મેં ઘણુંએ કહી બોલ્યું, પણ તે સાંભળતાજ નહિ.

બીજે દિવસે પણ તાવ ઉતર્યો લાગ્યો નહિ. તેનું હાસ્ય બેડી ગયું હતું. ચહેરા મ્લન થયો હતો. રાતા સમુદ્રમાંના તાપની લ. તે આખો વખત બેચેન હતો, સાંજે તો વાયુ થયું હોય એવું લાગ્યું. પોર્ટ સૈદની રાત્રે હિંદીએ તેને અંગ્રેજી શીખવ્યું હતું તેજ તે ફરી ફરીને બોલતો હતો.

તે રાત્રે અમે બંને ગભરાયા. પણ શિંદે ડગ્યા નહિ. તેના બખડાટથી શિંદેનું કાળજી હેરાન થયું. પણ તેની શુશ્રુષા

ધીરજ પૂર્વક ચાલતી હતી. વારેવારે પરસેવાના ઓછાડ બદલવા પડતા. હાથે ને પગે દવાઓ ઘસવી પડતી. તેને દૂધ પાવું પડતું. ફળના રસ કાઢવા પડતા. બધું તે પોતેજ કરતા. લુછની મા ગભરાઇ ગયા જેથી બર્થ ઉપરજ તેના પગ આગળ બેસી રહેતી. તેને ગાંડપણ વળગશે કે શું એવી મને ખીક લાગતી. તે શિંદેને પ્રશ્નો પૂછતી. આશાનો સંભવ ન હોવા છતાં તે નકામી ખોટી ધીરજ આપે છે એમ તેને લાગતું હતું.

શિંદેએ એકવાર મને કહ્યું, “હું આને બચાવીશ એવો મને ભરોસો છે. નાનાં બાળક બિમારી માટે સારાં. તેમને મૃત્યુનો ખ્યાલ નથી હોતો. મરીશું તો પાછળ શું છોડવું પડશે એની ચિંતા નથી હોતી. તેમની શક્તિ ખાલી ચિન્તાઓથી ઘટતી નથી. રોગના આઘાતનો વિરોધ કરવાનું તેમનું કામ સતત ચાલુ જ રહેતું હોય છે.”

તે ત્રણ દિવસમાં હૉટાની ને મારી મુલાકાત કવચિતજ થઇ. લુછની ખજર જેવા તે મારી કેબિનમાં આવતી ત્યારે થોડી વાતચીત થતી તેજ. લુછની શુશ્રુષા કરવાની તેણે તત્પરતા બતાવી. શિંદેએ તેનો સાભાર અસ્વીકાર કર્યો. તેમણે કહ્યું, “તેની મા પણ મારે અહીં નેમતી નથી. પણ નાઇલાજે તેને અહીંઆં બેસવા દઉં છું. માણસો જેટલાં વધારે તેટલી શિસ્ત ઓછી. શુશ્રુષામાં ગોટાળો થાય છે.”

એડન આવ્યું તે સવારે લુછનો તાવ ઊતરવા લાગ્યો. તાવ ઓછો થયો. તેને ઓળખાણ પડવા લાગ્યું. પોતાની મેળા-એજ ખાવાપીવાનું માગવાનું સ્વભાવ લાગ્યું. સવારમાં તેણે શિંદેને હાંક મારી. કોફી માગી. તે વખતે શિંદેની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. તેમણે તેને કોફી પાઇ. પાછળની ભીંતે માથું ટેકવ્યું. આંખો મીંચી અને ત્યાંજ તેમને ઊંઘ આવી

મહ. પોટું સૈદ પછી આ તેમની પહેલીજ ઊંઘ.

હુધને તેની કેબિનમાં લઇ ગયા. શરીર-ઓઝાડ ઓઢાડ્યો. ડોક્ટર નીચે નમ્યા હતા તે ઊભા થયા. તેજ વખતે તેની મા તેમને વળગી પડી. હુસકાં ભરતાં બોલી, “ડોક્ટર, તમે હતા તેથી હુધ બચ્યો, હું બચી.”

શંઘાઇ જનારા પ્રવાસીઓને બળિયા ટંકાવવા પડે છે. જે દિવસે આ નોટીસ મુકાઇ તેજ દિવસે જૂમ ઊઠી-બળિયા ટંકાવવા વાસ્તે ફી આપવી પડે છે લગભગ એક પાઉન્ડ-ચૌદ રૂપિયા. ખરું બોટું કાઢને સમજાય નહિ. ટંકાવીએ નહિ તો શંઘાઇ ઉતરવા દેશે નહિ એ ખીક. આજ ખીકનો મદનાનીએ લાભ ઉઠાવ્યો હતો. માર્થાને પૈસાની લાલચ આપીને તેનો લાભ ઊઠાવ્યો. તેના સ્નેહીઓને આ વાતની ખબર પડતાં તેઓ પલ્લુ આ મોજમાં ભળ્યા. બધા યહુદીઓએ આ વાત બહુી હતી.

હુધને તાવ આવતાંની સાથે તેની માનાં હાંખં ગગડી ગયાં ! છેકરું બિમાર. કેઇનો આધાર નહિ. પાસે દમડી નહિ ! જ્યાં ફવળ બળિયા ટંકાવવાનો પાઉન્ડ આપવો પડે છે ત્યાં મોટી બિમારી નભાવવી કેમ અને પૈસા ક્યાંથી લાવવા ? તેના મગજમાં માર્થાના વિચારો ઘોળાવા લાગ્યાં. બાળક ગુમાવવું કે આપઘાત માટે પ્રેરત થવું !

એડન ગયું. આગબોટ ખુલ્લા દરિયામાં આવી. ચોમાસાના દવસો. તોફાનનું તાંડવ શરૂ થયું. સ્ટીમર ડોલવા લાગી. ઊછળવા લાગી. મોખં કાષકાષવાર ડેક ઉપર આવીને પછડાતાં. ખુરશી ઉપર બેસીએ તો પલ્લુ ક્યારે પલળીએ તેવું ઠેકાણું નહિ. સામે જોવાની હિંમત ચાલે નહિ. ચોતરફનું ક્ષિતિજ હિંદોળા ઉપર ચડ્યું હોય એવું લાગતું હતું !

દસીએ લાગવા લાગ્યો. ઘણું ખર્ચ ખર્ચા હોવાન થયા. ખાવાપીવાનું સ્વસ્થ નહિ. સીધું ચલાય નહિ. ઊઠીને ઊભા રહીએ છીએ એટલે ઊલટી જેવું થતું. પેટમાંનાં આંતરડા આમળાય. ક્યારેક તદ્દન અદૃશ્ય થઈ ગયા હોય એવું થતું અને કેડ લાંગી ગઈ હોય તેમ માણસ નીચે બેસી પડતો.

મને પણ ઓટ લાગી. તેમાં પહેલાંનો ઉબગરો ઉમેરાયો. થોડો તાવ પણ આવ્યો. હું કેબિનમાં સુઈ રહ્યો હતો. પહેલે દિવસે હોટ આવીને બેઠી હતી. બીજે દિવસે તે પણ સુઈ ગઈ. શિંદે માત્ર બંને દિવસ ઊભા હતા. મારી પાસે આવીને બેસતા. લુધને હવે આરામ થયો હતો. તેથી તે આનંદમાં હતા. સદાએ તેને વિશેષ વાત કરતા.

સાંજે તે ઓરડીમાં આવ્યા. મને ઠીક લાગતું જતું હતું. હું ઊઠીને બેઠો હતો. તેમને કહ્યું, “મને કેડ ઉપર લઈ જાઓ છો કે ? ખુદ્દી હવામાં જરા સારું લાગશે.”

તેમણે ના પાડી. બે દિવસ પડી રહેવા કહ્યું. મેં કહ્યું, “બે દિવસે તો મુંબાઈ જ આવવાનું !”

તે હસીને બોલ્યો, “તો એમાં બગડ્યું શું ?”

મેં કહ્યું, “મારે ઉપર જવું છે. હોટલને મળવાની ઇચ્છા છે !”

શિંદેએ ગંભીરતાથી ડોક હલાવી કહ્યું, “તમારી અને લુધની બિમારીના એક ફાયદો થયો. પેસ્ટી છોકરીના પંજમાંથી તમે છૂટ્યા !”

તેમના બોલવા તરફ ધ્યાન ન આપતાં મેં કહ્યું, “ડોક્ટર મને તેને મળવાની ઇચ્છા છે. તમે તેને મારો સંદેશ કહો છો કે ?”

“કહું છું જોઈએ તો ! પણ તે આવશે એમ મને લાગતું

નથી. આખો દિવસ ડેક ઉપર પડી રહે છે. તેનાથી ઊઠાતું નથી. ચલાતું નથી. મન્નાન આખો વખત પાસે બેઠેલો હોય છે. તેની ફિકર રાખે છે. બેઠતું કરતું કરે છે. રાત્રે લગભગ તેને ઉપાડીનેજ કેબિનમાં લઇ જાય છે. આ બધામાંથી તે તમારી પાસે આવે ક્યારે ? ”

કંઈ પણ જવાબ ન આપતાં હું પથારી ઉપર પડ્યો. શિંદે મનમાં જ બબડ્યા. “That’s Sensible !”

૨૭

રાત્રે નવને સુમારે હોટાં કેબિનમાં આવી. લથડિયાં ખાતી હતી. આખે શરીરે થાક દેખાતો હતો.

મારી ગાદી ઉપર બે સફરજન મૂકીને તે બોલી, “ડોક્ટર કહેતા હતા, તું કંઈ ખાતો નથી. આ ફળ ખાઈ જો. ઘણું સારું લાગશે.”

મારું મન વિષાદથી ભરેલું હતું. મેં જવાબ આપ્યો, “કશા ઉપર મન નથી રહ્યું, હોટાં.”

તેણે આગ્રહ કર્યો, “તું થોડી ઓન્ડી લે છે કે ? સમુદ્રની બિમારી ઉપર ઓન્ડી બહુ સારી.”

થોડો વખત અટકીને મેં જવાબ આપ્યો, “સારું લાગ્યું. થોડો વખત પછી બારમાંથી મંગાવી લઉં છું.”

હાથમાંના રૂમાલને ઉઘાડતી તે બોલી, “અર્થો પેગ લેવાની તેમાં બારના પૈસા શું કરવા ખરચવા ? ” રૂમાલમાં નાનકડી ખાટલી હતી. સિંકવરનો ખ્યાલો ઉપાડીને તે આગળ બોલી. “ મને ઓન્ડીથી જ થોડું ઠીક લાગે છે. મા તો ઓન્ડી ઉપરજ જીવે છે. ”

તેણે ખ્યાલો આગળ ધર્યો. હું ઊઠીને બેઠો. ચિડાઇને

મોલ્યા, “ હૃદા, કૃપા કરીને તું જા. તું કેમ મને સતાવે છે ? ”

પણ તે ગુસ્સે થઈ નહિ. તેને થોડું હસવું આવ્યું. પ્યાલો આગળ ધરીને તેણે કહ્યું, “ હં, લઈ લે. પછી હું જાઉં છું. ”

મેં ઉત્તેજિત થઈને કહ્યું, “ આ ખુશામત કરવાની તારી કંઈ કેમ ? તારી ખુશામત મને અસહ્ય લાગે છે. તને ખબર છે. આપણા વર્તનનો અંત નથી. આપણું લગ્ન થવું શક્ય નથી ! ”

તેણે હતાશ થઈને મારા બોલામાં જ બિલાં બિલાં માથું મૂક્યું. “ બાબ, કેટલીવાર કહીશ ? મને બધી ખબર છે, કોઈ આશા નથી. સામે છે ત્યાં સુધી તારા ઉપર પ્રેમ કરવાનું મારું સુખ પણ છીનવી લઈને તને શું મળવાનું છે ? ”

મેં ખેન્ડી લીધી. ફરીથી બિહાના ઉપર પડ્યો.

વિચાર કરવા નથી તેથી તે શું અટકવાના હતા કે ? વૃદ્ધી પડેલી ભોખડ ખીરણ સુધી જવાનીજ. હૃદા ઉપર મારો પ્રેમ છે. પણ હૃદા સાથે લગ્ન કરવું હાપણ ભરેલું થશે કે ? પ્રેમ જુદી વસ્તુ છે અને લગ્ન જુદી વસ્તુ છે. વિવાહ એ પ્રેમની પરિણતી નથી. તે પ્રેમનો વાસી રોટલો છે ! મહારાષ્ટ્રમાંના અનેક પ્રીતિ વિવાહના ઇતિહાસ હું જાણતો હતો. તે માણસોના મનનાં અંગારા ઓલવાઈ જઈને હવે કાલસા અને રાખ રહી છે. પ્રીતિ વિવાહ ઉપરની નવલકથાઓ હું વાંચું છું. તે બધી વિવાહપૂર્વેની પ્રીતિની સુંદર ધીરજનો પ્રવાસ આલેખે છે. લગ્ન પછીની પ્રીતિનું વાસીપણું પિછાનવાની ઘુષ્ટતા કોઈ કરતું નથી. જ્યાં શરૂઆત કરવાની ત્યાંજ સમાપ્ત કરીને બધા બેસી જાય છે.

મને નિષ્ઠાની ખીક લાગવા માંડી હતી. મિત્ર ગળું કાપે તો મરણ જેવું દુઃખ થાય છે. ભાગીદાર ફસાવે તો વ્યવહાર કહીને માણસ સતત ચિન્તાના

સંકટમાંથી પોતાને મુક્ત કરી લે છે. કુસુમનો ભરોસો રહ્યો નહિ, ત્યાં હેટાનો શો ભરોસો? અને ભરોસાની અપેક્ષા કરવાનો અધિકાર પણ મને શો છે? કાલનો દિવસ જશે, પરમ દિવસે મુંબાઇ આવશે એટલે બંને જણ છૂટાં. ચાર છ દિવસ યાદ આવેછે. કાળના પથ્થર ઉપર મોટાં મોટાં દુઃખો ઘસાઇને લુપ્ત થઇ જાય છે.

આગબોટ ઉપર બધું હતું પણ કેલેન્ડર દેખાયું નહિ. દિવસ કયો તે ભાગ્યેજ સમજાતું. કોઇક બંદર આવે ત્યારેજ તારીખ બદલ્યા જેવું લાગતું. નહિ તો એકલું પાણી, પ્રકાશ, અંધકાર અને આકાશ અવકાશના વિશાળ બોગદામાંથી પ્રવાસ સતત ચાલુ હતો !

પણ આજે પરિચારકોનું ધાંધલ શરૂ થયું. સામાન ઉપર કરટમ્સના નંબર ચોટયાં, બાંધવાનું કામ શરૂ થયું. ધોળીને ત્યાંથી કપડાં આવી ગયાં. હજમની દુકાનમાં જગા જ ન મળે. ફોટોગ્રાફરને ત્યાંનાં પાકીટ, પ્રવાસમાંનાં બીજાં બીજાં આવ્યાં. રનેહના સંસ્મરણોની લેવડદેવડ શરૂ થઇ. આવતી કાલે.... તારીખ. આવતી કાલે મુંબાઇ.

પણ આવતી કાલ એટલે બાર કલાક. હિતાવળ બધાને જ હતી. આવતી કાલે ક્યારે? કેટલા વાગે? વાતો ચાલવા લાગી. અંતરના હિસાબ શરૂ થયા. અંદાજ હતો કે સાંજ સુધીમાં પહોંચ્યું. એટલે હજી ચોવીસ કલાક છે. મારું મન શાંત હતું.

આગબોટ હિંદુસ્તાનના કિનારા તરફ આવવા લાગી તેમ તેમ દરીઓ શાંત પડતો જતો હતો. વાતાવરણ આખું ધસર થયું હતું. આકાશ મલીન, પાણી ડહોળાએલું દેખાય. ત્રણ દિવસના બેસુમાર તોફાનથી પંચમહાભૂતો થાકેલાં જેવાં દ્રાગતાં હતાં.

બધા ડેક ઉપર ઉભા હતા. આજે એક ડેકાણે છીએ. આવતી કાલે આજ વખતે બધા વિખરાઈ જવાના. ફરીથી જીવનમાં મળીએ ન મળીએ. વાતો ચાલતી હતી તે પણ ઘર તરફના આકર્ષણ વિશે. બંદર ઉપર કોણ આવશે, મુંબાઈ કેટલા દિવસ રહીશું, કંઈ ગાડીમાં આગળ જઈશું, ઘેર ક્યારે પહોંચશું, એટલા દિવસોમાં કેટલો ફરક લાગશે ?

પ્રિય માણસોનાં; પ્રિય સ્થળોનાં, પ્રિય વસ્તુઓનાં બધાં સંસ્મરણા.

ચલુદીઓનાં મોઢાં હવે નજર સામે તરે છે. તેમને અમારી ભાષા સમજતી નહોતી. પણ અમારા ચહેરા ઉપરના ભાવ જ એટલા બધા બોલકા હતા ! અર્થને માટે ભાષાની ગરજ નહોતી. કંઈ પણ બોલીએ તો પણ એકજ ક્રુપદ ઉપર છેવટે અવાતું. હિંદુસ્તાન, મુંબાઈ, અને આખરે ઘર, ઘર, ઘર !

અમે આવતી કાલે છૂટનારા કેદી હતા, તેઓ જન્મ દીપવાળા હતા.

ફોટાની કલ્પના પ્રથમ શિંદેને આવી. તેમણે જ કેમેરા આણ્યો. તેમનો અને લુઇનો ફોટો મેં લીધો હાં, હાં, કહેતામાં તો ફોટાનો વાયરોજ વાગ્યો. માય તેટલા એકદમ, એક પ્રાંતના ભાષાના, એક કેબિનમાંના, એક-બેઠકમાંના, બધાના બધી જાતના ફોટા પડ્યા. બધાજ ઊભા હતા. કાયટેલ આવ્યો અને બોલ્યો, “આપણું બધાનો ફોટો હોય એવી ધચ્છા છે,” બધા ઊભા રહ્યા. મન્નાન, હું, હૈર્ટ અને બીજા ચલુદીઓ. તે ધમાલમાં જ હૈર્ટ ધીમેથી બોલી, “તારો ને મારો ફોટો જુદો પડાવવાનો હં !” મેં કબૂલ કર્યું.

મન્નાનના બે મુસલમાન સ્નેહીઓ સામે ઊભા હતા. મન્નાને હૈર્ટનું બોલવું સાંભળ્યું. તે પોતાના સ્નેહીની પાસે જઈ

આવ્યો અને તેની સાથે વાત કરવા લાગ્યો. એક જણાએ જામ પાડીને કહ્યું, “ભય, તસવીર નિકાલતા હું. એરકો સાથ લેકે બેઠો.”

હંટાએ ડોક હલાવી ના પાડી. પેલા સ્નેહીએ ફરીથી કહ્યું, “રાતદિન તુમ્હારે સાથ બેઠા કરતી થી. અબ પાંચ મિનિટકે વાસ્તે શરમાતી હૈ ?”

મન્નાને હસીને જવાબ આપ્યો, “ભય માનતી નહી હૈ.”

“વા ચાર ! માનતી કેસી નહિ ? મરદ હો યા કૌન ?

“લેકિન શાદી નહિ હૈય હૈ ન ! નહિ તો દેખ લેતા !” એમ કહીને તે હસ્યો.

હું બધું સાંભળતો હતો. હંટા પેલા બે જણ તરફ વારાફરતી જોતી હતી. થું બોલે છે તે તેને સમજાય નહિ. મારા મનમાં એક વિચિત્ર ભાવના ઊઠી. એક ચડુદી છોકરી. તેની એક બ્રાહ્મણ ઉપર પ્રીતિ. એક મુસલમાનને તેના પ્રત્યે બેચાણ. હું લગ્ન કરું તો રોજનો ખોરાક પણ તેને મારા ઘરમાં જુદો લેવો પડે. પેલો લગ્ન કરે તો રહેણી જુદી, ખોરાક જુદો. ઊમરનાં આટલાં વર્ષ એણે કાટેલાં. તેના આચાર જુદા, અપેક્ષાઓ જુદી, અને જે ઘર હવે અહીંથી આગળ કાંઈક કાળે એને મળશે તેના કુલાચાર વાતાવરણને અનુરૂપ પોતાના જીવનને વલણ આપવા માટે એને કેટકેટલી તૈયારી કરવી પડે !

હંટાએ નિશ્ચય પૂર્વક ફાટા માટે ના પાડી. પેલા સ્નેહીએ મન્નાને આંખ માંરી. તું તેની સાથે વાત કરે છે એવીજ જાણી હું પાકું છું એમ નિશાની કરી સ્વચ્ચું.

એક ક્ષણજ મન્નાન મોહ પામ્યો. તેણે સહજ તેની આસપાસ હાથ વીંટ્યો. પણ તેણે આ ગેલનો નિષેધ કર્યો. તરતજ તે ભાન ઉપર આવ્યો. દૂર ખસ્યો. તેણે સ્નેહીને કહ્યું, “ઉશ્મકી મજા નહી હૈ. છોડો.”

તે આરામ ખુરશી ઉપર પડી અને મને પૂછવા લાગી,
 “આપણી છબી પડાવીશું ને ? ત્યારે કયારે ?” હું શિંદેની
 વાટ જોતો હતો. તેને તે વાત કરી. આસપાસ બધા વાતોજ
 કરતા હતા. ઉરમાન બોલ્યો, “તમને હવે આગળના ચોવીસ
 કલાક ભારે પડશે નહિ ?” મેં કહ્યું, “હા. અર્થાત જ.” પણ
 તેનો અર્થ જુદો હતો. મારા જવાબની ભાવના અર્થાત જુદી
 હતી.

શિંદે ખારણામાંથી આવ્યા. તે હસતા હતા. મને જોતાંની
 સાથે બોલ્યા, “મેં ખુશખબર આણી છે. ફર્ટ કલાસમાં નોટીસ
 ચોંટી છે !”

હૈટાં એકદમ ઊઠીને બેઠી થઇ બોલી, “શાન્તી ?”

“સ્ટીમર કાલે સવારે આઠ વાગે મુંબાઇ પહોંચશે.”

તેનો ચહેરો ધોળોપૂણી જેવો થઇ ગયો. “કાલે સાંજે ને ?”

હું કરેરા પાલે ઊભો હતો. શિંદેએ મારા તરફ જોયું. મેં
 માથાપરની ટોપી હવામાં ઉછાળતાં કહ્યું “Bravo !” સવારે ઘર
 આવવાનું !”

હૈટાં ગુસ્સાથી લાલ થઇ. ખુરશી ઉપરથી ઊઠી અને મારા
 તરફ તાકીને જોવા લાગી. હોઠ ખેંચીને ખીડ્યા હતા. ચાળા
 પાડતી હોય તેવું અભિવાદન કરીને મને કહ્યું, “Thank you
 very much for your eagerness.” હું પણ થોડો
 ઉત્તેજિત થયો હતો. સામે અભિવાદન કરીને બોલ્યો, “Please
 Frauline.”

સહજ ફેંકેલો પથરો. પણ તે કાષ્ઠકૃપાળીને જીવલણ વાગે
 છે ! ક્ષણાર્ધમાં તે ધાથી તેને થયેલી વેદનાની મને કદપના

આવી. તેના વ્યાકુળ સ્વરના પડઘા ફરીથી મનમાં ઊઠ્યા. અધો આનંદ ઊડી ગયો. વૃત્તિઓ કાળી પડી. તેમના પડછાયામાં ઉત્સાહનો છોડ ઢળી પડ્યો.

મેંજ ઘા માર્યો હતો. મારુંજ મન વિષણુ થયું. દંશ દીપ્તા પછી સર્પને પણ ગ્લાનિ થાય જ છે !

હું ત્યાં ઊભો રહી શકતો ન હોતો. અશકિત તો હતીજ. તેમાં આ થાક. કોઈની તરફ પણ ધ્યાન આપ્યા વિના હું કેબિન તરફ જવા ઊપડ્યો. અંદર વળ્યો અને દાદરા ઉપર પગ મૂક્યો, એટલામાંજ હૉટની અવાજ સાંભળ્યો, “ઝાઝ ! ઝાઝ ! Oh god !”

હું ચમક્યો. વળીને બેયું. ડાહારના ખારણા પાસેના ખૂણામાં આરામ ખુરશી ઉપર હૉટની મા પડી હતી. ધોળાધોળા વાળ, દુઃખને લીધે કરમાઈ ગયેલું મોઢું. કરચલીઓવાળું શરીર. ઓંતિર શિયાળા એણે જોયેલા. હૉટ પગ આગળ બેઠી હતી. ના તેણે પોતાના શરીરને ત્યાં ઢાળી દીધું હતું. માના બોળામાં માથું મૂકીને રડતી હતી. તેનો ઉદ્ગાર એટલે મને હાંક નહોતી. હું નજીકજ હતો એની તેને ખબર પણ નહોતી. ફરી ફરીને તે માથું નીચે કરતી અને રડતી. હું પાસે ગયો. તેને હાંક મારી. તેણે વળીને બેયું.

ઓ ભગવાન ! આ હૉટાંજ છે કે ? તેની દ્રષ્ટિમાં ઓળખાણ નહોતું. નજરને દિશાજ નહોતી. પાણી વહેતું હતું. વરસાદના ઝાપટાથી કળીઓ ભાંગી જાય તેવું તેનાં તે પુલતાં નસકોરાંતું થયું હતું. અને હેહ ! મારું કાળજી ભાંગી ગયું ! તે વાંકું થતું જતું હતું ! તેણે હેહ હલાવ્યા. મહેનતથી બોલવાનો પ્રયાસ કર્યો. શબ્દ ઊઘડે નહિ. હેહ ઊઘડે નહિ. ઉઘાડ્યા ત્યાં તો દાંત જડાઈ ગયેલા !!

તેણે ડોક નીચે કરી. માના ખોળામાં મોઢું સંતાડ્યું.

મારી જીદ્દિ બહેર મારી ગઇ. ગોળીથી ઘવાએલી હરિણી જીવ લઇને નાસે છે તેમ તેનું મન તે દુઃખથી નાસવા મથતું હતું. તેની માનો હાથ તેના માથા ઉપર ફરતો હતો. તેના શક્તિહીન થયેલા પગ, તેમનામાં તેનું મસ્તક દાબી રાખવા જેટલી શક્તિ ક્યાં હતી !

હૃદાંતે માના હાથને શિર ઉપર દાબી રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પગને ખેંચી નેચા. કુખમાં પેસવાનો પ્રયાસ કર્યો. પણ સ્નેહના દૂધના ઝરા સુકાઇ ગયેલા ! સંતોષ જ ન થાય. આશા પણ ન છૂટે. હતાશ થઇને તેણે મા તરફ જોયું. જાણે કહેતી હોય, “મા, જન્મ આપ્યો તે જોઇતો હતો કે નહિ તે નથી સમજતું. પણ હવે રક્ષણને અર્થે પેટમાં સમાવી લે ! આ દુનિયાનો વાયરો પણ સહન થતો નથી !”

૩૦

આ જ તે કલેશ ! “મનને બહુ કલેશ થયો. તે જોયું હોત તો ક્ષમા કરી હોત,” એમ ઉમા કહેતી હતી. કરી હોત કે ? પણ ક્ષમા કરવા મારું મન ક્યાં ઠેકાણે હતું ? તેના ટૂકડા થતા હતા. ફરીથી ટૂકડા પાસે આવતા, સંધાતા. દુઃખના નવા આઘાતથી ફરીથી ટૂકડા થતા.

આને શું અસહ્ય થાય છે ? વિયોગ ? પણ તે તો થવાનો જ હતો. જેમાં પોતે હુંબવાની એની નક્કી ખબર હતી એવા સ્નેહીના ધરામાં તેણે જાણીબૂજીને ભૂસકો માર્યો નહોતો કે ? કેવળ તેના અચાક ઝિંડાણ ઉપર મુગ્ધ થઇને ? આસપાસના ચંદ્રના અજવાળાની ચૂંગી શોભાથી ઉત્સાહમાં આવી જઇને ? એકજ મોહથી મનમાંનો દાવાનળ પાણીના પહેલા સ્પર્શથી જુઝાય તો તેટલો તો હોલવાય ! આગળ ગમે તે થાઓ ! બધું ખરું, પણ મારા

આપવાનો નિશ્ચય કરવો એ જુદું—અને જીવ જતો હોય ત્યારે શરીરનો થતો તડકડાટ સહન કરવો જુદો.

તેને હું રોજ જોતો હતો. રાત્રે હસતી. દિવસે એકલી જ ખિન્ન બેસે. કાર્લની કહાણી સાંભળી ત્યારે થોડી સમજ પડવા લાગી. તે તેની પહેલી પ્રીત. નિષ્ઠાના, સુવિચારના પાઠ નાન-પણથીજ તેના મને ઘુંટયા હતા. તે તે પ્રીતિનો આધાર. તેની ભક્તિ નિષ્ઠા વિનાની હતી એમ હું કવી રીતે કહું ? તેના શીલનું મને ઓળખાણ હતું.

પણ તે પહેલી પ્રીત ઝૂંટવાઇ. તેના કરતાં એ ભયંકર એટલે બીજો જન્મ થયો ! તેજ તેને અસહ્ય થયું ! એક નાનકડા દેશની સંસ્કૃતિના પડ તેના મન ઉપર ચઢ્યાં હતાં. પ્રીતિનો જન્મ એકજવાર થાય છે; અંત આવે છે તે પણ એકજ વાર, એવો તેનો ખ્યાલ હતો. પણ આટલા પડમાંથી પણ તેનું મૂળ સ્ત્રીમન પોતાનું રૂપ ધારણ કરીને પ્રકટ થયું. તેનું ઓળખાણ તેને સાચું લાગતું નહોતું. તેની પારાના જેવી અસ્થિરતા, વિજળીના જેવી દાહકતા, તેનું ચૈતન્ય તેનાથી સહેવાતું નહોતું ! આ સ્વરૂપ પોતાનું જ છે એ ખરું ! તો પછી પોતે જ આજસુધી ઘડેલું ઓળખી લીધેલું પોતાનું મન ? તે ક્યાં છે ? દૂર ઊભું રહીને દ્રોહી કહીને મારો ધિકાર કરે છે તેજ ને ?

અધું ખરું, પણ કશાનો ટાઇ ઇલાજ હતો કે ? કાર્લની પ્રીતિની સ્મૃતિઓ. રોજ અજવાળતી ત્યારે તારાઓની માફક ચમકતી. છૂટી પડી ત્યારે તેની ઉલ્કાઓ થઈ. પેલા પથરાઓએ તેના ઉપર જ પછડાઇ તેની સમાધી ખાંધી. પણ તેનું મન પ્રેરપ્રેર બયું નહોતું. નવી પ્રીતિની ટુંકથી તેને સંજીવની મૂળી. તેણે નવી સૃષ્ટિ ઊભી કરી, નવું આકાશ સંજયું. હવે

તે પણ ફાટ્યું. શરીર ઉપર તૂટી પડ્યું !

તે અકસ્માતથી તે હતભુધ થઇ !

૩૧

એ કલાક પછી હંટાં મારી કબિનમાં આવી. શિંદે અને માયકેલ બેઠા હતા. સામાન ભેગો કરવાનું કામ ચાલતું હતું. હું ઉપરની બર્થ ઉપર પડ્યો હતો.

તેને સંકાય થયો નહિ. તે ચૂંચવાઇ નહિ. કાષ્ઠની તરફ પણ તેણે ધ્યાન આપ્યું નહિ. મારા શરીર ઉપર હાથ મૂક્યો અને કહ્યું, “આ શું ? તને ફરીથી તાવ આવ્યો લાગે છે ?” હું વળ્યો. બિઠીને બેઠો. તેનો હાથ હાથમાં લીધો અને જવાબ આપ્યો, “ના રે. ખાલી થાકીને પડ્યો હતો.”

મને આશ્ચર્ય થયું. તેણે નવાં કપડાં પહેર્યાં હતાં. સુંવાળો સફેદ શુદ્ધ રેશમનો ક્રોક. તેની ઉપર ચુલાખી ફૂલ. કાનમાં ઘોલક હતા. આંખો ચમકતી હતી. મોઢા ઉપર આનંદનું ચાંદરણ હતું.

તેણે કહ્યું, “અં હં આજે થાક્યે નહિ ચાલે. હું તને ખૂબ જગાડવાની છું !”

શિંદે એકદમ બોલ્યા, “ફાઉલાઇન, અમે અહીં નીચે બેઠા છીએ ! તમને યાદ ન હોય તો કહું છું !”

તેણે હસીને કહ્યું, “મને આજે કાષ્ઠની પણ ખીક લાગતી નથી.” પછી તે વળી, ખારણે ગયા પછી બોલી, “બાબ, નવ વાગે હું કેક ઉપર તારી વાટ જોઉં છું હં ?”

નવ વાગે કેક ઉપર જવા માટે હું દાદરા તરફ વળ્યો. ત્યાંજ હંટાં મળી. તેના આગ્રહને લીધે હું પાનગૃહમાં ગયો. ખીર મંગાવી. પરિચારકે સહી માટે પાવતી આણી. હું સહી કરતો હતો. મને રોકીને તે બોલી, “થોભ. મેં તને દારૂ પીવા બોલાવ્યો. તું મારો મહેમાન છે.” હું કંઈ બોલ્યો નહિ.

પરિચારકના ગયા પછી તેણે ધીમેથી પૂછ્યું, “રોષે ભરાયો છે શું?” મેં જવાબ આપ્યો, “રોષ કરવાની પણ શક્તિ રહી નથી. પણ હેટાં, તું બહુ ખરાબ રીતે મારી સાથે વર્તી!”

“ખરું? કેવી રીતે?”

“અગિયાર દિવસમાં તેં મારી પાસેથી કંઈપણ લીધું નહિ. સિગારેટ પીધી તે પાછી આપી. આટલી બધી વાર મેં પૂછ્યું, પણ કોઈ દિવસ સાથે દારૂ લીધો નહિ, અને આજે તારા પસાથી મને ખીર આપી. તું એકદમ શ્રીમંત થઈ છે શું?”

તેણે ખૂબ જોરથી ડોકને ઉપર નીચે કરી અને કહ્યું, “હા ખૂબ શ્રીમંત થઈ છું!”

મેં ચિડાઈને પૂછ્યું, “માર્થાના જેવી?”

તેણે રોષથી બેધું. હાથે ચૂંટી ખણી. અને ગુસ્સાથી કહ્યું, “એકવાર બોલ્યો છે તે બસ છે.” પછી થોડીવાર પછી મૃદુતાથી બોલી, “બોબ, તારી પાસેથી કંઈ લીધું નહિ એમ કહે છે. લેવાનું બધું લીધું છે,”

પાનગૃહમાં ઓર્કેસ્ટ્રાના સ્વર સંભળાવા લાગ્યા. હું ખુરશી ઉપર પાછળ લેટયો. ધીરેધીરે જોડાં નાચવા લાગ્યાં. ધૂમાડાના વલયો તરફ જોવામાં હું દિગ્ધ્રુવ થઈ ગયો હતો.

તેણે હડપથી આગળ કરી. વાંકા વળીને કહ્યું, “આજસ ચડી છે?” મેં ખાલી કહ્યું, “હું” તેણે બોટા ગુસ્સાથી કહ્યું, “બોબ, તું જુદો છે.”

મેં મનમાં કહ્યું, “છું ખરો. તને આશા વળગાડી અને કાલે જવાનો!”

તે એકદમ વિહ્વલ થઈ બોલી, “ચુપ, તે વિશે બોલવાનું નથી. નહિ ને?”

મેં ધીમેથી જવાબ આપ્યો, “સારું નહિ. તો તું આવું

કેમ કહે છે ?”

તેણે ઓર્કેસ્ટ્રા તરફ આંખળી ચીંધીને કહ્યું,

“આ સંગીત શાનું છે. ઓળખ.”

મેં ખભા ઉઠાવ્યા જેવું કયું. ભોળપણમાં કહ્યું, “કંપ કંપના થતી નથી ભાઈ.”

મારા ગાલ ઉપર થપાટ લગાવી તે બોલી, “જુઠો ! આ વોલ્ટ્સ છે. તને ખબર છે. આ વિઆનીઝ નાચ છે. અને તને સરસ નાચતાં આવડે છે તે પણ મેં જાણ્યું છે !”

તેણે જ મને જેચ્યો. ઊઠાડ્યો. મારો હાથ પોતાની ફેડની આસપાસ લીધો. કોલરમાં ફૂલ બોસીએ તેમ પોતાની આંગળીઓ મારા હાથની પકડમાં આપી. પહેલાં પગલાંના જુદાં લીધે ઊઠેલો ટપ ટપ અવાજ મેં સાંભળ્યો. આગળ જતાં તે ચામડાની ટપ ટપ પણ સંગીતની મધુરતા ને લીધે મૂંગી થઈ ગઈ ! બહાર મોખાં તાલ દેતાં હતા. અંદર ગીતની લયોની ભરતી આવી હતી. અનેક જોડાં નાચતાં હતાં. જ્યાં ને ત્યાં શરીરની હિલચાલ ! પગલાં હળવાં થયાં. દષ્ટિ ઉપર ધ્રુમસ પસયું ! પગલું પડે તે જોડી જોડીએ. ખંને એક થયાં—અંતરનું ભાન સયું.

નાચની જુદી જુદી ગતિઓ નીકળી, ટ્રામ બોન્સનો આવેશ વધ્યો. વાયોલીનનો કંપ ઊડી ગયો. લયોના તે બેસુમાર તોફાનમાં અમે ઝુલતાં હતાં. તેની મુદ્રા પ્રથમ ખાવરી જેવી હતી. પછી હોઠના ખૂણા આગળ રિમ્તનો ઉદય થયો. તેને ભાસ થયો હશે કે, આગભાટમાં કાણું પડ્યું, પોતે તોફાનમાં સપડાઈ હવે ફળવાની !...ત્યાર પછી સુવાસિક પાણીની નહેર વહેતી હતી. તેમાં તે વહેવા લાગી કમળનાં પાન, પાંખડીઓ શરીરને વળગી. નાનપણની વાતોમાંના એક સુંદર રાજકુમારે તેને ધીમેથી પાણી-માંથી ઉગારી, તે તેને રાજમહેલ તરફ લઈ ગયો. વાટમાં ચરાના

એક ઝાડવા ઉપર કરોળિયાની ભળ સંધ્યાના તડકામાં ચમકતી હતી, તેમાં તે સપડાઇ. તેમાંથી નીકળી ત્યારે તેના કામળ તંતુ શરીરને વળગ્યા. ભીની પાંખડીઓ છુટી થતી, ફરીથી વળગતી. તે શીતળ ચુંબનોનાં વરસાદને લીધે શરીર ઠરી ગયું. રોમાંચ કયા અને તંતુ કયા તેને કંઈજ સમજાય નહિ !

મહેલમાં અંધારું હતું, રાજકુમારનું બોલવું તેને સંભળાવા લાગ્યું. છતમાં સુંદર ઝુમ્મર લટકતું હતું. તે બોલમાંની પ્રીતિનો સપ્તરંગી પ્રકાશ તે ઝુમ્મરથી જળહળતો હતો !

તેની આંખો ભીની થઇ હતી. ભૂરી આંખોની બે સુંદર પુષ્કરિણી. અનેક સુંદર સ્વપ્નોનાં નાનાં પંખીડાં તેમાં આવ્યાં. પેટ ભરીને પાંખો ફફડાવીને બેઠ્યાં. બહાર આવીને વિસામો ખાતાં બેઠાં !

ફરીથી અસંતોષના સૂર વહેવા લાગ્યા. ખંને જાણુ બહાર આવ્યાં. સામેજ ઘડિયાળ હતું. તેના તરફ જોઇને તે બોલી, “આને ભાંગી નાખું કે ? કેટલું દોડે છે !”

૩૨

દાદરા આગળ થોભીને મેં પૂછ્યું “કંઈ તરફ જવું છે ?” તેણે હતાશ થઇને કહ્યું, “તુંજ કહે. મને સમજાય નહિ.” તે આગળ બોલી, “કહે ને બોળ નકામો વખત વહી જાય છે. ક્યાં જવું છે ?” છેવટે તે કંટાળી. “કંટાળી ગયો છે ને તું ? ઠીક તો જ. જઈને સ્વપ્ન જ.” એમ કહીને તે ફરી. મને તેની વર્તણૂકનો અર્થજ સમજતો નહોતો ! મેં હાંક મારી, “હૈટાં !”

તે ઉત્સુકતાથી ફરી. “શું બોળ ?”

“કંઈ નહિ. ગુડ નાઇટ.”

નિરાશ થઇને તેણે જવાબ આપ્યો, “ઠીક તો ગુડ નાઇટ ?” પછી એકાએક તેનું મોઢું આનંદિત થયું. તે મારી પાસે આવી.

બોલી, “મને એકદમ યાદ આવી. જર્મનમાં ગુડ નાઈટ કહેતાની સાથે જ. રિવત્ઝરલેંડમાંના રેડિયો ઉપર રોજ રાત્રે કાર્યક્રમ પ્રસાર થતાં ગુડનાઈટ કરે છે. કેવી રીતે બોલે છે કહું ? ગુડ નાઈટ મનદામન, ગુડ નાઈટ મન હેરન. શ્લાઈનજવેલ મિદનાંદર ?”

મને હસવું આવ્યું. પેલા જર્મન શબ્દો મંત્રોચ્ચાર જેવા લાગ્યા ! મેં કહ્યું, “સુંદર છે ખૂબ, પણ મને અર્થ સમજાયો નહિ !”

“ચાલ આપણે ડેક ઉપર જઈએ. હું કહું છું.” એમ કહીને તે ઝટઝટ દાદરાનાં પગથિયાં ચડી. ત્યાં જ અટકી અને બોલી, “Oh Dear ! કેટલો સખત ઉકળાટ થાય છે. નહિ ?”

મેં જવાબ આપ્યો, “હું ડેક ઉપર બિલો રહું છું. તું પાણીમાં ભુસકો માર !”

તેને હસવું આવ્યું. મારા ખભા ઉપર માથું મૂકીને વાળ વડે તેણે મારી ડોકને, ગાલને ગલીપચી કરી અને કહ્યું, “બાબ, હસે નહિં તો કહું છું.”

મેં પ્રજ્વલ્યું, “શું હર્ટા ?”

“આપણે તરવા જઈએ ! આવે છે ?”

ટાંકામાંનું પાણી હીંદોળતું હતું. તે રાત્રીનાં પ્રતિબિંબ ધારણ કરી શકતું નહોતું. શરીર ઉપરનાં પાતળા રેશમી ઝબ્બા અમે ઉતાર્યાં. મારા શરીર ઉપર તરવાનો પોશાક હતો. તેના શરીર ઉપર સ્ત્રીઓનો તરવાનો વાદળી રંગનો પોશાક હતો. નીસરણી ઉપર ચડ્યાં. તે પ્રથમ પાણીમાં ઊતરી.

તેની કાન્તિથી પાણી ઝગમગી ઊઠ્યું. તેની ઊર્મિઓને ભરતી આવી. અમે બંનેએ એકમેકની પૂંઠ પકડવા માંડી.

ટાંકાની ઉપર વચ્ચેવચ્ચે એક લાકડું આડું બાંધ્યું હતું. જરા થાક્યા પછી તેને પગ અટકાવી હું તરતો પડ્યો. તેણે તરતાં તરતાં પાસે આવીને મારી છાતી ઉપર ડોક નાખી. તેની

આંખો મીચેલી હતી. વાળ મારા ગળાને બાજી પડતા હતા. વચમાં જતે બોલી, “આમ જ આખી રાત સ્વપ્ન જઈશું કે?”

મેં હસીને કહ્યું, “હા, સવારે ન્યુમેનિયાથી મરવું હોય તો?”

“સવારનું સવાર. હું આમજ સવાની. Good Night, બાબ. Sleep Well!”

તે સાથે જ મને યાદ આવી. મેં પૂછ્યું. “તું પેલાનો અર્થ કહેવાની હતીને?”

“હા, કહું છું. ગુડ નાઈટ મનદામિન એટલે Good Night ladies; ગુડ નાઈટ મનહેરન એટલે Good Night gentlemen, શ્લાક્ષ્મણવેલ મિદનાંદર એટલે—”

પણ તે કુખમાં વધારે પેઠી અને શરમાઈને બોલી, “ના, કહી શકતી નથી. બાબ.”

મેં તેને ફગાવી દીધા જેવું કયું. તેનું સમતોલપણ ગયું. તે પાણીમાં નીચે ગઈ. ફરીથી ઉપર આવી. મારા પગ પ્રથમ તેના હાથમાં આવ્યા. અંધકારમાં આખા શરીરને ફેરિયતા તેના હાથ મારા ગળા પાસે આવ્યા. તે મને બાજી પડ્યા.

કોઈ કોઈવાર રાત્રીના અંધકારમાં મારા હોઠ વડે હું તેના હોઠ શોધતો અને અંતે તે એકમેકને બાજી પડતા, તેમ તે ફેરિસણી અને ગળાની વળગણુ મને લાગી!

૩૩

દિવાની ન્યોત મોટી થાય છે. દિવેટનો ભડકા થાય છે. કાચને તડ પડે છે. તેના ટૂકડા થાય છે. બહારના પવનથી ન્યોત શાંત પડે છે. પણ બ્રજાતાં પહેલાં મોટી થવાનું તેનું બધું તેજ એકત્ર કરીને પ્રજ્વળી લેવાનો સંતોષ તેને મળે છે!

હૃદના ભડકેલા વિકારોએ બધાં સંકેતનાં કવચ એમજ

તોડ્યાં. એકજ વાર બળી જવા માટે તે છુટાં થયાં !

તેના મનમાં ચાલતો સંગ્રામ કેવો હશે એની હું કલ્પના કરું છું. એકવાર થાય છે, આવી હશે ?

તે બિજાના ઉપર પડી. બધા બેલ પૂરા થયા. પણ તે બેલજ હતા. બેલમાં પણ નાટક હોય છે. આવેશ લાવવો પડે છે. તેનાથી મનને સંતોષ થતો નથી. સર્વસ્વ ફેંકીને, પોતાને ઝુકાવી દેઈ શકાતુ નથી. તેને અસહાય જેવું લાગ્યું. જમીનને ખણીને મૂળિયાં તોડીએ અને પછી ઝાડને ઉભું રાખીએ ! તો તે કેટલો વખત ઉભું રહે ? તેમ જીવ અધર લટકાવ્યા જેવો થતો હતો. અસુખના ઝંઝાવાત છૂટ્યા. તે મહેકતી જતી હતી. ક્યાંએ આધારનો વિસામો મળશે કે ? જમીનને પગ અડકશે કે ? નિશ્ચેષ્ટ પડી રહીને આ શ્રમ દૂર કરી શકાશે કે ?

તેની બેચેની શરૂ થઈ. શરીર ઉપર કંઈ નહોતું. ખાલી ઝીણું ઓઢણું. તે પણ હમણાંજ તરેલું, નાહેલું, તેનું શરીર પરસેવાથી રેબછેબ થયું ! તેને કંઈ સુઝે નહિ. કોકવાર વિમાન સળગે છે. પાયલેટ પેરેશનની છત્રી લઈને અધર ભુસકો મારે છે. છત્રી ઊઘડે છે. શરીર વજનને લીધે નીચે ખેંચાય છે. પવન છત્રીને ઉપર ઉપાડે છે. કેટલાં વખત સુધી તે રમત ચાલે છે ! પણ અકળાઈને રામશરણ ન થવાય તે માટે તે જરૂરી હોય છે. ગમે તેટલો વખત ભલેને લાગતો ? છેવટે જમીન ઉપર પહોંચાયજ છે ને ? સુસ્થિત જીવનમાંની કાર્લની પ્રીતિ તેવીજ હતી. તે રમતમાં લગ્ન, વિશ્રમ, સંકેત, પૂઠ પકડવી એમ બધી ગંમતોને અવકાશ હતો. સંકેત, લોકનીતિ, બધાના સંતોષને અવકાશ હતો. આજે કેવળ ટીંગાડ્યા જેવું થાય છે ! કેવળ અધર તરે છે ! કાલે સવારે તો ધરતિકંપજ ! પછી શાની જમીન ? ને શાનો આધાર ?

કાળજનું પાણી થયું. ફક્ત છ કલાક. સંકટ સામે આવીને

ખડું થાય છે ત્યારે અજગરના શ્વાસની જેમ માણસોને તે પોતાની તરફ ખેંચી લે છે. એકવાર તે આવીને માથા પર અફળાય એવી ઉતાવળ થાય છે. તેણે માથા ઉપર ઓછાડ ઓઢી લીધો. ઊંઘ આવે, સવાર પસાર થઈ જાય એવું તેને થયું. ગમેતેમ પણ ભાંગનારું, સપ્તરંગી પ્રકાશની લીલાથી તેને મોઢ પમાડનારું એ પ્રીતિનું ઝુમ્મર! શ્વાસને રૂંધીને તેના ભાંગવાના મધુર અવાજની તરફ, ખળખળાટની તરફ કાન માંડીને તે બેઠો. તેણે ઓછાડ ઓઢી લીધો અને અંધકારમાં મોં સંતાડ્યું.

પણ તેની ઓંખોને અંધકાર નહોતો જોઈતો. ઘેનની ઝાંખ જોઈતી હતી. વિચાર! વિચાર! દસ જ દિવસ પૂર્વે આવીજ રીતે રાત્રે એક નવી દુનિયા સમુદ્રમાંથી ઉપર આવી તેમાં પોતે રમી, રખડી, જીવી! કેટલા આવેશથી જીવી! આવતી કાલે તેનો છેવટનો અસ્ત થવાનો! ફરીથી પાછું મરણુ! ફરી ફરીને જીવવાનું, મરવાનું! આશાઓને અપૂર્ણ મૂકીને આત્મઘાત માટે તૈયાર થવાનું! દૂરથી એવું જ મનનું ભૂત ભમવાનું!

નહિ. આજે જ પૂરો નિકાલ કરવો જોઈએ. ખંને હાથની અંજલી કરીને ઇશ્વરે સુખનો ઘોઘ વહેવડાવ્યો! હતો. તેની નીચે પોતે મન મૂકીને નાહી લીધું—જટ મન મૂકીને નહિ! હજી ગરમી લાગે છે, હજી ધાર વહે છે! હવે ફક્ત છ કલાક! હાંક સંભળાય એટલે દૂર નહિ, ધીમી ધીમી વાતો સંભળાય એટલે દૂર પોતાનો પ્રિયતમ છે! આ અંતર કાણે રાખ્યું? પોતેજ ને? સાથે નાચ્યાં ત્યારે સંગીતે ભાન લુલાવ્યું. તર્યાં ત્યારે પાણીનાં મોળાં આડાં આવ્યાં. તેમણે મીઠાં ચુંબનો પણ મોળાં કર્યાં!

હજી વખત વહી ગયો નથી. આજ ક્ષણે, આ પછીની હરેક ક્ષણે તેની પાસે રહીશ. રાત્રે આંદરણું પથરાય છે તેમ તેના શામળા શરીરને વળગીશ. તેના સ્પર્શથી આ રક્તમાંસના

દેહની જડતા દૂર કરીશ.

તે ઊડી. તેણે ઓછાડ ફેંકી દીધા. હાંથણે કંઈક સહેરાયું તેણે હાથ લગાડી નેયું. લોહી નીકળ્યું હતું. તેણે દિવો પેટાવ્યો. પણ પેટાવતાંની સાથેજ તે ઓલવ્યો. શરીર ઉપર કંઈ નથી તેનું તેને લાન થયું. આમજ ઝાંખની ઓરડીમાં ફેવી રીતે જવું? કેટલી ફંડીઓ! કેટલાં બંધનો! બધી તરફથી પોતે જકડાઈ ગઈ છે એ ભાવના વધી. વિચાર કરે છે, પણ હવે વિચારને માટે પણ વખત ક્યાં છે? મોઝાં ઉપહાસમાં હસીને પાછાં બચે છે. ઘડિયાળના કાંટા દોડે છે. વિયોગની ક્ષણ દોડીને પોતાની તરફ આવે છે અને પોતે તો બંદીવાન! સુખની થાળી સામે છે, પણ હાથ બાંધેલા છે, મોઢે ફર્યા! બધુંજ આવું. બર્લિનમાં કાર્લ રેશન ઉપર હતો, પણ ગુપ્ત પોલિસોની ખીકને લીધે તેણે ઓળખાણ ન પાડી. પૌર્ટસેઈમાં નહેરમાં સ્ટીમર ઊભી હતી. કિનારો કેવળ એક ફૂલકાના અંતર ઉપર હતો. પણ પેલેસ્ટાઇનની ભૂમિનો પગને સ્પર્શ ન થયો. સામે જમીન. કેટલી નજીક? પણ કેટલી દૂર! આજે પણ ફરીથી તેજ! તેણે શરીરને વલોવ્યા જેવું કયું. એડીઓ તોડ્યા જેવું તેને લાગ્યું. તેનો ભાસ વધતો ગયો.

નાનકડી કેબિન. અંદર ભેજવાળી હવા. અંધકાર. તેને તુરંગની ટાટડીનું સ્વરૂપ આવ્યું. સામે પોર્ટહોલ હતું. બહાર મોઝાંની રમત ચાલુ હતી. ક્ષણ માત્ર તેને ખ્યાલ આવ્યો. પોતે બધા બંધન ફગાવી દીધાં. બારીમાંથી ભૂસકો માર્યો. છૂટી. નાહી. સુખના કનકમૃગની પૂંઠ પકડી, તેને પકડ્યો.

તે બર્થ ઉપરથી ઊતરી હતી. નીચેના બર્થ ઉપર મા સ્થળ ગઈ હતી. તેના તરફ ધ્યાન જતાં જ તેની હિંમત ઊડી ગઈ!

તેણે ઉભાં ઉભાં જ ઉપરના બિછાના ઉપર માથું ટેકવ્યું. અપ-
રાધનું તિવ્ર ભાન તેને થયું. તેણે પોતાનો નિષેધ કર્યો.

સ્વપ્ન જોતી હતી. પોતે બંદીવાન થઈ છે. ન્યાયાલયમાં
આરોપી તરીકે ઊભી છે, આસન ઉપર વિવેક બેઠો હતો. તેણે
કુંઘ સ્વરમાં હાંક મારી “બંદીવાન —”

તેણે ડોક ઊંચે કરી નહિ.

“બંદીશાળાની બારીમાંથી તું જ ભૂસ્કો મારીને નાઠીને ?”

“હા, મહારાજ.”

“તે બારી જમીન ઉપરથી ફટલી ઊંચે છે તે તને
દેખાયું નહિ ?”

“ના મહારાજ. બહારના જીવનનું અથાક ઉંડાણ જ કેવળ
દેખાતું હતું ?”

“અને ખાઈમાંનું પાણી ? તેની તને ખીક કેમ લાગી નહિ ?”

“તેમાં માછલા રમતાં, તે ઉપર આવતાં, ફૂંકફૂંક કરતાં
અને ફરીથી નીચે જતાં, મને થયું કે ખીક અર્થ છે !”

“તું નાસે નહિ તેથી સંગીનો લઇને પહેરેદાર ઉભા હતા !”

“તેમની ઉપર પ્રકાશ પડતો હતો. તે ચળકતી હતી.
આંગળી ચીંધે તેમ મુકિતનો માર્ગ બતાવતી હતી. બહાર
બોલાવતી હતી.”

ક્ષણમાત્ર શાંતિ પ્રસરી, શિક્ષાની આશંકાથી તે ધૂંજતી હતી.
ફરીથી હાંક સંભળાઇ. “બંદીવાન !”

તેણે ડોક ઊંચે કરી નહિ.

“બ. તું મુકત છે !”

તે થોભી નહિ. તેણે ડોક ઊંચે કરી. પગમાં સેંડલ્સ
પહેયાં. શરીર ઉપર ક્રોક લપેટી લીધો. નિશ્ચિતતાથી બારણું
ઉઘાડ્યું અને બહાર નીકળી.

મા ગાઠ ઊંઘમાં હતી. તેણે કૂખ ખદલી. તેણે નિઃશ્વાસ
છોડ્યો; છોકરીની કૃતિનો તે અસહાય નિષેધ હતો કે ? કે વિચા
રોના તોફાનમાંથી બચીને હેટાં કિનારે પહોંચી તેનો તે સંતોષ
હતો ? કે માતૃત્વનું સામર્થ્ય ગુમાવી બેઠેલી એક સ્ત્રીનો બીજીને
તે આશીર્વાદ તો નહિ હોય !

૩૪

તેણે પડદો ખાજીએ ખસેડ્યો. અંદર પાણી મૂક્યો. હું
બગતો જ હતો. કેબિનમાં કેાષ નહોતું. હોત તોય તેણે બાજી
જ પરવા કરી હોત.

તેના આવિર્ભાવથી હું ચકિત થયો. એટલું જ બોલ્યો,
“હેટાં ?”

“હા, હુંજ. તે વખતે અધૂરોજ અર્થ કહ્યો હતો ને ? તે
પૂરો કહેવા આવી છું.”

કપડાના કબાટને ટેકવીને તે ઊભી રહી, મારાથી બોલી
શકાતું નહોતું. તાકીને જોતાં જોતાં તે આગળ બોલી, “શ્લાઈન
જવેલ મીઠનાંદર એટલે શું, તને ખબર છે ? એકએક ના આશ્લેષમાં
સુખ નિદ્રા લો !”

તેણે બોલી નાખ્યું. બોલવું પૂરું થયું તેથી હોઠ આમળ્યા.
આ વેગ એસરશે તો પગ ઢીલા પડી જશે, પોતે પોટલું
થઈને પડશે એમ તેને લાગતું હોવું જોઈએ. તેણે હાથ પાછળના
અરીસાને ટેકવ્યા. મારા ઉપરની તેની દષ્ટિ માત્ર ચળી નહિ.
તેમાંના ઉન્માદથી, ભય સ્તબ્ધ થઈ જાય તેવો હું ઊભો હતો !

જરા વખત પછી તેણે પૂછ્યું, “બોલતો નથી બોબ ?”
તે બગતીજ હતી. પાણી બાનમાં નહોતી. જરાક ભયભીત
સ્વરે મેં જવાબ આપ્યો, “હેટાં આમ શું કરે છે ?”

તેણે બાહુ દાબી રાખ્યા. મારા તરફ જોઈને તે બોલી,

“બહુ થઇ તારી સંભાળ. મને ખબર છે તું શું કહેવાનો છે તે ? આ સારું ન કહેવાય. ઘોડો શું કહેશે ?” કયા ઘોડો ? જર્મનીના, કે ઇંગ્લેન્ડના, કે હિંદુસ્તાનના ? આમાંથી કાંઈપણ દેશમાં મારે માટે સ્થાન નથી. તારે સમાજ છે, ઘોડો છે, તેમની જાતિ રીતિ છે. હું બધામાંથી જ બહિષ્કૃત ! મારે ઘોડો નથી. હું કંઈ નીતિ પાળું કહે. ચાર બીંતો હોય, ઘર હોય તો કપડાં પહેરી શકાય છે. લાજ ઢાંકી શકાય છે. પણ તોફાનમાં સપડા-એલા માણસે કેટલું અને કેવું સંભાળવું ? પવનનો સ્પર્શવાટ, તેમાં મોઝાંતું નિર્દય નૃત્ય. હાડકાં પણ ખોખરાં થાય છે. ત્યાં કેવળ શરીર ઉપરના વસ્ત્રના ચિરાઈને ટૂંકડા થઇ જાય તો પણ તમે લાજનો જ ઉપદેશ કરવાના ?”

પણ તે એકદમ અટકી. બધી શક્તિ ઓસરી જાય તે પહેલાં સમતોલપણું જળવડાવું જોઈએ એ તેણે જણ્યું. ભાવના-ઓની ભરતી બેઠક આવી. ડોક, ખભા, ઉર, આખું શરીર જ ટાઢથી થરથરી ગયા જેવું થયું.

તેને દાબી રાખીને તે બોલી, “એક માગણી માગવા આવી છું, બાબ, તારી આંખો મને નિહાળે, તારી દષ્ટિ મારા દેહને પંપાળે એવું—”

પણ તેનાથી બોલી શકાયું નહિ. તેણે રેસિંગ ગાઉન ખાલી ઓઢ્યોજ હતો. તે નીચે નાખ્યો. પાંખડીઓમાંથી ખડું થતું મકાઈવું રસીકું કણસણું હોય તેમ તે ઊભી રહી !

તેજ વખતે તેની દષ્ટિ પહેલવહેલી ઢળી. તેણે ડોક નીચે કરી. ફરીને પાછળ ટેકવી. હાથ છોડી દીધા અને વિહવળ સ્વરે એટલોજ ઉદ્ગાર કાઢ્યો, “oh God !”

પડો પવનને લીધે ફડફડતો હતો, ખાસણું મેં બંધ કર્યું એટલે તે અટક્યો ! પણ અરીસાના ચોકાઈની સામે તેનું વસ્ત્ર-

વિહીન શરીર ધૂળતું ઊભું હતું ! તેના ઉપરનો ઝંઝાવાત ઓસર્યો નહિ !

૩૫

અર્થ ઉપર નાનો દિવો હતો ; બાળુ પરથી આવનારા એ પ્રકાશમાં તેના દેહનું સુવર્ણ ચળકતું હતું. મારી નજર જડાઇ ગઇ. હલાવી મુકનારા અનુભવોનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, ત્યારે વૃત્તિઓ પ્રથમ ચિત્રકારના જેવી થાય છે. રંગ, રેખા, છાયા પ્રકાશ એટલુંજ નજરે ચડે છે. પછી કલ્પનાને આવેશ ચડે છે.

તે ચિત્ર હતું કે શરીર ! કાંઇ ખરું નથી. ચિત્રજ. પણ તે આજનું કે કાલનું ? આજના ચિત્રનો પ્રાણ એટલે છાયા-પ્રકાશનો ખેલ ! પણ તે પરાવર્તિત પ્રકાશને આવેશની ધાર હતી. અધું શરીર છાયાનું બનેલું હતું. તે છાયાને અર્પણની અસહાયતા હતી, આર્દ્રતા હતી ! એ ચિત્ર આજનું હશે કે ? કાલનું કહીએ તો કેટલું સાદું ! બાહ્ય સૌન્દર્યનો ભડીમાર નથી. રંગોનું ઉગાઉ-પાણું નથી. સાદું અરીસાનું ચોકડું. કાચની પાર્શ્વભૂમિ અને સામે સુંદર સ્ફટિકની સજીવ મૂર્તિ. ના. આજનું ન હોય. કાલનું પણ નહિ. મનુષ્ય જાતિના અહીંના નિવાસમાંના પ્રત્યેક કાળનું પ્રત્યેક ક્ષણનું અર્પણાત્મક સ્ત્રીના શરીરનું આ ચિત્ર છે !

બીના વાળ ચોટી ગયા હતા. એકજ લટ કપાળ ઉપર આવી હતી. તેણે પ્રશ્નચિહ્ન ઊભું કર્યું હતું ! પ્રીતિના આવેશનું તે આહવાન કેટલું માદક હોય છે ! ડોકમાંની મોતીની સેર થરથરતી હતી. દીપ્તીની ભૂલભૂલામણી ને લીધે. જ્યોતી ઉપર ધસી આવનારા પતંગિયાનાં ફડફડાટનાં જેવા શરીર ઉપર રોમાંચ ઊભા હતા ! અને નાભીમાંથી નીકલેલી ત્રિવળીની રકતવર્ણ ચમક-એત-એતામાં તેના ગુલબંકાબલીનાં ફૂલ થયાં, મારી

આંધળી વાસનાઓને તેમણે દ્રષ્ટિ આપી !

૩૬

સ્રી દેહની મને નવાઇ નહોતી. ઇશ્વરને સાક્ષી રાખીને તમને ખરું છે તે કહું છું. લડનમાં હતો ત્યારે હું રાત્રીની પિકેડિલીમાં ભટકતો. દુકાનમાં બેઠો હોઉં તોપણ કાચનાં ખારણાંમાંથી બહાર નેતો. અમર્યાદ લીડમાંથી પણ અચૂક નાયકણો ઉપર નજર જતી. પોલીસોની નજર ચુકાવીને તે આંટા મારતી. હું તેમની પૂઠ પકડતો.

પણ ઓળખીતી છોકરી તરફ હું ફરીથી જતો નહિ. ગળે વળગશે એ બીકથી ઘણાખરા પ્રવાસીઓ આમ જ કરે છે. પણ મારું કારણ તે નહોતું. મને ચીડ ચડતી. કાષ્ઠક ઠોકાણે નિષ્ઠા ઉત્પન્ન થવાની મને બીક લાગતી.

પણ બે વરસની વાત શું કરવા ? પરમ દિવસની પેરિસની રાત્રીઓ મને યાદ આવે છે. નાયધરો, થિયેટરો, ફાયરેન્જ, ફેટલાંક ઉપહાર ગૃહો, બધે ઠોકાણે સ્ત્રીના નગ્ન સૌન્દર્યનું એસુમાર પ્રદર્શન મેં જોયું હતું. આખરે ચાર હિંદી રનેલીઓ ની સાથે વેશ્યા વાડામાં ગયો. ત્યાંતો હદ થઇ ગઇ. એક મોટું દિવાનખાનું, લીલા વાદળી દીવાઓનો મંદ ઉન્માદક પ્રકાશ. લીતો ઉપર, છત ઉપર, જમીન ઉપર, ટેબલ ઉપર ઠોકઠોકાણે મોટા અરીસા. તેમાં પચાસ પોણાસો વેશ્યાઓનું ધાંધલ. તેમનાં નગ્ન શરીરોનાં સેંકડો પ્રતિબિંબો તે અરીસાઓમાં દેખાતાં. મઘનું પૂર વહેતું હતું. પુરૂષની કલ્પનાના, આશાના, લાલસાના પ્રવાહી રસથી તે મૂર્તિમાંનું સૌન્દર્ય ધડાધું હતું. બધું કે તે રસ ઓગળીને, લીંત ઉપરથી, જમીન ઉપરથી, છત ઉપરથી વહેતો હતો !

૬ ના આકારની રેખા ચિત્રરચનામાં અત્યંત સુંદર માને

છે. સ્ત્રીની જાકૃતિ એ તે સૌંદર્યનેા જીવન્ત વિકાસ. પણ પેલા સ્ત્રીઓનાં શરીર ભેદને મને ચીતરી ચડી. પુરૂષોની વાસનાઓના પ્રહારોથી તેમનાં શરીર ઉપર ઢેકઢેકાણે કેવળ સૌખ્ય ચડેલા દેખાતા હતા. વાળને વીંખતી ઓઢી, શરીરનાં અંગોને ખંજવાળતી આસપાસ ઘેરી વળતી, પુરૂષોની વિકૃત વાસનાઓના તે ચીતરી ચડે એવી તે નગ્ન સાક્ષી બાનમાં હોય ત્યારે ભેદ શકવી શક્ય નથી હોતી. તેથીજ ત્યાં મઘનું પૂર વહે છે.

હું બહાર આવ્યો. ભોમિયો ફેંચ હતો. તેને સિગારેટ

આપી અને કહ્યું, “હેનરી, સ્ત્રીનું સૌંદર્ય તે આજ કે ?”

તેણે હસીને જવાબ આપ્યો, “મશ્વર, આ છોકરીઓ કપડાં પહેરીને સામે આવત, રસ્તા ઉપર ફરત તો તમે વળીને તેમના તરફ ભેયું હોત !”

મેં કહ્યું, “લોક મોજની આશાએ પણ અહીં આવે છે કેવી રીતે ?”

તેણે ધ્રુમાડો કાઢતાં કહ્યું, “આપણે આવ્યા તેમજ !”

“પણ આપણે પાછા ફર્યા છીએ તેમ તેઓ ફરે છે કે ?”

“મનુષ્ય રહ્યા હોય તો ફરે છે પાછા. દારૂ પીને પશુજ થયા હોય તો ફરતા નથી.”

તેના સ્વરનું મને આશ્ચર્ય થયું. મેં તેને પ્રછયું, “હેનરી, તારું ભોમિયાનું કામ. તું આમ ચિડાય છે કેમ ?”

તેણે ડોક હલાવી જવાબ આપ્યો, “મશ્વર, અહીં આવું, આ બધી છોકરીઓ તરફ ભેડે, તેમની સખાકા મારતી જીભો ભેડે એટલે ચીતરી ચડે છે, મન ચિડાય છે, સ્ત્રીનો તિરસ્કાર છૂટે છે ! કેવી આ જાતિ ? એમનામાંથીજ એકનો મારી માના પેટે જન્મ થયો છે, એ ખરું લાગતું નથી.”

મેં વળીને પાછળ ભેયું. બારણાંમાંથી તેમની હેરફેર, તેમના

ચાળા દેખાતા હતા. કાચના કબાટમાં મૂકેલી સર્પિણીઓ જ બહો ! ઝેરી પણ નજર જડી દે એવી !

૩૭

મારી ટેવાઈ ગયેલી નજરને હૃદયની આ સ્થિતિ માટે શું લાગવાનું હતું ? હોય છે શું આ ભલભલામણીમાં ? સ્ત્રીનું શરીર ? રક્તમાંસની માટીમાં નવા રોપ ઊછેરવા માટે સજ્જ એવાં સૃષ્ટિના બાગમાંનાં ફૂંડાં. પણ આજ શરીરની આસપાસ પુરુષોનાં સુંદર સ્વપ્નોનાં ફૂલપંખી રખડતાં હોય છે.

તેમાં વળી દયિતાના આત્માપણુંનો અસીમ આવેગ ! તેના પ્રવાહમાં ન તણાવું અશક્ય જ. પણ મને આશ્ચર્ય થયું ! અસહ્ય માનસિક તાણુને લીધે હૃદય બેશુદ્ધ થઈ. કબાટની પાસેજ નીચે પડી ત્યારે મને ભાન આવ્યું. જગાએથી ઊઠ્યો !

તેને ધીમેથી ઉપાડી. અર્થ ઉપર મૂકી. તરતનાજ જન્મેલા નાનકડા બાળકની જેમ તે પડી હતી !

૩૮

બધા પત્રો ઉપર આગબોટની છાપ છે. પ્રવાસમાં તે લખેલા છે. જે ક્રમે તે આવ્યા તેજ ક્રમે આગળ આપું છું. તેનું ભાષાંતર મેંજ કર્યું છે.

(૧)

મુંબાઈ અને કોલ્કોતાની વચમાં

—સપ્ટે. ૩૯

ઑબ, તમે બધા ગયા આખરે ?

બધા ગયા અને પાછળનાને દુઃખમાં નાખ્યા, હેર કાયટેલ પોતાની નોટબુક વીંટીને બેઠા છે. તેમનો અંગ્રેજી શીખવાનો ઉત્સાહ હમણાં તો આથમી ગયો છે. મિ. વિશ્વંસ અંગ્રેજી

સરસ શીખવતા એમ તે કહે છે.

ઓખાપલની તને ખબર છે કે ? તમારી સાથે એક ઍંગ્લો-ઇન્ડિયન છોકરી હતી. તેના આગસુપણાની તું મશ્કરી કરતો. પણ તેનું જ જોઈને તેં મને પહેલીવાર પાસે લીધી ! ઓખાપલ અને તેની વર્તણૂક એ ઉછ્છંબલતા નહોતી. તેમણે લગ્ન કરવાનું નક્કી કર્યું હતું. તે ગઇ. હવે ઓખાપલ ખાલી બારમાં બેસી રહે છે. કાંઈની સાથે બોલતા નથી ચાલુ દારૂ પીએ છે,

લુછની તને યાદ આવે છે કે ? જેમને ખાતર તેણે પૈતાના જર્મનપણાનું અભિમાન પણ છોડ્યું તે તેના ‘ઍકલ શિદે’ તેને મૂકીને ગયા ! હવે તે વચમાં જ માને કહે છે, “ મુરી, I like English, very much ! ” “ મુરી, તું બોલ જોડે, Baby, I like you ! ”

ડોક્ટર શિદેની યાદ આવે એટલે હૈયું ભરાઇ આવે છે. આપણી બધાની પ્રીતિને અપેક્ષાનું કિંદિમષ હતું. પણ લુછ ઉપરના તેમના રનેહમાં સ્વાર્થ કયો હતો ? જે રાત્રે આપણે બેભાન થયા તેજ રાત્રે તેમણે લુછને હું દત્તક લઉં છું એમ તેની માને કહ્યું. તે તેને છોડવા તયાર થતી નહોતી. સારે તેમણે તેમને બંનેને સંભાળવાનું સ્વીકાર્યું. બધું નક્કી થયું. મુંબાઈમાં આખો દિવસ ખટખટ કરી.

પણ બધું વ્યર્થ નીવડ્યું. તને જે જવાબ મળ્યો તેજ તેમને મળ્યો. ટાઇમ્સમાંનું કાળી લીટીઓના ચોકહામાંનું તેં બતાવેલું બહુ મથાળું સતત નજર સામે આવે છે ? તમારી ને અમારી આશાઓનો એ મૃત્યુ લેખજ હતો ! “ Britain is at war with Germany ! ” અમે જર્મન પાસપોર્ટવાળાં જર્મન નાગરિક છીએ. શત્રુ છીએ ! હિંદુસ્થાનનાં દ્વાર અમારે

માટે બંધ થયાં.

ઝાંખ, ગંધ કાલે આપણે બધા રનેહી હતા. આજે શત્રુ થયા ! દસ દિવસ પ્રીતિની રમતો રમ્યા. સમુદ્રના આંગણમાં આજે બધું રણગણ થયું ! યુધ્ધ યુરોપમાં શરૂ થયું છે ! હું જર્મનીમાંથી છૂટી છું. પણ યુધ્ધમાંથી છૂટી કે તેમાં સપડાઈ. જર્મનીમાં હોત તો એકાદવાર હવાઈ હુમલામાં સપડાત. એકજ વાર મરત ! પણ હવે તારા વિયોગથી ક્ષણે ક્ષણે વિયોગની યાતનાઓ ભોગવવી પડે છે !

આપણે એકમેકના ખરેખર શત્રુઓ છીએ કે ? પરમ દિવસે ઓળખાણ નહોતું, ગંધ કાલે રનેહી થયા અને આજે શત્રુ ! તારી ને મારી પ્રીતિના કરતાં પણ આ ખેલ કેટલો અતકર્ય ! તું તો બ્રિટિશ નાગરિક ય છે. હું જર્મન નાગરિકત્વ ગુમાવી બેઠી છું. અમને દેશવટો મળ્યો છે તોયે અમે શત્રુ !

પણ હું જર્મન છું એ વાત સાચી. અને રહીશ પણ જર્મનજ ! કાળજી વટે છે. પેલો સુંદર વાડો હવે ખાખ થઈ જશે. શિયાળો નથી ત્યારે આવો વિનાશ કેન થાય છે તેનો અર્થ જંગલનાં ઝાડને સમજવાનો નથી. તોપેના ગડગડાટથી જર્મનીનું સુંદર આકાશ ગાળતું હશે, ભૂમિ કંપતી હશે !

અમારે શું કરવું વાર ? યહુદીઓ દ્રોહી છે એમ નાજીઓ કહે છે. આ સ્ટીમર ઉપરના યહુદીઓ કહે છે, તક મળશે તો બ્રિટિશ લશ્કરમાં ભરતી થઈશું, જર્મન નાજીઓની સાથે લડીશું !

એટલે ઝાંખ, અમે જર્મન, જર્મની સાથે લડીશું એમ કહીએ છીએ ! છીએજને અમે કુલાંગાર ? જર્મનીનો વિજય ઇચ્છવો કે પરાજય ? જર્મનીનો વિજય એટલે નાજીઓનો વિજય ! જીનો, વેરનો, લોકશાહીને રૂંધી નાખનારા તત્ત્વજ્ઞાનનો

વિજય ! જર્મનીનો પરાજય એટલે મારા દેશનો પરાજય !
શું સ્વીકાર ? કહે. તરવો મોટાં કે દેશ મોટા ?

આવેજ વખતે વિચાર આવે છે. કામદારો ઉપર મૂળ જુલમ થાય તો નિરાશાના રોષથી ભડકી ઊઠીને તેઓ બંડ કરવા તૈયાર થશે. એવી ક્રામ્યુનિસ્ટોની ધમ્મી હોય છે. મને થાય છે, દુનિયા આખીમાં પ્રસરેલા દેશાભિમાનના સંકુચિત બંધ તૂટી જાય. નાઝી તત્ત્વજ્ઞાન દેશદેશમાં ફેલાય તો અદ્ય સંજ્યાવાળી કામોની કનડગત થશે તેઓને દેશવટો લેવો પડશે. ધીમે ધીમે અમુકજ દેશ મારો એવી ભાવના તેમની આગળની પેઢીની રહેશે નહિ. દુનિયા એજ માનવજાતિની માતૃભૂમિ બનશે ! મારી મા પોલંડ-માંની છે. મારો જન્મ બર્લિનમાં થયો. મારાં છોકરાં શાંધાધમાં જન્મશે ! દાદી પોલંડની, મા જર્મનીની અને પોતે ચીનનાં એવાં એ છોકરાં કયા દેશમાટે ઝગડશે !

પણ દૂરના સુખસ્વપ્નને માટે પણ આજે હિટલરશાહીનો વિજય નથી જોઈતો ! આજે મારો દેશ પરાજિત થાય તો પણ ચાલશે. ગુંડાશાહીનો નગ્ન નાચ દુનિયા આખીમાં શરૂ થશે તો તે પાપનાં પોટલાં આવતી કાલે જર્મનીના જ-મારા દેશને જ માથે પડશે ને ?

અને મને પોતાને લાગે છે, યુદ્ધો શરૂ કરનારા હિટલરોની વિરુદ્ધ અમારે સ્ત્રીઓએ જ લડવું જોઈએ !

અમારો જ તે હક્ક છે. અત્યારની સંસ્કૃતિએ સ્ત્રીઓ સામે ઊભો દાવો માંડ્યો છે ! એક પેઢીમાં બે યુદ્ધો ! રાષ્ટ્રોનાં વૈભવ આજે યુદ્ધોના સામર્થ્ય ઉપર, સંહારના સામર્થ્ય ઉપર, માણસોને મારવાની શક્તિ ઉપર અવલંબીને રહે છે ! અમારો સ્ત્રીઓનો વૈભવ નિર્મિતીના સામર્થ્ય ઉપર આધાર રાખે છે ! ડૉક્ટર શિદેનું સ્નેહાળ સંજોપન અનાથ લુધને ન મળી શક્યું. ઓખા-

પલ્લના અથવા તારા અને મારાં પ્રીતિવિવાહથી જન્મ્યાં હોત તે બાળકો અબત રહ્યાં ! હું, હુબની મા, અહીં હોત તો તે ખ્રિશ્ચન તરુણા અમે યુધ્ધની વિરુદ્ધ એક થયાં હોત ! આવતી કાલે સૈન્યભરતી માટે જેમના પિતા, ભાઈ, પ્રિયતમ અથવા પતિઓ જશે તે દુનિયામાંની બધી સ્ત્રીઓને માટે એક થવું, ગુંડાશાહીની સામે લડવું અશક્ય છે કે ?

ઔઐ, હું ખ્રિશ્તિશોની વતી લડવા જઈ તો મને લશ્કરમાં લેશે કે ?

હૈટાં

૨

કોલંબો—સિંગાપુર.

ગઈ કાલે થતું હતું કે આખી દુનિયામાં દાવાનળ સળગ્યા છે. હવે વ્યક્તિના સુખદુઃખનો શો હિસાબ ! મૃંગા મારની જગાએ બીજેજ દિવસે વધારે કળતર થવા માંડે છે. મેં તારા મારા પ્રીતિવિવાહ વિશે જે લખ્યું તે હવે ખરું પશુ લાગતું નથી.

પરોડિયે તું બિઠ્યો, મને ડેક ઉપર લઈ ગયો, અને બોલ્યો, ‘હૈટાં, હું તારી સાથે લગ્ન કરવાનો વિચાર કરું છું !’. મને આકાશ બે આંગળ રહ્યું. શાંબાઈથી પાછા આવવાની આશા બંધાવા લાગી. મને વિશ્વાસ એસે નહિ. કેટલોક વખત હું આનંદથી હતબુદ્ધ થઈ !

ઔબ, પહેલે દિવસે તેં મને પાસે લીધી અને પશ્ચાતાપથી તુરતજ દૂર ગયો. મને કહ્યું, ‘હૈટાં, આ વર્તણૂકનો અંત નથી. હું તારી સાથે લગ્ન કરી શકતો નથી.’

ત્યારે જ મેં તને કહ્યું હતું. પ્રીતિની રમતમાં મન જે સુખસીમાએ પહોંચે છે તેટલો અંત મારે બસ છે ! મારા જીવનમાં લાંબી લચક અંધારી રાત્રી શરૂ થઈ હતી. તારા રનેહની

પણ તે જ તેમાંનાં પ્રકાશનાં કીરણો હતાં. તેટલાથી જ હું મુગ્ધ થઈ. તેટલાથી જ હું સંતુષ્ટ હતી.

તે દિવસે સવારે તું લગ્ન માટે કેમ તૈયાર થયો વાઈ ? તારૂં મનગમતું તત્ત્વજ્ઞાન હું જાણું છું. સ્ત્રી પુરુષનો શિકાર કરે છે. બધા યત્ન નિષ્ફળ જાય એટલે તે તેના માર્ગમાં મોહની જાળ નાખે છે. તેને હાથે પોતાના અપરાધ કરાવે છે. અપરાધી-પણાતું ભાન તેને થાય એટલે તેનો બદલો વાળવા પુરુષ ગમે તેવો ત્યાગ કરે છે. તેને વશ થાય છે. એમ જ ને ?

જતી વખતે પણ તેં મારી ક્ષમા માગી. તેં મારો શો અપરાધ કર્યો ? રાત્રે પણ તેં જ મને બચાવી લીધી ! જાણ, મારી સાથે લગ્ન કરવા તૈયાર થયો, તેમાં કયા બદલાની તારી ભાવના હતી ?

બર્લિનમાં હતી. એકલવાયાપણું અસહ્ય થતું. ત્યારે હું શેતરંજની રમત શરૂ કરતી. સામેની ખાલી ખુરશી એજ મારી પ્રતિસ્પર્ધી. તેનાં સોગટાં હું જ રમતી. મારું પણ હું જ રમતી. ઘણીવાર હું જ હારતી. આપણી રમત પણ આવીજ એકતરફી જ હતી ને ? મેં જ મોહ કર્યો. તારા તરફથી કરાવ્યો. તને સ્ત્રીનો પરિચય છે એ મેં જોયું. તેના તિરસ્કારતું નાટક કરવું એ તને ગમતી વાત છે એ પણ મેં જોયું. મારું જેંચાણ અસીમ હતું. તારી ઇચ્છા વિરૂદ્ધ પણ તને તે જેંચીને ધસડી ગયું એ હું જાણતી હતી. તારો જો મારી ઉપર પ્રેમ નહોતો તો મારી સાથે લગ્ન કરવા તું કેમ તૈયાર થયો ? જાણ, કેવળ મારી દયા લાવીને ?

જાણ, મારે દયા નથી જોઈતી. આશ્ચર્યની પણ ગરજ નથી. મિ. મન્નાન મને લગ્નનો આગ્રહ છેવટ સુધી કરતા હતા. તેમને તારા ઉપર ગુસ્સો આવતો. આપણા પરિચય તે જોઈ શકતા

ન હોતા. તેમની સાથે લગ્ન કર્યા પછી દેખાનારાં સુખી દિવસોનાં ચિત્રો તે સતત આલેખતા. મને તેમનો ગુસ્સો આવતો નહિ. પણ કંટાળો આવતો. મેં તેમને નકાર આપ્યો.

તું મનથી ન હોત તો શું કર્યું હોત કાણ જાણે ? તેમનો સ્વભાવ ખૂબ સ્નેહાળુ છે. મહત્વાકાંક્ષી છે. એડન પછી તેમણે મારી અને માની કેટલી બરદાસ્ત કરી ! એક દિવસ તો મને ભાનજ નહોતું. તે ફળ લાવતા, ખાવાનો આગ્રહ કરતા. અને હું કહેતી, “બાબ, ફળ નથી બેઘતાં. થોડી ઍન્ડી આપ.”

પણ તેમણે ગુસ્સો કર્યો નહિ. મારી શુશ્રુષા છોડી નહિ. કેટલા કડવા ધુંટડા ગળી ગયા હશે ? આગલી રાત્રે વિદાય લેવા માટે તે અમારી કબિનમાં આવ્યા. મને કહે, “ફાઉલાઇન, તમને મારા સમ છે. હું કહું છું તેજ બરાબર : માને જર્મનમાં કહો.” મને ખ્યાલ ન હોતો. મેં કબૂલ કર્યું.

માને અંગ્રેજી મુદ્દલ સમજતું નથી. હું તેમના ચહેરા તરફ જોતી હતી. ખાલી—ગળું ભરાઇ આવ્યું. તે જ અવાજમાં તેમણે કહ્યું, “મા, મારે ખાપ નથી, મા નથી, ઘરનો સુખી છું. તમારી દિકરી ઉપર મારો બહુજ જીવ છે. કેટલો છે તે કેમ કહું ? તેને મારી પત્ની થવા કહો. તમે અમારી મા થાઓ !”

મારું હૈયું ભરાઇ આવ્યું. તે પણ રડતા હતા. મારાથી બોલાય નહિ. મા બિચારી હતથુદ્ધ થઇ ! આપણે નાચ માટે ગયાં, ત્યાર પહેલાંની આ વાત છે. માની ને મારી થોડી લડવાડ પણ થઇ !

તેમનાં સ્વપ્ન ધરલામના ગૌરવનાં છે. હિંદુસ્તાનમાં હિંદુ રહેશે નહિ, તે દિવસની તે આતુરતાથી રાહ જુવે છે. તેમની સાથે લગ્ન કરે તો આવતી કાલે અમારાં બાળકોને તારાં

માળકાનો દ્રેષ કરવાનું અમે શીખવ્યું હોત !

પણ નથી જોઈતી તે કદપના. તું મળ્યોને ? આ દસ દિવસ નાં સંભારણું ઉપર હું ઘણા દિવસ જીવીશ.

હૈંટાં.

૩

સિંગાપુર-મણિલા

બસ જોખ. મનને વાળવું પણ કેટલું ? મારે તું જોઈએ છે. તું મળતો નથી. મારું મન વિદીર્ણ થાય છે !

આવીજ શિક્ષા જોઈએ. હું પાપી છું. અપરાધી છું. તું કાણ ક્યાંનો તે જાણતી નહોતી. આવ્યો અને ગયો પણ ખરો. પણ તારા ઉપર પ્રેમ કર્યો. જનલક્ષ્મી છોડી. મનની લજ્જા પણ આખરે ફગાવી દીધી. કાલની પ્રીતિનો ટોટો દાખ્યો. આના કરતાં ખીજ કયા મોટા અપરાધ કરવાના ? મને આજ શિક્ષા જોઈએ.

સુરક્ષિત, સુરક્ષિત જીવન માણતી મારી ભગિનીઓ મને ક્ષમા કરે ! બિચારી ભાગ્યવતી છે. તેમની પ્રીતિનો ધ્રુવ અચળ રહે છે. ભકિતનું દૈવ. શ્રદ્ધ થતું નથી. નિષ્ઠાને સાતત્યનું વરદાન મળે છે ! હું સ્ત્રીજ છું ને ? મેં કેમ આવું કર્યું ?

જોખ, હું ઉત્પાતમાં સપડાએલી અસહાય સ્ત્રી છું. ઝાડ ભાંગી પડે તો પણ વેલ જાખડીજ પડે છે. એવું નથી. પણ મારાં મૃગિયાં તો જોદી કાઢેલાં. અમે સ્ત્રીઓ ચંચળ મનની હોઈએ છીએ. પણ સ્વાર્થમાં જઘ્ન હોઈએ છીએ. અને પ્રીતિનું દાન તો ખીજના તનમન ધનની તુલા લખનેજ કરીએ છીએ ! મને યાદ આવે છે. સમજણી થઈ ત્યારથી હું ઘણીવાર આકર્ષાઈ છું. અમારી સામે તમાકુની દુકાન હતી. ત્યાંના છોકરાનું હસવું બહુ મીઠું હતું. પણ બોલવું મૃજાઈ ભરેલું ! થેર એક ઝાકટર

આવતા. વિશાળ, હમેશાં ગંભીર, અને કામમાં ખૂબ હોંશિયાર તેમનામાં સામર્થ્ય જણાતું. પણ તેમનામાં થોડુંએ હળવાપણું નહોતું ! બલિનમાં મારી ફાલેજમાં એક દિવસ તવા પ્રેફેસર આવ્યા. હસમુખા, હોંશિયાર અને ખૂબ વિદ્વાન. પણ તેમના મનને પક્ષાઘાત થયો હોય એવું હતું ! તેમને પુસ્તકની બહારની દુનિયાનો સ્પર્શ જ નહોતો !

બધાની સાથે હું રમી, ફરી, નાચી, અને રખડી. ભ્રમર કૂંડમાં રમે છે, પણ ઘર કરે છે લાકડાનો જડો પાટડો એમને ! મને કાર્લ મલ્થો. તેની વર્તનમાંની એંટ, બોલવાનો આવેશ, અને નકકર વિનોદી વૃત્તિ બધાં ઉપર હું મુગ્ધ થઈ. તેના અવાજમાં પ્રવાહ હતો. હસવામાં નિખાલસતા હતી. તે હોંશિયાર હતો. વિદ્વાન નહોતો, પણ સમર્થ હતો તેની મુઠ્ઠીમાં મેં મારી જાતને મૂકી અને ભવિષ્ય વિશે નિશ્ચિંત થઈ.

ત્યાર પછી પ્રલય આવ્યો. અમારાં ઘર જમીનદોસ્ત થયાં. સ્વપ્નો ધૂળભેગાં થયાં. કનડગત, અપમાન, ઉપલાસ, જુલમ બધાંએ કેર વર્તાવ્યો ! મુખના મોકળા મેદાનમાં વાયરો ખાધો હોય તેમ દોડનારું મનનું વાછરડું ઘરમાં આવ્યું. તેણે આસપાસ વાડ ઊભી કરી, પોતે બંદી છે એ પણ તે ભૂલ્યું. બહારની દુનિયાની તેને બીક લાગતી માંડી.

આગબોટ ઉપર આવી ત્યારે આવી રિથિતિ હતી. પાન-ગૃહમાં તું પતાં રમતો હતો. તું મોટેથી નિખાલસ હાર્ય હર્યો, મારું તારા તરફ ધ્યાન ગયું. બોળ, જૂના કરારમાં જે જેરિકા નગરની વાર્તા આવે છે તે નગરના કોટ ઇસલામટના આગમનના રણશિંગાના નાદથી ધ્રુજી ઊઠ્યા અને ટસળી પડ્યા. નગર મુક્ત થયું. તારા નિર્ભય હાર્યના વિનોદથી પેલી વાડની બીંતો એવી જ રીતે જમીનદોસ્ત થઈ ! મારા મનનું ગામ તારા

સ્વાગત માટે આતુર થયું ! અને આપણી નજર મળી ! અહા ! શરીરે ઊંટલા રોમાંચ તે તારા સ્વાગતનાં તોરણો હતાં. હૃદયમાંનો ધડધડાટ તે આનંદનો જ્યોત્ષ્ણ હતો !

ઘણીવાર મને થાય છે, અમે સ્ત્રીઓ પુરુષો ઉપર પ્રેમ કરતી નથી. પોતાના મનોધર્મ ઉપર કરીએ છીએ. અમારે અપેક્ષાઓ હોય છે, આશાઓ હોય છે. તે પૂરી થાય એવું દેખાય ત્યાં અમારું ધ્યાન ચોંટી છે. એકાદ આવું સ્થાન જતું રહે તો બીજું તેજ પ્રકારનું મળતાં સુધી મન નિશ્ચેષ્ટ પડી રહે છે. દેખતાં જ આંખો ઉઘાડીને જુએ છે, બગી ઊઠે છે. પરલોક વિદ્યાનાં પુસ્તકોમાં મેં વાંચ્યું છે. જે માણસોમાં સંચાર કરવાની શક્તિ હોય છે તેમનું કાષ્ઠ નિશ્ચિત જગાએ, નિશ્ચિત વાતાવરણનો ભાસ થતાં જ ભાન અદસ્ય થઇ જાય છે. પ્રીતિના સંચારની શક્તિ પણ આવી જ રીતે તેના તીર્થના દર્શનથી બગી ઊઠે છે. તું આને દ્રોહ કહીશ કે ?

તારા તરફ મારું ધ્યાન પહેલાં આવી જ રીતે ગયું. તારામાં કાર્લની એંટ છે. મન્યાં તે દિવસે તારા પોશાક વ્યવસ્થિત નહોતો, પણ તેમાં એદરકારી હતી. તે તારા પોતાના અસ્તિત્વનું પ્રમાણ આપતી હતી. કાર્લના જેવું જ તારું હસવું કાનમાં ધ્રુમે છે, બોલવું મનને ગજવી મૂકે છે ! મજાનમાં આજીવપણું હતું; પણ તું પ્રીતિની રમત પણ લડાઈના જેવી જ રમે છે ! તસુતસુ હડે છે, તે પણ લોહીલુહાણ થઇને અથવા બીજાને તેવો કરીને ! અને મારા વહાલા છોકરા, આખરે જીતે છે ત્યારે પણ જાણે પોતે જ હાર્યો હોય તેમ કેટલું મોહક દાક્ષિણ્ય દાખવે છે !

અનેક દુઃખોના અકસ્માતોથી, આશંકાઓથી, બીતિથી મારા કાળજનું પાણી થાય છે. તે મનનો તે સ્વીકાર કર્યો. ઇસુની કેવળ

નજરથી પ્યાલામાંના પાણીનું સુંદર મઘ થયું ! તારા સ્વીકારથી મારા
સંત્રહેલા, ડહોળાએલા જીવનમાં આશાની આરક્ષતા આણી !
હમેશાં કઠોર ભાસતી તારી નજરમાં કવચિત આર્દ્રતા ચમકે છે. તે
જિંદી છુપાએલા ઝરાણાની શોધ કરવા મન ઉત્સુક થાય છે. તારું
કઠોરપણું કેટલુંયે ખણ્યા કરવું પડે, મહેનત પડે, પ્રાણ હાંફી
જાય તો પણ તે શ્રમમાં આનંદ આવે છે. અને છેવટે થાકીને
મનનું ઘેલું પંખી તારા હાથમાં સોપ્યું કે જોતજોતામાં તું
પોતેજ નાજુક થઈ જાય છે ! મધુર શબ્દોના ફૂલોના, કલ્પના
ઓના હિંદોળા બાંધી આપે છે, તેમની ઉપર તે પંખીને ઝુલા-
વતો બેસે છે.

આજ પ્રીતિના અપાર વૈભવને મારા અપૂર્ણ હાથથી
લટવાનો મેં બારંવાર યત્ન કર્યો. તો પણ તે વધ્યાજ ! તું મારે
જોઈએ છે. આજ. પણ તું મળતો નથી તેથી મન શતશઃ
વિદીર્ણ થાય છે !

હર્ષ

